

Белем — Акыл — Гамәл

ФӘН һәм ТЕЛ

Фәнни-хәбәри журнал

Жиңүгә 60 ел

Бу санда:

Тел, әдәбият һәм тарих

Мәшһүр галимебез

Габделмәңгыйм Әминов

Милли мәгариф

Фән һәм гамәл

Фәнгә кереш

Бөек жиңүнең 60 еллыгы

Казанның 1000 еллыгын каршылап

Жыеннардан хәбәрләр

Китап киштәсе

ФӘН һәм ТЕМ

(НАУКА и ЯЗЫК)

Фәнни-хәбәри журнал

№2(25) # 2005

1999 елның 25 мартында Татарстан Республикасының
информация һәм матбугат министрлыгында теркәлдә
(700-нче таныклык)

Журналны гамәлгә куючылар:

- Казан шәһәре хакимиятенә
жәмәгәт оешмалары һәм ММЧ
белән элемтә идарәсе;
- Татарстан Фәннәр Академиясе;
- Бөтендөнья татар конгрессы-
ның Башкарма комитеты;
- Казан дәүләт архитектура-
төзөлеш университеты.

Баш редактор

Фаил Әхмәдиев

Редакция советы

Рәшит Шакиржанов
(баш редактор урынбасары)
Мансур Хәсәнов
Ринат Закиров
Вагыйз Фәтхуллин
Айрат Зарипов
Тәлгат Галиуллин
Фәт Гарифуллин
Гали Даутов
Мирфатих Зәкиев
Рүзәл Йосыпов
Хужиехмәт Мәхмүтов
Фәнис Нәбиев
Ренат Сәйфуллин
Жәүдәт Сөләйманов
Индус Таһиров
Алмаз Юлдашев

Жаваплы сәркәтип

Альберт Нарбеков

Редакторлар

Абрик Камалов
Галим Хисамиев

Дизайнер

Фәрит Шакиржанов

Сәркәтип

Гөлсинә Соколова

Редакциянең адресы:

420043, г.Казань,
ул.Зеленая, д.1, кор. Б, к. 202 б,
Редакция журналы "ФӘН һәм ТЕМ",
тел/факс 10-46-75

- * Редакциянең фикере авторлар
фикере белән туры килмәскә
мөмкин
- * Кулъязмалар рецензияләнгән
һәм кире кайтарылмый
- * Материалларны күчереп
бастырганда "ФӘН һәм ТЕМ"
журналына сылтама бирү
мәжбүри

Журнал редакциянең компьютер үзәгендә
битләргә салынды һәм ЗАО "Новое Знание"
типографиясендә басылды.
Басарга 17.05.05 кул куелды
Офсет ысулы белән басылды
Формат 60х84/8. Офсет кәгазе
Күләме 11,6 басма табак
Нәшер хисабы буенча 4,75 табак
Заказ 05/26. Тираж 500 данә

420015, Казан ш., Зеленая ур., 1 й.
Тел. 46-68-19

Журналга ТРның «Татарстан халыклары
телләре турындагы Законны гамәлгә
ашыру комитеты ярдәм итә

© "ФӘН һәм ТЕМ" журналы

БУ САНДА:

ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ ҺӘМ ТАРИХ

МАРСЕЛЬ ӘХМӘТҖАНОВ. Елъязмачы Сафкол Котый улы	3
ЗЕМФИРА ШӘРӘФЕТДИНОВА. Ияртемнәрдән фиғыльләр һәм исемнәр ясалы	6
РИФА ХАРРАСОВА. Миръякуп Дулатулы һәм татар әдәбияты	13
РӨСТӘМ МИНГАЛИМ. Шигырьләр	17

МӘШҺҮР ГАЛИМНӨРЕБЕЗ

ГЕОРГИЙ ГОЛУБЕВ, НАИЛ ӘМИНОВ. Әминов үзен иң яхшы яктан күрсәтте	18
ГАБДЕЛМӘҢҖИМ ӘМИНОВ. Кайбер механик системалар хәрәкәтенә тотрыклығына карата	24

МИЛЛИ МӘГАРИФ

НУРИЯ МИФТАХОВА. Татар мәгарифенең яңарышы чорында басылып чыккан лингводидактик әдәбият	27
ГӨЛНУР ШӘЙХЕТДИНОВА. Татар теленнән мөстәкыйль эшләр оештыруны субъективлаштыру	33

ФӘН ҺӘМ ГАМӘЛ

Казан дәүләт архитектура-төзөлеш университетына — 75 ел	
ВАЛЕРИЙ КУПРИЯНОВ. Гел үсештә, үзгәрештә	36
ФИДАИЛ МИҖНЕХАНОВ. Чал каланың төзүче белгечләр мәктәбе	38
ВАГЫЙЗ ФӘТХУЛЛИН. Татар телендә уку традициясен яңартып	43
СИРИНӘ КАНЗАФАРОВА. «Яшь төзүче» һаман яшь ул!	45
ГӨЛСИНӘ ЗАҺИДУЛЛИНА. Татарстан Республикасында төзөлеш комплексының хәзерге торышы	47
ИЛШАТ МИРСӘЯПОВ, ВЛАДИМИР НАУМОВ, АНДРЕЙ НАУМОВ, СЕРГЕЙ ИЧАНКИН. Бөгелүче тимербетон элементларны статик йөкләмгә һәм аручанлыкка сынау өчен программалы техник комплекс турында ...	54
ИЛДАР ГАТАУЛЛИН. Сәнәгать предприятиеләре зонасындагы төзөлеш конструкцияләренә озак хезмәт итүен күтәрү юллары	58

ФӘНГӘ КЕРЕШ

АБРИК КАМАЛОВ, РӘШИТ ШАКИРҖАНОВ. Механика тарихыннан	61
БӨЕК ЖИҖҮНҖ 60 ЕЛЛЫГЫ	

ШӘРИФҖАН АСЫЛГӘРӘЕВ. Фронтвик галимнәр	64
--	----

КАЗАННЫҖ 1000 ЕЛЛЫГЫН КАРШЫЛАП

МАРСЕЛЬ ӘХМӘТҖАНОВ. Татар сәнәгатькәренә император Николай I биргән истәлек медале	73
---	----

ЖЫЕННАРДАН ХӘБӘРЛӘР

Татарстан Фәннәр академиясендә	74
Татарстан Республикасы Дәүләт Советында	74
Бөтендөнья татар конгрессында	76
КИТАП КИШТӘСЕ	26, 53

ФӘН һәм Тел

(НАУКА и ЯЗЫК)

Научно-информационный журнал
№2(25)#2005

Зарегистрирован 25 марта 1999 года в Министерстве
информации и печати Республики Татарстан
(свидетельство о регистрации №700)

АВТОРЛАР ИГЪТИБАРЫНА

1. Фәнни-хәбәри журнал буларак, "ФӘН һәм Тел" журналына кешелек дөньясы һәм татар халкы алдында торган проблемаларга багышланган, нигездә татар телендә язылган фәнни мәкаләләр кабул ителә.
2. Мәкаләнең күләме 8 биттән артмаска тиеш (бер биттә 30 юл, юлда 60 хәреф).
3. Мәкаләгә татар, рус телендә язылган, һәрберсе 5-6 юлдан артмаган аннотацияләр бирергә кирәк.
4. Һәр мәкалә 2 данәдә кабул ителә. Мөмкин булганда, татарлаштырылган Word редакторларында эшләнган дискет бирү мәгъкуль.
5. Тексттагы формулаларга аеруча игътибар итәргә кирәк. Формулалар ачык, аңлаешлы итеп язылган яки бастырылган булырга, бертөрле язылыштагы баш һәм юл хәрефләре, өске һәм аскы индекслар һ.б.ш. ачык аерылырга тиешләр.
6. Рәсемнәрне дискетада яки аерым биттә пөхтәләп сызып жиберергә, һәр рәсем артына авторның фамилиясен, мәкаләнең исемен, сызым санын куярга кирәк.
7. Мәкаләдә бирелгән әдәбият исемлегә билгеле стандартка туры килергә тиеш.
8. Мәкаләнең кулъязмасына үзгәртүләр кертү кирәк булганда, ул авторга кире жиберелергә мөмкин.
9. Кулъязмалар кире кайтарылмый һәм аларга бәяләмә бирелми.
10. Мәкалә белән бергә автор(лар)ның яхшы сыйфатлы фотосын, аның (алар) турында кыскача мәгълүмат жиберү мәгъкуль.
11. Мәкалә ахырында авторның имзасы, тулы адресы һәм исем-фамилиясе булырга тиеш.

В НОМЕРЕ:

ЯЗЫК, ИСТОРИЯ И ЛИТЕРАТУРА

- АХМЕТЗЯНОВ М.И. Летописец Сафкул Кутый улы 3
- ШАРАФУТДИНОВА З.А. Образование глаголов и существительных от подражательных слов 6
- ХАРРАСОВА Р.Ф. Мирякуб Дулатулы и татарская литература 13
- МИНГАЛИМОВ Р.Г. Стихотворения 17

ВЫДАЮЩИЕСЯ УЧЕНЫЕ

- ГОЛУБЕВ Г.В., АМИНОВ Н.М. Аминов показал себя с наилучшей стороны 18
- АМИНОВ А.Ш. К устойчивости движения некоторых механических систем 24

НАЦИОНАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

- МИФТАХОВА Н.Ш. Лингводидактическая литература, изданная в период обновления татарского просвещения. 27
- ШАЙХУТДИНОВА Г.И. Субъективизация организации самостоятельной работы по татарскому языку. 33

НАУКА И ПРАКТИКА

Казанскому государственному архитектурно-строительному университету — 75 лет

- КУПРИЯНОВ В.Н. Всегда в развитии, в росте 36
- МИННИХАНОВ Ф.Г. Строительная школа седого города 38
- ФАТХУЛЛИН В.Ш. Обновляя традиции обучения на татарском языке 43
- КАНЗАФАРОВА С.М. «Молодой строитель» по-прежнему молод! 45
- ЗАГИДУЛЛИНА Г.М. Современное состояние строительного комплекса Республики Татарстан 47
- МИРСАЯПОВ Ил.Т., НАУМОВ В.П., НАУМОВ А.В., ИЧАНКИН С.Г. О программно-техническом комплексе для проведения статических и усталостных испытаний изгибаемых железобетонных элементов. 54
- ГАТАУЛЛИН И.Н. Пути повышения долговечности строительных конструкций в зоне расположения промышленных предприятий 58

ВСТУПАЯ В НАУКУ

- КАМАЛОВ А.З., ШАКИРЗЯНОВ Р.А. Из истории механики 61

60 ЛЕТИЕ ВЕЛИКОЙ ПОБЕДЫ

- АСЫЛГАРАЕВ Н.Ш. Ученые-фронтовики 64

К 1000-ЛЕТИЮ КАЗАНИ

- АХМЕТЗЯНОВ М.И. Памятная медаль Николая I, врученная татарскому предпринимателю 73

ВЕСТИ С СОБРАНИЙ

- В Академии наук Татарстана 74
- В Государственном Совете Республики Татарстан 74
- Во Всемирном конгрессе татар 76

- КНИЖНАЯ ПОЛКА 26, 53

ЕЛЪЯЗМАЧЫ САФКОЛ КОТЫЙ УЛЫ

Марсель Әхмәтжанов

МАРСЕЛЬ ИБРАҢИМ улы ӘХМӘТЖАНОВ — күренекле археограф, филология фәннәре докторы, академик, Г.Ибраһимов исемендә Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының әйдәп баручы фәнни хезмәткәре, Кол Гали исемендәге халыкара һәм Ризаэддин бине Фәхрәтдин исемендәге премияләргә лауреаты.

Ахметзянов М. И. Летописец Сафкул Кутый улы.

В статье приводятся основные вехи жизни и деятельности продолжателя татарских летописных традиций в XVIII-XIX веках.

Тарихи мирасыбызны барлау соңгы елларда беркадәр жанланып бара. Казанышларыбыздан Ш.Мәржани, Р.Фәхертдинов, Г.Баттал, Г.Газиз, М.Худяков, Һ.Атласи, Г.Әхмәров, З.Вәлиди әсәрләренәң бер өлешенәң бастырып, укучыларыбызга житкерелүен күрсәтергә кирәк. Ләкин әле зур һәм кечкенәрәк күләмдә тарихи әсәрләр язып калдырган Хәсән Әмирьян, Корбангали Халиди, Морад Рәмзи, Хәсән Гата Габәши, Мөһир Һади, Сәлахетдин бине Шәрәфетдин, Булат Сәлиев, Хәлилрахман Зәбири, Касыйм Бикколов, Аллаяра Бляшев, Шакир Тукаев, Мотһар Сүнчәләй, Шаһиәхмәт Мәңгәри кебек галимнәребезнең мираслары халкыбызга кайтарылганы юк.

Ә инде борынгырак дәверләргә караган Үтәмеш хажы, Кадыйр Гали би Котлымбәт Тәвкилев һ.б. тарихи хезмәтләренә дөньяга чыгу чираты кайчан житәр икән?

Безнең заманда, инде шулкадәр бай тарихи әдәбиятыбыз була торып, «Татар язма тарихы (историяграфиясе)» дигән махсус фәнни юнәлеш буенча гыйльми тикшеренү эшләрен жанландыру кирәк. Хәтта Казан югары уку йортларында бу проблемага багышланган дәреслек булдырып, аның буенча студентларга махсус лекцияләргә курсы уку да үтә файдалы булыр иде.

Тарихи әдәбиятыбызның үсешенә күз салсаң, аның төрле чорларда кайсы жанрлары алдарак баруы да ачыкланыр һәм бездә тарихи фикернең вакытка бәйсез рәвештә өзәлмичә үсүен, яшәү закончалыкларын төгәенләргә мөмкинчә дип саныбыз.

Мәсәлән, соңгы елларда археографик эшләнүләренәң нәтижеләре татар халкында әле XX гасырда да елъязмалар дигән тарихи жанрның яшәвен раслыйлар. Аның борынгы

дәверләрдә кайсы чорда башлануын әйтү кыен әлбәттә, ләкин XVI гасыр урталарында Казан ханлыгында елъязмалар алып бару традициясе булган дип кистереп әйтергә фәнни нигез бар. Елъязмаларның дәүләт чиновниклары, аерым кешеләр тарафыннан да алып барылуы турында фикерләргә мөмкин. Ләкин Казан, Касыйм ханлыклары жимерелгәч бу өлкәләрдә елъязмалар алып бару традициясе аерым укымышлыларның эрудициясенә бәйле рәвештә дәвам иткән.

Өлеге фикерләренәң раслыгын XVIII гасыр башларынан ук сакланып килгән, төрле авторлар тарафыннан төзелгән елъязма текстлары раслыйлар. Бу төр тарихи әдәбият жанрын тикшерү буенча Г.Рәхим, М.Госманов, М.Әхмәтжановларның тикшеренү эшләре бар.

Без түбәндә XVIII гасырның икенче яртысы – XIX йөз башларында яшәгән, кыйммәтле эчтәлекле елъязма төзеп калдырган Сафкол Котый углы мирасына тукталып үтәрбез.

Бу шәхеснең төзегән елъязмасы XVIII гасыр-XIX гасыр башына карый һәм шул дәвердә узган зур тарихи вакыйгаларны эченә ала. Шунысы игътибарга лаек, татар елъязмачысы, гомумән аның элгәреләре дә (XVI-XVII гасырлар), татар тарихын Русия тарихы фонында күрсәтеп баралар; димәк, аларның хезмәтләре XVI-XIX гасыр Русия тарихы өчен дә чыганак хезмәтен үтиләр.

Сафкол Котый улы тормышы һәм аның язма каләм мирасы Шиһабетдин Мәржани хезмәтендә беренче мәртәбә беркадәр урын ала [1, 196-197]. Ләкин ул Сафкол хәзрәтнең тарихи эшчәнлеген искә алмыйча, күбрәк аның дини карашларына һәм кайбер шәхси житешсез яктарына күбрәк игътибар итә. Шулай да өлеге

татар тарихчысы аның биографиясен киләсе буыннар өчен саклап калдырган, моның хәтлесе дә ихтирам белән искә алырга кирәк.

Ш.Мәржанидән соң Сафкол хәзрәт турында язучы кеше Ризаэтдин бине Фәхртдин булды. Аның мәгълүматларында ялгыш фикерләр дә күренә. Мәсәлән, ул Килмәк бабаның Казан артына килүен XVI гасырның беренче яртысына нисбәтлән. Ләкин бу фикер белән килешеп булмый, Олы Мәңгәр авылының шәжәрә китабында Килмәкнең Кырымнан чыккан татар булуы, XVII гасырда Азов сугышы вакытында русларга әсир төшкәч Юртышка килүе бәхәссез итеп күрсәтелгән.

Ризаэтдин бине Фәхертдиннең Сафкол хәзрәткә багышланган мәкаләсендә Ш.Мәржанидә күрсәтелмәгән мәгълүматларны да укырга мөмкин [2,297-299]. Мәсәлән, анда Сафкол хәзрәтнең Забидә бинте Габдессәлам һәм Сәлимжәүһәр бинте Котый исемдә ике хатыны булуы, балалары хакында хәбәрләр языла.

Мөхтәрәм елъязмачы Сафкол хәзрәт турында мәгълүматларны М.Әхмәтжанов хезмәтләрендә дә табарга мөмкин [3,21-22].

Олы Мәңгәр авылында 1913 елны Һади Галиев тарафыннан искедән килгән шәжәрәдән күчерелгән «Шәжәрә китабы»нда Сафкол Котый улы нәселе хакында кызыклы мәгълүматлар китерелә [4,7-9].

Сафкол Котый улының тормышы һәм аның хезмәтләре хакында 1920 еллар ахырында археографик экспедиция материалларына таянып, күренекле татар әдәбияты тарихчысы Гали Рәхим дә язган булган [5,57-60]. Ләкин, бу галимнең кулъязма хезмәте басылмау аркасында алар билгесез булып кала килгәннәр. Гали Рәхимнең кулъязмасы архив киштәләренә элгеп сакланып калган.

Китерелгән әдәбият һәм архив чыганаclarы Сафкол Котый улының тормышы белән танышырга һәм тарихчы буларак язган эшләренә бая бирергә ярдәм итәргә җитәрлек.

Олы Мәңгәр авылының шәжәрә китабында язылуына караганда, Петр I нең 1695-96 еллардагы Кырым ханлыгы белән сугышлары вакытында Килмәк исемле кырым татары әсирлеккә алынып, Русиягә озатыла. Аны Казаннан срак булмаган Юртыш исемле авылга беркетәләр. Килмәккә ватан булган Юртышта аның Котый исемле улы туа. Котыйның улы Сафкол 1757 елда шулай ук Юртышта ту-

ган. Аның «Пугач чыккан елда 18 яшемдә идем», – дип әйткән сүзләре теркәлеп калган.

Сафкол бине Котый дөнья хәлләреннән бик хәбәрдар, ачык фикерле укыган кеше буларак мәгълүм. Аның кайда нинди мәдрәсәләрдә укыганлыгы турында әлегә чыганаclar табылмады. Ләкин, аның дәверендә Казан артында зур Кавал авылында Габдеш бине Габдессәлам (?-1817), Өлә Казакларында Ибраһим бине Әлкәй (1685-1762), Югары Бәрәскәдә Ибраһим бине Бикчәнтәй әл-Бәрәскәви (?-1801) кебек атаклы мөдәррисләр җитәкләгән мәдрәсәләр эшләгән. Сафколның шулай ук Оренбург Каргалысына барып, андагы атаклы ахун Ишһияз бине Ширһияз (?-1790/91) мәдрәсәсендә укуы да бик мөмкин. Атап кителгән мәдрәсәләр татар мәдәниятен борынгы бабаларыбыз мираслары белән бәйли торган изге урыннар булганнар. Археографик табышларга караганда, аларда Мәхмүд бине Гали әс-Сараинның «Нәһжел-фарadis», «Таһир белән Зәһрә», «Искәндәр Зөлкарнаин һәм хатын падиша», «Ләйлә белән Мәжнүн», «Түлөк белән Су-Сылу» кебек мирас җәүһәрләребез күчерелгән. Атаклы хаттат, үз гомерендә 90 «Коръән» күчереп язган Алма хәфиз да шул мәдрәсәләр белән бәйле булган дип уйларга кирәк.

Сафкол Котый улы Русиянең басып алу сугышлары, Акай, Батырша, Мулла Морад, Пугачев кебек антиколониаль, крепостнойлык, милли-дини изүләргә каршы актив көрәш вакыйгалары белән тулы заманда яши. Аның симпатиясе кемнәр ягында булгандыр, ләкин ул халкын сөеп, аның тарихи үткененә мөхәббәт тоткан. Аның тарих белән кызыксынуына һәм иҗтимагый тормышта күзгә күренерлек дәрәжәдә катнашуына бабасы Килмәкнең язмыш тарихы да мөһим фактор булгандыр.

Сафкол бине Котыйның Гали Рәхим тарафыннан 1927 елда Олы Мәңгәрдә табылган «Хөтбәлек» дигән кулъязма әсәренә ясаган искәртмәсенә караганда, ул 1782 елда Казанда яшәгән булган. Анда «Бу хөтбәлекне яздым Казан каласында заседатель булып торган вакытымда, тарих румия илә 1782» [5,43]. Сафколның нинди урында заседатель булып эшләве ачык түгел, ләкин Гали Рәхим аның бу хезмәттә өч ел эшләгәнлеген хәбәр итә [5,44]. Гали Рәхимдә бу шөхес турында өстәмә мәгълүматлар да булган күрәсәң, ул Сафколның «заседатель» эшен ташлап яңадан мәдрәсәгә керүен дә

хәбәр итә [5,44]. Ихтимал, бу юлы ул Оренбургтагы Ишһияз бине Ширһияз мәдрәсәсенә укырга кергән булса кирәк. Ни өчен дигәндә, Сафколның Ишһияз бине Ширһияз өйрәтүләренә ияреп, жәйнең кыска төннәре вакытында ястү намазын укымауны яклаган рисаләсе барлығы хакында язылган [1,197].

Сафкол Котый улын 1789 елда Олы Мәңгәрнең Югары мөхәлләсенә имамлыкка чакыралар [4,7]. Ул вакытта аны дамелла дип олылаганнар. Оренбург диния идарәсе ачылгач, Сафкол хәзрәт анда ике рәт казый булып сайланган.

Сафкол дамелланың ике улы мәгълүм. Олы улы Садыйк хәзерге Татарстан Республикасының Арча төбәгенә караган Кысна авылында имам хатиб вә мөдәррис булып торган һәм шунда 1852 елда үлгән [1,140].

Икенче улы мелла Мөхәммәди Олы Мәңгәрдә имам була, 80 яшендә үлә. Мелла Мөхәммәдинең улы дамелла Шаһиәхмәт (1848-1929/30) бабасы Сафкол шикелле үк тарихчы булып, Мәңгәр тарихынан зур күләмле китап язган [6,143]. Шаһиәхмәт хәзрәтнең моннан тыш Кышкар мәдрәсәсе тарихына багышланган «Тәзкирә» исемле китабы да бар. Дамелла Шаһиәхмәт балаларынан Төркиядә яшәгән Әхмәтвәли Ибраһим Мәңгәр (1891-1978) мәгълүм.

Сафкол хәзрәтнең нәселе татар халкына яхшы хезмәт күрсәткән кешеләргә бай булган.

Сафкол Котый улы 1835 елның 15 августында Олы Мәңгәрдә үлә һәм аның кабере дә шунда.

Инде аның тарихта сакланып калган хезмәтләре хакында берничә фикер әйтергә кирәк.

Сафкол хәзрәт Олы Мәңгәрдә яшәгәндә, аннан ике чакрым ераклыктагы, Казан ханлыгы дәвереннән калган борынгы кабер ташларын укып, текстларын күчереп алган була. Бу язмалар дәфтәр рәвешендә әле 1913 елда да исән сакланганнар. Эпитафик язмаларның берсенен текстын шул елда иске кулъязмадан Олы Мәңгәр шәжәрә китабын күчереп язган мөәзин һади Галиев кыскартып булса да әлегә кулъязмасына керткән. Анда «Юртыш карьясендән Мәңгәргә дамелла Сафкол хәзрәт килеп, мулла булып утыргач, иске зиярәтдә кабер ташларын укып, Казанны урыс алудан да 40 жыл элеккеге Казанда урыслар берләшкән сугышларда «Мансур Исхак углы кяфер белән Казан сугышында шәһид булды», – дип ташда язылмыш язуну укып, мелла Сафкол хәзрәт ушбу мәкалә-

не үз кулы (белән – М.Ә.) язып куймыш дәфтәрдәге язуну һади Гали углы үз күзем илән укыганлыгымдан шәһадәт бирәм» [4,11].

Гали Рәхимнең язмаларына караганда, Сафкол хәзрәт 1786 елда кулъязма календарь төзегән була [5,57]. Календарьнең автограф кулъязмасы 1927 елда Мари Элнең Бөрәнге районы Алашайка (Мазар Башы) авылында К.Гаффарова кулында сакланган [5,47].

Сафкол хәзрәт календарь битләренә татар тарихы өчен кыйммәтле булган вакыйгаларны да туплаган. Гали Рәхим аларны билгеле бер хронологик эзлеклеккә салып, хезмәтенә керткән.

Безнең тарафтан Гали Рәхимгә (аның архивтагы кулъязмасына) бәйсез рәвештә татар елъязмаларын тикшерүгә багышланган мәкаләләребез бар иде. Шунлыктан, безгә бу тема яхшы таныш. Гали Рәхим кулында Казан һәм Буа якларынан тупланган татар елъязмаларының кулъязма текстлары берничә версиядә кергән. Ләкин алар арасында аеруча кыйммәтлесе Сафкол бине Котый кулы белән төзелгән. Ул, башкаларны артык кабатламыйча, фәкать 1704 елдан башланган елъязма төзегән һәм аның әсәре шушы XVIII гасырның тарихын чагылдырган иң кызыклы татар тарихы булып тора. Биредә Казан хәлләре дә, Казан арты да, Кырым, Оренбург һ.б. татар өчен мөһим урыннарда булган вакыйгалар да теркәлгән. Шушы елъязмасы һәм Олы Мәңгәр шәжәрә китабына кергән мәгълүматлары гына да Сафкол хәзрәтне татар елъязмалары төзүчеләренә иң күркәме дип бәяләргә мөмкинлек бирә.

Түбәндә шул елъязманы хәзерге татар графикасына күчереп, укучыларга тәкъдим итәбез.

«1703 – Петербурх калгасе бина кылына башлады.

Платов (Полтава - Гали Рәхим) сугышы – 1704.

Падишаһымыз Катринә Әликиевнәнең миладиде 1726 нче елда (туган – М.Ә.).

1148 дә (1735/36 – М.Ә.) урыс йортында бер мөселман кемсәнә Котлыг Мөхәммәд мирза Оринбурх калыга сукмага шөрүгъ (кереште – М.Ә.) әйләде.

1155 (1742/43 – М.Ә.) каферләргә урыс падиша Елизавета Петровна – кыз падша әмер итдереп мөселман мәсҗедләренә боздырды, Шәһре Болгар вилаятендә.

Казанда хәрикъ газыйм (янгын – М.Ә.) улды

– 1749 жөмадиел-әүвәл 8 чәһәршәнбе көн.

Казанда хәрикъ газыйм улды – 1765 маһи сәфәрнең 24 дүшәнбе көн.

1768 нче елда – Төрөк берлә жәнгъ кател (сугъши – М.Ә.) булды, 1774 дә солых кыйлышдылар. Иәнә 1777 елда Төрөк берлә сугъши башланды.

1769 – Кубандан килгән нугай жәмөгатыләрне һәрбер авыл сайын таратып, куелган йортларындан күчерелеп Оринбурхның Сәгыйд бистәсенә аргы ягына... Сакмарга (күчерделәр – М.Ә.).

1771 – Морад мелла чыкты, дин хакында мөхтәлиф (бәхәслә – М.Ә.) китаплар чыкарды. Ахыр тотылып, Орунбурдин Петербурга (алып – М.Ә.) китдиләр. Шул ел Мәскәүдә ваба булды, һәм шул ел Мәскәү эчиндә архәрейләрин үлтүргәнләр.

1774 нче елда – Пугачев керип, Казанны яндырды, жөмадиел-әүвәл 14 дүшәнбе көн.

1774 нче елда – Пугач маһи сәфәрнең 24 нче дүшәнбе көн, төшдин соң түртенче сәгәтдә – Казан шәһәрән яндырды. Ычбер

кибет калмады, саң сиһшәнбе икенче сәгәтдә.

1775дә маһи шәгъбән 23, чәһәршәнбе көн, үктәбернең 7 көнендә – Төрөк илчеләре Мәскәүгә килеп кердиләр, йити йөз кадәр кеше вар диди, ягъни бәгъзе әйде өч йөз йө түрт йөз диеп хакыйкаттә белмәдиләр.

1776 нчы елда Зөлхижжәнәң 14 дүшәнбе көн – Газан бистәсенә Яңа Галан Бикбау кызы Зөләйха асрау кызлары, бер ялчысы илән мөртәд улдыйлар...

1783 дә йәй көнендә – Кырыйм жәмөгәте һәм Кубан туабигълары илә урыска табигъ улдыйлар. Янә хатынлары (ханлары – Гали Рәхим), Шаһин Гәрәй хан табигъ улды. Әйтдиләр – мөртәд улыбдыр дию...

1784 – маһи жөмадиел-әүвәлнең 2 чәһәршәнбе – мирзаларга һәм кенәзләргә солдат булмаска һәм лашман булмаска дип указ килде.

1812 нче елда – Франгиса Мәсква каласын алдый вә һәм бик харап итди.

Петербургны су алды – 1824 нче елда» [5,58].

ЧЫГАНАКЛАР

1. Мәржани Шиһабетдин. Мөстәфадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар. – Казан, 1900.
2. Ризәддин бине Фәхретдин. Асар. Алтынчы жөзъ. – Оренбург, 1904.
3. Әхмәтжанов Марсель. Олы Мәңгәр авылы тарихы. – Казан: Иделпресс, 2000.
4. Татарстан Фәннәр академиясе, Галимжан Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгәт институты, Кулязмалар һәм текстология бүлгә Мирасханәсе: 99 кол., 1 тасвир, 141 сак. бер.
5. Татарстан Фәннәр академиясе ... Мирасханәсе: 18 кол., 1 тасвир, 6 сак. бер.
6. Рахим Али. К вопросу о татарском крестьянском движении 1878 г. // Вестник научного общества Татароведения, 1928, № 8.

© Шәрәфетдинова З.Г., 2005

ИЯРТЕМНӘРДӘН ФИГЫЛЬЛӘР ҺӘМ ИСЕМНӘР ЯСАЛУ

Земфира Шәрәфетдинова

ЗЕМФИРА ГАБДРАХМАН кызы ШӘРӘФЕТДИНОВА – Чаллы педагогия институтының мәктәпкәчә тәрбия факультетын һәм Г.Ибраһимов исемендәге тел, әдәбият һәм сәнгәт институтының аспирантурасын тәмамлаган. ТФАнең мөхбир әгъзасы Фуат Ганиев житәкчелегендә «Татар телендә ияртемнәр» дигән темага кандидатлык диссертациясе якланрга өзеләнә.

Шарафутдинова З.А. Образование глаголов и существительных от подражательных слов.

В статье рассмотрены особенности образования простых и сложных глаголов, а также имен существительных на основе подражательных слов.

**Ияртемнәрдән кушымчалар ярдәмендә
гади фыгыльләр ясалу**

Хәзерге татар әдәби телендә бик күп фи-

гыльләр ияртемнәр нигезендә ясалганнар. Татар телендә кушымчалау ысулы белән фыгыльләр ясалу иң продуктив ысулларның берсе

булып тора. Алга таба һәр кушымчаны аерым күрсәтеп, аның ярдәмендә ияртемнәрдән ясалган фигуралар турында сүз бара. чак.

Ияртем + -ла/-лә кушымчасы. Бу кушымча барлык төрки грамматикаларда һәм хезмәтләрдә дә күрсәтелә (А.Г. Голәмев, Н.К. Дмитриев, А.Н. Баскаков, Л.Н. Харитонов, А.Н. Кононов, Э.В. Севортян, Ф.Ә. Ганиев һ.б.).

Мәгълүм булганча, **-ла/-лә** кушымчасы исем, сыйфат, рәвеш сүз төркемнәренә кергән сүзләрдән фигуралы ясауда актив катнаша. **-ла/-лә** кушымчасының нигезе булып ияртемнәр дә килә: *гәҗ+лә, без+лә, чыж+лә, шау+лә, мыр+лә, у+лә, мыж+лә.*

1. **-ла/-лә** кушымчасы аваз ияртемнәренә ялганып, ясаучы нигез белдергән тавышка охшаган авазлар чыгаруны тәгъбир итә: *Мунчалар ягылды, ипиләр пеште, коймаклар чыжлады.* А.Гыйләжев. *Колак янында гына бал кортлары безли, шөпшәләр выжлы.* Р.Бәшәр.

Хәтта фразеологик берәмлекләрдә дә ияртемнәрдән ясалган фигуралар очрый: *Үз эчендә бүреләр улса да, тыныч һәм күтәренке рух күрсәтте.* Ш.Маннур.

2. Бу кушымча тасвир ияртемнәренә ялганып, ясаучы нигез белдергән образ үтәли күзаллана торган фигуралы ясый: *Ут һәм төтеннән торган күкне каплап алган самолетлар, көл һәм күмергә калган җирне саранча кебек сырып алган танклар, көне-төне черки туге кебек мыжлап торган пулялар – барысы да кеше үтерү өчен ясалганнар.* Г.Рәхим.

Ияртем + -лат/-ләт кушымчасы. Тюркологиядә бары кайбер тикшеренүчеләр генә (А.Н. Кононов, Э.В. Севортян) аны сүзясәгич кушымча дип карыйлар. **-лат** кушымчасы үзенчә тышкы күренеш белән **-ла** кушымчалы фигуралардан **-т** кушымчасы белән ясалган йөкләтү юнәлеше – **-ла+т** комплексын хәтерләтә. (*выжла+т*, биредә **-ла** һәм **-т** кушымчалары мөстәкыйль кушымчалар). Бу кушымчаның ясаучы нигезе булып ияртемнәр дә килергә мөмкин: *шарт+лат, шерт+ләт, гыж+лат.*

Аваз ияртемнәренә ялганып, ясаучы нигез белдергән авазларны хәтерләткән процесс башкаруны белдерә: *Төркәй авылының ярты халкы читән өсләренә капланып, капка төбенә тезелеп тел шартлатып торды.* В.Имамов. *«Йөз процент» сүзен ишеткәч, Нәркис тагын бер тапкыр җыерылып алды, тагын сумкасын шертләтеп ачып ятты.* М.Мәһдиев.

Ияртем + -ылда/-елдә кушымчасы. Калын

нигезләргә **-ылда**, нечкә нигезләргә **-елдә** кушымчасы ялгана. Күпчелек тюркологларның фикеренчә, бу кушымча **-ла** кушымчасына кайтып кала. Безнең материал шулай ук бу карашны раслый. Безнең фикеребезчә, **-ыл** элементы **-да** кушымчасы бер иҗекле сүзләргә ялганганда барлыкка килгән интерфикс булып тора: *быз+ыл+да, мыр+ыл+да, тек+ел+дә, тырк+ыл+да.* Ул берничек тә ясаучы нигезгә карамый, чөнки телдә *бызыл, мырыл, текел, тыркыл* дигән сүзләр юк, телдә бары *быз, мыр, тек, тырк* дигән ияртемнәр генә бар. Бу караш хәл ителмәгәнлектән, биредә **-ыл** кисәге **-ылда** кушымчасының составында карала. **-ылда** кушымчасы күбрәк аваз ияртемнәренә, сирәгрәк тасвир ияртемнәренә ялгана.

Ясаучы нигезләре аваз ияртемнәре булган фигуралар: *бак+ылда, черк+елдә, мышк+ылда, гыж+ылда, ләп+елдә, гыр+ылда, быт+ылда, чеп+елдә.*

Ясаучы нигезләре тасвир ияртемнәре булган фигуралар: *җем+елдә, елк+ылда.*

Кайбер очракларда **-ылда** кушымчасы белән ясаучы нигез арасында *к* яки *г* авазы күзәтелә: *доң+г+ылда, зың+г+ылда, кет+к+елдә, ләң+г+елдә, каң+г+ылда, кар+к+ылда.* Ф.Ә.Ганиев фикеренчә, телнең борынгы хәлендә ул авазлар ясаучы нигез составына кергән булса кирәк.

1. Бу кушымча аваз ияртемнәренә ялганып, ясаучы нигездәге авазларга охшаш тавыш чыгаруны, яки шундый тавыш чыгарып эшхәрәкәт башкаруны белдерә: *Мотоцикл тырылдаганы ишетелде.* Р.Бәшәр. *Хәйри Ирекнең нәкъ каршына килеп утырды һәм, ярым пышылдауга охшап ят тавышка күчеп, һәр сүзгә саен имән бармагы белән өстәл шакылдатты.* Ф.Садриев. *Жил генә жуылдый-жуылдый кылганнарны биләп сыйдыра.* Н.Гыйматдинова. *Хәлимә кеткелдәп көлеп җибәрде.* Ф.Садриев.

2. Шулай ук ул кушымча тасвир ияртемнәренә ялганып, ясаучы нигездә бирелгән образның чагылуын белдерә: *Өскә өр-яңа күлмәк кигән идем. Күрсеннәр. Зәп-зәңгәр бит, елкылдап тора.* Ф.Яруллин.

Ияртем + -да/-дә (-та/-тә) кушымчасы. Калын нигезләргә **-да/-та**, нечкә нигезләргә **-дә/-тә** кушымчасы ялгана. Күпчелек галимнәр (Н.К. Дмитриев, А.Н. Кононов, М.Худайкулиев, С.Кудайбергенов) бу кушымчаны генетик яктан **-ла** кушымчасы белән бәйләнгән дип саныйлар. Ияртемнәргә **-да/-дә (-та/-тә)** кушымчасы ялганып фигуралар ясала: *лыгыр-*

+да, доңгыр+да, мекер+дә, чемер+дә, дыңгыр+да, гөлдер+дә, кыймыл+да, әңилбер+дә.

-да кушымчасы белән ясалган фигыльләрнең ясаучы нигезләре еш кына хәзерге телдә куш сүzlәр буларак йөриләр: *мыгыр-мыгыр, кетер-кетер, лыгыр-лыгыр*.

1. Бу кушымча ике ижекле аваз ияртемнәренә ялганып, ясаучы нигездә бирелгән авазларга охшатып әйтүне яки шул авазларга охшаган эш-хәрәкәт башкаруны белдерә: *Атны тыеп тотарлык түгел, бер урында тытырдап тора*. С.Сөләйманова. *Зөһрә авыз эченән нәрсәдер мыгырданып алды*. Ә.Фәйзи. *Күк гөлдердәгән авазлар вакыт-вакыт әңырыны өзәләр, аның кайсы яктан килүен ачык кына белергә комачаулылар иде*. А.Гыйләжөв.

2. Бу кушымча тасвир ияртемнәренә ялганып, нигездә күрсәтелгән образны барлыкка китерүне белдерә: *Бу сүzlәр Рәмзиянең күңелен кузгатты, умыртка баганасы буенча нәрсәдер чымырдап түбән төшеп китте*. С. Шәмси. *Әтисе авыр иде, Камил аны өстөрәү түгел, кыймылда да алмады*. Ф.Бәйрәмова. *Көзгә әңилләрдә әңилфәрдап утырган хәтфә яшел уңыш кырлары күз карашымын назлады*. Г.Сабитов.

Ияртем + -ыр/-ер, -р, (-ар/-әр) кушымчасы. -ыр/-ар кушымчасы калын нигезләргә, -ер/-әр кушымчасы нечкә нигезләргә ялгана. Фигыль ясагыч **-ыр/-ер** кушымчасының этимологиясе ачык түгел. Бер галимнәр аны *ир-* ярдәмче фигыле белән (И.А. Батманов, В.Н. Хангилдин), икенчеләре (Н.А.Баскаков) *-гар/-гәр* кушымчасы белән бәйләләр.

Бу кушымча аваз ияртемнәренә ялгана: *бак+ыр, кик+ер, как+ыр, уф+ыр, өф+ер*.

Аваз ияртемнәренә ялганып, нигездә күрсәтелгән авазларга охшаган авазлар чыгарып, нинди дә булса эш-хәрәкәт башкаруны белдерә: *Хатыны эштә иде, бер кашык җейлон чәен пешереп алды, сосладай каты итеп чәй ясады, кабаланып, чынаягынан гына шопырган иде, авызын пешерде*. Ф.Бәйрәмова. *Үзе кара – карга түгел, Мөгезе бар – үгез түгел, Алты аягы бар – тояксыз, Оча, акыра, бакыра, Жирне казып утыра*. Табышмак. *Сарманов нәчәлнigem булды дит, кикергәнәнә әлхәмделилла ярхомекалла укып тора алмыйм инде мин*. Ш.Усманов.

Бу ысул белән ясалган кайбер фигыльләр күчмә мәгънә дә алырга мөмкин: *Шәехразый, улының авылының иң ярлы кешесенең кызын алуын ишеткәч, иң элек, бисмилласы шушы булсын дит,*

хатынына берне чалтыратты. А.Гыйләжөв.

Ияртем + -дыр/-дер (-тыр/-тер) кушымчасы. -дыр/-тыр кушымчасы калын нигезләргә, -дер/-тер кушымчасы нечкә нигезләргә ялгана. -дыр/-дер кушымчасы яңгырау авазларга, -тыр/-тер варианты саңгырау авазларга төмамланган нигезләргә ялгана. -дыр кушымчасы ияртемнәр белән сирәк килә. Ясаучы нигезе ияртем булган фигыль: **жил+дер**.

Ул тасвир ияртеменә ялганып, ясаучы нигезгә нинди дә булса яктан бәйлә булган эш-хәлләрне башкаруны тәгъбир итә: *Ярты сәгать чамасы вакыт үткәч, Наилә торган йорт янына чия төсендәгә өр-яңа «Волга» әңилдереп килде дә, тормозларын шыгырда-тып туктап калды*. А.Вергазов.

Ияртем + -ра/-рә (-ыра/-ерә) кушымчасы. -ра/-ыра кушымчасы калын нигезләргә, -рә/-ерә нечкә нигезләргә ялгана: *чың+ра, мөг+рә, мөң+рә*.

Ияртемнәр дә бу кушымчаның ясаучы нигезе булып килә: *иңрә, сайра, әңилтерә*.

Аваз ияртемнәренә ялганып, ясаучы нигездә күрсәтелгән авазларны якынча чыгаруны белдерә: *Мал-туар базарында казлар каңгылды, кызганыч тавыш белән бозаулар, сыерлар мөгри*. Г.Бәширов. *Урман тонык кына гәҗли, ә зәңгәр күктә, биектә, әңиргә якынаерга курыккан ишкелле, тургайлар иңри*. А.Гыйләжөв.

Ияртем + -гы/-ге (-кы/-ке) кушымчасы. -гы кушымчасы калын нигезләргә, -ге кушымчасы нечкә нигезләргә ялгана. -гы/-ге кушымчасы яңгырау, -кы/-ке варианты саңгырау сузыкларга төмамланган нигезләрдән соң килә. Бу кушымча ияртемнәргә ялганып фигыльләр ясый: *мыж+гы, пыс+кы, быж+гы*.

1. Аваз ияртемнәренә ялганып, ясаучы нигездә күрсәтелгән авазларга якын тавыш чыгарып, эш-хәрәкәт башкаруны белдерә: *Ошбу адәм читкәрәк китеп тәмәке генә пыскыткан бугай*. Т.Галиуллин. *Бүтәнәпә килгәндә, кайсы абыйсынан ни кала, мыжгымыйча гына шуны киеп йөри бирде*. Г.Шәрәфи.

2. Тасвир ияртемнәренә ялганып, ясаучы нигездә күрсәтелгән билгене чагылдыра торган эш-хәрәкәт башкаруны белдерә: *Электрикларыгыз көчле лампаларын яктыртуга абзардагы бар чебеннәр мыжгып хәрәкәткә килде*. Н.Хәсәнов.

Югарыда китерелгән мисаллардан күренгәнчә, *мыжгы* сүзе аваз ияртемен дә, тасвир ияртемен дә төшкил итә. Ул ике мәгънәдә дә

булырга мөмкин.

Бу кушымча белән ясалган фигыльләр күчмә мәгънәдә дә киләләр: *Кайчан гына суга кармак салсам да, күңелемнең кайсыдыр төшендә яшерен өмет пыскыды ...* Г.Сабитов.

Ияртем + -а/-ә кушымчасы. -а кушымчасы калын нигезләргә, -ә кушымчасы нечкә нигезләргә ялгана. Этимологиясе ачык түгел. Күп кенә галимнәр бу кушымчаны -га кушымчасына кайтып кала дип санылар: Н.А. Баскаков аны -ла кушымчасының фонетик үсеш нәтижәсе дип карый. Э.В. Севортян бу фикергә каршы чыга, -а/-ә кушымчасын -ла кушымчасынан борынгырак дип таба. -а/-ә кушымчасы мөстәкыйль кушымча булып тора, аны башка кушымчаларга кайтарып калдырырга мөмкин түгел. Бу кушымча ияртемнәргә ялганып төрле мәгънә белдерә: *мөлдәр+ә, елтыр+а, ялтыр+а, челтер+ә, шылтыр+а, келтер+ә, чәп+ә, шаңгыр+а, лыжбыр+а, ләпиш+ә, бәлтер+ә, мөлдәр+ә.*

1. -а/-ә кушымчасы аваз ияртемнәре белән килеп, якинча шундый авазлар чыгаруны белдерә: *Менә шушы челтерәп аккан салкын су да, шул суларга агып киткән, мәгънәсезгә үткән гомер генә бар.* Ф.Бәйрәмова. *Беренче кыңгырау чылтыраса да, класска керергә уйлап та караган кеше юк.* М.Мөһдиев.

2. Бу кушымча бик үк ачык булмаган тасвир ияртемнәренә ялганып, ясаучы нигез белдергән хәлгә килүне тәгъбир итә: *Бу шимбәдә Ирек көне бие үзенә беркетелгән колхозда бәлтерәп йөрәп, эт булып арып-алжап, ачыгып кайткан иде.* Ф.Садриев.

3. -а/-ә кушымчасы тасвир ияртемнәренә ялганып шул ияртемнәрдә чагылган билгене белдерә: *Каш астында ике күзгәң энжә кебек елтырый.* Жыр. *Әле әрәмәлеккә дә кеше кулы кагылмаган, шомырт-бөрлегәннәр белән мөлдәрәп, шаулап утырган чагы иде.* Ф.Бәйрәмова.

Бу кушымча белән ияртемнәрдән күчмә мәгънәдәгә фигыльләр дә ясала. Мәсәлән, чәпә фигыле сугуны аңлата: *Бу турыда абый бер мәртәбә сүз ачып, авызыма чәпәгән иде инде.* Ф.Хөсни.

Ияртем + -ы/-е кушымчасы. -ы кушымчасы калын нигезләргә, -е кушымчасы нечкә нигезләргә ялгана: *шакы, чүке.* Бу кушымчаның килеп чыгышы турында каршылыклы фикерләр яши. Кайбер тикшеренүчеләр аны -а кушымчасынан килеп чыккан диләр: Н.А. Баскаков аны -ык кушымчасынан килеп чыккан

дип саны. Татар теле фактлары бу фикерне раслый. Э.В. Севортян әйтеп үткәнчә, күпчелек яңа хезмәтләрдә бу кушымча бөтенләй төшереп калдырыла. Аның ясаучы нигезләре булып ияртемнәр дә килә: *тук+ы, шак+ы, балк+ы.*

1. Аваз ияртемнәренә ялганып, нигезе тәгъбир иткән тавышка охшатып эш-хәрәкәт башкаруны белдерә: *Кайсыдыр чалгысын яный, кайсыдыр тек тә тек чүки.* Н.Хөсәнов.

2. Бу кушымча тасвир ияртемнәренә ялганып, ясаучы нигездә бирелгән образның чагылуын белдерә: *Жәүдәт каршысына күктәгә яшь ай кебек балкып кыз килә.* А.Гыйләжөв.

Бу кушымча белән аваз ияртемнәренән ясалган фигыльләр күп кенә очракларда күчмә мәгънә дә алганнар. Мәсәлән, *туку* фигыле тукума тукуны, бер үк әйберне гел әйтеп торуны; *чүке* һәм *чүке* фигыльләре нәрсәне дә булса атып, бәрәп төшерүне; *чәке* фигыле оста атуны, кыйнауны; *чәпә* фигыле сугып жибәрүне; *такы* фигыле бер үк нәрсәне гел кабатлауны да аңлатырга мөмкин: *Сиңа әйтәм, колакларыңа тукуып кайтырлар, ул-бу чыгып бозылып китмәсен, заманаларны беләсез бит хәзер.* А.Шамов. *Гөлчәһрә яшертен генә келәм тукуыган.* Р.Батулла. *Әнә бит, аның кодасы ике снайперны чүкеп төшергән.* А.Гыйләжөв.

Ияртем + -ай/-әй, -й кушымчасы. Калын нигезләргә -ай кушымчасы, нечкә нигезләргә -әй кушымчасы ялгана. Г.И. Рамстедт фикеренчә, бу кушымча борынгы уйгур кушымчасы -а га барып тоташа. Татар телендә мондый фигыльләргә түбәндәгә мисалны китерергә була: *бүлтәй.*

Бу кушымча тасвир ияртеменә ялганып, нигездә тәгъбир ителгән тасвирны (образны) чагылдыра: *Әнә безнең бакча артындагы комлы тау башында, каен кәүсәсендә бүлтәп-бүлтәп торган шешләр кебек, зур-зур кара ташлар чыгып тора бит?* Г.Рәхим.

Ияртем + -шы/-ше кушымчасы. Бу кушымча түбәндәгә сүзләрдә очрый: *укишы, шыңшы.*

Аваз ияртемнәре белән килеп, нигездә күрсәтелгән тавышка охшаган авазларны якинча чыгаруны яки шул авазларны чыгарып, эш-хәрәкәт башкаруны белдерә: *Көчек кызганыч итеп шыңшыый, әңсисен эзли иде.* Р.Хафизова. *Тиз-тиз юынды, ашыкты, идәнне су чәчрәтеп тутырды, теши настасы косасын китерде, укишты.* А.Гыйләжөв.

Ияртем + -са/-сә (-сы/-се) кушымчасы. Калын нигезләргә -са (-сы) кушымчасы,

нечкә нигезләргә -сә (-се) кушымчасы ялгана: *кыбырсы, үксә*.

Тунгус телендәге -са (эшләү) сүзе белән генетик бәйләнеш бар дип уйланыла.

1. Аваз ияртемнәренә ялганып, нигездә күрсәтелгән авазларга охшаган тавышны чыгаруны белдерә: *Ник бу дөнья мәрхәмәтсез, Ник бу тормыш – зилзилә? Кемдер иценә баш салып үксеп елыйсы килә*. Ә.Рәшитов.

2. Тасвир ияртемнәренә ялганып, шул тасвирда күрсәтелгән билгене чагылдыра: *Әмма чираттагыларның – үзе кебек студент халкының тиресе калын иде. Берсе дә, ул кыбырсып, дип, подносын ташлап чыгып йөгәрмәде*. Ф.Латыйфи.

Ияртем + -чы/-че кушымчасы. Күпчелек галимнәр аны гомумән күрсәтмиләр. Э.В.Севортян аны -ша/-шы кушымчасының варианты дип саный. Бу кушымча аваз ияртемнәренә дә ялгана: *тытыр+чы*.

Аваз ияртемнәре белән килеп, ясаучы нигез белдергән авазларга якин тавыш чыгарып, эш-хәрәкәтне башкаруны тәгъбир итә.

Тытырчы тыпыр-тыпыр тавыш чыгаруны гына түгел, тиз-тиз ясалган хәрәкәтне дә белдерергә мөмкин.

Ияртем + -гыр/-гер (-кыр/-кер) кушымчасы. Калын нигезләргә -гыр (-кыр) кушымчасы, нечкә нигезләргә -гер (-кер) кушымчасы ялгана: *ыж+гыр, каң+гыр, пош+кыр, аж+гыр, а+кыр, ү+кер, чаж+гыр*.

1. Бу кушымча аваз ияртемнәренә ялганып, ясаучы нигез белдергән тавышка охшаш авазларны яки шундыйрак авазлар чыгарып эш-хәрәкәтне башкаруны тәгъбир итә: *Елан теледәй сузылып, тагын бер плитәдә газ ыжгырып кабынды*. Н.Хәсәнов. *Пошый кинәт кенә каты итеп пошкырып куйды*. Г.Сабитов. «*Син бер нәрсәне бел*», – *дип акыра ул миңа...* Ф.Садриев.

2. Тасвир ияртемнәренә ялганып, шул тасвирда күрсәтелгән билгене чагылдыра: *Сирай бабай иртә таңнан урамда каңгырып йөри*. Г.Сабитов.

Каңгыр ниндидер борынгы ияртем. Ул үзенң мәгънәсе буенча тасвир ияртеменә охшаган. Биредә *каң* тамырының нигез булуы сиземләнә, әмма этимологиясен төгәл билгеләп булмый.

Ияртем + -на/-нә кушымчасы. Калын нигезләргә -на кушымчасы, нечкә нигезләргә -нә кушымчасы ялгана. Этимологиясе ачык түгел. Шулай да аны -ла кушымчасының варианты дип карарга мөмкин (З.К.Ишмөхәммә-

тев). Мәсәлән, сөйләү телендә *мышна* дигән фигылъ дә, *мышла* дигән фигылъ дә очрый.

-на/-нә кушымчасы ияртемнәргә ялганып, түбәндәге фигылъләр хасыйл итә: *мыш+на, чи+на (чий+на), кеш+нә, кыт+на*.

Бу кушымча аваз ияртемнәренә ялганып, ясаучы нигез тәгъбир иткән авазларны якинча чыгаруны белдерә: *Ара-тирә сыер мышнап ала, сарыклар тытырдашып куялар*. М.Мәһдиев. *Менә бер заман ул [тай] Исафны күрәп ала да, көмеш кыңгырау чыңлагандай, яңгыравык аваз белән кешнәп әңсбәрә*. Т.Сабитов.

Кешнә, һичшиксез, ярылып яткан аваз ияртеме булып тора. Бу аваз ияртеме икәнә апачык күренә. Димәк, тел аны аваз ияртеме итеп кабул иткән.

Ияртем + -не кушымчасы. Нечкә нигезләргә ялгана. Берничә фигылъдә генә күзәтелә: *әңил+не*.

Тасвир ияртемнәренә ялганып, нигез белдергән билгене чагылдыруны тәгъбир итә: *Аксыл көрән күлмәк итәкләре тездән ашып әңилленеп ала...* Н.Хәсәнов. *Камилнең, нигәдер, елыйсы килде, шул тиңсез матурлыкка каршы канат әңиллеп очып китәсе килде*. Ф.Бәйрәмова. *Күктә келлеп кояш көлеп торса да, Камилнең көне караңгыланып киткән кебек тоелды*. Ф.Бәйрәмова.

Сирне, келне кебек сүзләрдә дә бу кушымча очрый. Әмма нигезләрнең кайсы сүз төркеменә каравы ачыклап җиткерелми.

Ияртем + -ңы/-ңе кушымчасы. Тасвир ияртемнәренә ялганып, нигездә бирелгән билгене чагылдыра: *Жиһан беләзекне кулына алды. Күңелендә һаман шиккә охшап нәрсә кымыр-ңый*. Ф.Латыйфи.

Ияртем + -ма/-мә кушымчасы. Бу кушымча аваз ияртемнәренә ялганып, нигездә бирелгән күчмә мәгънәдәге фигылъ ясый: *Яшьтән үк «без дошманны үз әңирендә тукмарбыз!» – дип күнегеп килгәнә, хәзер шулай ашыгып-ашыгып Иделгә тәгәрәү Күктау малә өчен дә бик сәер иде*. А.Гыйләжөв.

Ияртем + -кет кушымчасы. Бу кушымча нечкә нигезләргә ялгана: *зең+кет, дең+кет*.

Аваз ияртемнәренә ялганып, нигез тәгъбир иткән авазларга охшаган тавыш чыгарып, эш-хәрәкәт башкаруны белдерә: *Су чиләк чыңлап төшкәнне көткән...* Чылтыраусызлык сүны *деңкеткән*. Зөлфәт.

Ияртем + -чын/-чен кушымчасы. Бу кушымча тарихи яктан ике өлештән тора: -чы

элементы фигыль ясагыч, *-н* элементы фигыль юнәлеше күрсәткече. Хәзерге татар әдәби телендә *-чы* мөстәкыйль кушымча төшкел итә.

Аваз ияртемнәренә ялганып, якынча нигездә белдерелгән тавышка охшатып эш-хәрәкәтне башкаруны тәгъбир итә: *Тар аранда ак аргамак тыпырчына*. Ф.Дунай.

Ияртем + *-нын/-нен* кушымчасы. Калын нигезләргә *-нын* кушымчасы, нечкә нигезләргә *-нен* кушымчасы ялгана. Бу кушымча фигыль ясагыч *-ны*, кайтым юнәлеше *-н* кушымчасынан гыйбарәт. Хәзерге көндә бер-бөтен кушымча булып килә.

Тасвир ияртемнәренә ялганып, нигез белдергән билгене чагылдыра: *Әтисенең бер әңсәсе буш, ул баскан-торган саен буш әңсәсе кош капатыдай әңсәленеп, талпынып куя...* Ф.Бәйрәмова.

Шул рәвешле, ияртемнәргә кушымчалар ялгау юлы белән гади фигыльләр ясау ияртемнәрдән фигыльләр ясалудың бер моделен төшкел итә һәм иң продуктив чараларның берсе булып тора.

Ияртемнәрдән кушма фигыльләр ясалу

Татар телендә тезүле һәм ияртүле бәйләнештә булган компонентлар кушылып кушма фигыльләр ясала.

Ияртүле бәйләнештә булган компонентлар кушылып кушма фигыльләр ясалганда ияртемнәр мөһим урын алып торалар. Компонентлары ияртүле бәйләнеш нигезендә ясалган һәм аларның беренче компонентлары булып ияртемнәр килгән кушма фигыльләр татар телендә бик күп. Татар телендә ияртемнәрдән кушма фигыльләр регуляр ясалганда *итү*, *килү* кебек ярдәмче фигыльләр катнаша.

Ияртем + *итү* фигыле. *Итү* ярдәмче фигыле борынгы *ир*-фигыленнән *-те* кушымчасы белән ясалган. Бу типның беренче компоненты булып, әйтәп үтелгәнчә, ияртемнәр дә килә: *елт-елт итү*, *тек-тек итү*.

1. Аваз ияртеме + *итү* фигыле. *Итү* ярдәмче фигыле аваз ияртемнәреннән кушма фигыль сый торган универсаль чара булып тора.

Мәгълүм булганча, аваз ияртемнәре бер компонентлы һәм ике компонентлы булалар. Күп компонентлы да булырга мөмкиннәр. Әмма алар лексик берәмлек булып тормыйлар, бары тик ике яки өч компонентлы аваз ияртеменң вариантын гына төшкел итәләр. Бер компонентлы аваз ияртемнәре, кагыйдә буларак,

бер мәртәбә тавыш барлыкка китерүне белдерсә, ике компонентлы аваз ияртемнәре күп мәртәбә тавыш чыгаруны тәгъбир итә. Шуңа бәйле рәвештә, бер компонентлы аваз ияртемнәреннән ясалган кушма фигыльләр күпчелектә бер мәртәбә тавыш барлыкка китерүне белдерәләр: *шылт итү*, *шалт итү*, *дөп итү*, *доңгырт итү*, *черт итү*, *гөмберт итү*, *шарт итү*, *чылт итү*, *доңк итү*, *дөңк итү*, *шак итү*.

Мисаллар: *Шалт итеп машина ишеге ачылгач, председатель шоферының тавышы ишетелде*. Ж.Дәрзаман. *Трактор кинәт кыр уртасында дөп итеп туктап калды*. Ф.Бәйрәмова. *Сагызлы бөрә тышчасы көнбагыш кабыгыдай черт итеп ярылып китүгә, эчтән каз бәбкәсе кебек яшькелт сары нәфис яфракчык килеп чыкты*. Г.Рәхим.

Өгәр аваз ияртеме, бер компонентлы булуына карамастан, озын тавыш яки кабатлаулы тавыш барлыкка китерүне белдерсә, ул вакытта кушма фигыль дә озын тавыш яки күп мәртәбә яңгыраган тавыш барлыкка китерүне чагылдыра: *чер итү*, *чыш итү*, *чың итү*.

Мисаллар: *Балта су эчәргә туктаган яшь каз кебек борыны белән дык итеп сагызлы бүрәнәгә матур кадалды*. М.Мәһдиев. *Озын керфекле кыз чуп итеп миңе үбеп алды*. М.Мәһдиев.

Ике компонентлы аваз ияртемнәреннән ясалган кушма фигыльләр күп мәртәбә яки озын тавыш барлыкка китерүне белдерәләр: *шыгыр-шыгыр итү*, *шык-шык итү*, *шап-шоп итү*, *керт-керт итү*, *кетер-кетер итү*, *нычтыр-нычтыр итү*, *тек-тек итү*, *голт-голт итү*, *торыйк-торыйк итү*, *тыпыр-тыпыр итү*, *шарт-шорт итү*.

Мисал: *Һаман кемдер шыгыр-шыгыр итеп йөргән кебек*. Ф.Бәйрәмова.

Өч компонентлы аваз ияртемнәреннән ясалган кушма фигыльләр дә күп мәртәбә яки озын көчле тавыш барлыкка китерүне белдерәләр: *шыгырт-шыгырт-шыгырт итү*.

Мисал: *Ә хәзер, хәзер исә миң инде гомерендә беренче тапкыр кигән хром [күн] итек-ләрен шыгырт-шыгырт-шыгырт иттереп башын горур һәм югары тотып, үзеннән бигрәкләр дә канәгать булып атлаучы офицер кисәге*. Газиз Кашаф-Үзиле.

Парлы ияртемнәренң икенче компоненты фонетик үзгәрү кичерергә мөмкин: *Әби дә әңсәдиләнеп китте*. «Әй, балакай!» – дия-дия, *шап-шоп итеп аркасынан сөеп*, *Алмазны чәй*

янына утыртты. Ф.Бәйрәмова.

2. Тасвир ияртеме + итү фиғыле. Бу типтагы кушма фиғыльләр тасвир ияртеме белдергән образны чагылдыралар: *ялт итү, гөлт итү, жу итү, елт итү*.

1. Бер компонентлы образ ияртеме белән ясалган кушма фиғыль образның бер мәртәбә чагылуын белдерә: *Гөлт итеп ут кабынды*. Н.Гыйматдинова. *Күргәч тә йөрәгем жу итеп киткән иде, тикмәгә булмаган икән*. Ф.Хәсни.

2. Ике компонентлы тасвир ияртеме белән ясалган кушма фиғыль образның күп мәртәбә чагылуын тәгъбир итә: *ялт-йолт итү, елт-елт итү, әсем-әсем итү, мелт-мелт итү, челт-челт итү*.

Мисаллар: *Жем-әсем итеп торучы алкалар, муенсалар, искиткеч затлы костюм-юбка аны кинофильмнардагы чит ил аксөякләреннән ким күрсәтми иде*. Ф.Садриев.

Ияртем + килү фиғыле. Бу типтагы кушма фиғыль ясалу татар телендә еш очрый. Кушма фиғыльләрнең бу төре барысы да күчемсез фиғыль тәшкил итәләр. Аларның ияртемнәрдән ясалган түбәндәге төрләре бар.

1. Аваз ияртеме + килү ярдәмче фиғыле. Аваз ияртемнәренә күпчелегеннән килү ярдәмче фиғыле белән кушма фиғыльләр ясала. Беренче сүзгә аның бер компонентлы да, ике компонентлы да, өч компонентлы да булырга мөмкин: *ду килү, гәж килү, пытыр-пытыр килү, шарт-шорт килү, шатыр-шытыр килү, гыж-гыж килү, кыт-кыт-кыт килү*.

Бу төр кушма фиғыльләр нигездә чагылган авазларга яқынча охшаган дәвамлы яки кабатлаулы тавышны белдерә: *Монда да бәжәкләр, чебеннәр гәж килә, тереклек дөньясы кайный*. М.Мәһдиев. *Халык ду килеп кул чабарга тотынды*. К.Тимбикова. *Яңа хром итеклар шыгыр-шыгыр килә*. И.Сәләхов. *Тальянның бөтен әңиреннән һава өрә, гыж-гыж килә*. И.Сәләхов.

Тасвир ияртеме + килү ярдәмче фиғыле моделе. Килү ярдәмче фиғыле белән шулай ук образ ияртемнәреннән дә кушма фиғыльләр ясала. Кушма фиғыльләрнең беренче компоненты бер элементлы да, ике элементлы да булырга мөмкин: *мыж килү, мәш килү, әселт-әселт килү, әсилфер-әсилфер килү, ялт-йолт килү, әлжә-мөлжә килү*.

Бу төр кушма фиғыльләр, нигездә белдерелгән билгенең дәвамлы икәннән яки кабатлануын тәгъбир итә: *Тәндә чыкмас әсан да, өстә, карачкыга әлгәннәр диярсен, әсилфер-*

әсилфер килгән күлмәк кенә. Н.Гыйматдинова. *Кайтыр алдыннан башаклар әңип йөргәндә пристань юлында әсил-әсил килеп, әңәһәт атлаган бер кеше күренде*. Г. Бәширов. *Шунда ук мең төрле бәжәк мәш килә, болын өстендә әллә нинди кошлар сайрый*. Ф.Бәйрәмова.

Ике элементтан торган беренче компонентның соңгы элементы фонетик яктан үзгәрергә мөмкин: *Кояшта ялт-йолт килеп, аның уч төбендә сыңар алтын алка ята иде*. Ф.Бәйрәмова.

Ияртемнәрдән исемнәр ясалу

Ияртем + -чык/-чек кушымчасы. Бу кушымча нигездә яқынча белдерелгән тавышка бәйлә кош исемнәре ясы: *чыпчык, сыерчык*.

Безнең фикеребезчә, бу сүзләрдә генә беренче элемент аваз ияртеме булып тора: *Чыпчыклар миннән куркып, һавага күтәрелделәр*. Г.Рәхим.

Ияртем + -дык/-дек (-тык/-тек) кушымчасы.

1. Бу кушымча аваз ияртемнәренә ялганып нигез яқынча белдергән тавыш белән сыйфатланучы затны белдерә: *лыгырдык, мыгырдык, лабырдык*.

2. Тасвир ияртемнәренә ялганып, нигез белдергән билгә белән сыйфатланучы затны тәгъбир итә: *кыбырдык*.

Ияртем + -га/-гә (-ка/-кә) кушымчасы. Аваз ияртеме белдергән тавышка яқын булган яисә шул тавыштан чыгып бирелгән исемне белдерә: *карга, чәүкә, күркә*.

Бу тип яқынча нигез белдергән тавыш чыгара торган кош исемнәрен тәгъбир итә: *Каенсар катындагы каенлыкта кара каргалар оя корганнар*. А.Алиш. *Күрәсең булса, күркә таллап үтерер*. Сынамыш.

Чыганак тел ягыннан ясаучы нигезләренә татар сүзләре генә тәшкил итә.

Аваз ияртеме + -ылты/-елте (ылды/-елде) кушымчасы. Яқынча нигез белдергән тавышның атамасын тәгъбир итә: *гөрелте, шавылты, гүелте*.

Мисаллар: *Урман юлы машина гөрелтесенә, аксыл-зәңгәр яқтылыкка күмелде*. Ж. Дәрзаман. *Ерак та түгел асфальтны шуылдатып машиналар узды, станциянең тоньык гөрелдесе тоташ ишетелеп торды*. А.Гыйләзжев.

Аваз ияртеме + -а/-ә кушымчасы. Яқынча ясаучы нигез белдергән авазлар чыгара торган тереклек иясен тәгъбир итә: *Бака кычкырса, көп әңылыта*. Сынамыш.

Аваз ияртеме + -на/-нә кушымчасы ясау-

чы нигез якынча белдергән тавыш белән сыйфатлана торган кошны тәгъбир итә: *Торналар озын биек аяклы, күк йөзәндәге болыт кебек зәңгәрсу-кургаиш каурийлы, хәтәр озын томшыклы кошлар икән.* М.Мәһдиев.

Аваз ияртеме + -ана/-әнә кушымчасы. Генетик яктан ул -*анак/-әнәк* кушымчасы белән бәйләнгән булса кирәк. Аваз ияртеменә ялганып *бүдәнә* (*бүд* - *бүт* ияртеменән) сүзе килеп чыккан һәм шул ияртем белән бәйле кош исемен ясай: *Тартай яз көне бүдәнәдән алда кычкырса, ачлык булып.* Сынамыш.

Тасвир ияртеме + -ыз/-ез кушымчасы. Ул нигез белдергән образ белән сыйфатлана торган исемне тәгъбир итә: *Йолдыз* – күк күрке, *белем акыл бизәге.* Мәкаль.

Йолдыз - (нигез *йолт* - *йолд*) – образ ияртеме.

Аваз ияртеме + -тый/-ти кушымчасы. *Чыштый* (диал.) сүзе мәгънәле кисәкләргә аерыла. *Чыш* – аваз ияртеме булып тора. Бу исем якынча нигез тәгъбир иткән тавыш чыгаруга бәйле аяк киemen белдерә.

Тасвир ияртеме + ырым кушымчасы. *Йылдырым* сүзендә *йылд* (*йылт*) нигезе образлы

ияртем булып тора. Бу исем тасвир ияртеме тәгъбир иткән билге белән сыйфатлана торган исемне белдерә.

Аваз ияртеме + исем тибы. Бу тип кушма сүзләр телдә бик сирәк очрый: *мыраубикә, мияубикә, мырауэсан.* Беренче компонент булган аваз ияртеме икенче компонентның атрибутын тәшкил итә. Аваз ияртемендә якынча исем тәгъбир ителгән тавыш белән сыйфатлана торган жан иясен белдерә: *Мыраубикә сәт эчә, селкенә тик, селкенә тик мыегы.* Р.Бәшәр.

Ияртем₁ + ияртем₂ тибы. Бу типтагы исемнәр татар телендә сирәк очрый: *гөр-гөр, һөд-һөд.* Ясаучы нигезләр кабатланып килә, аваз ияртеменә бәйле исемнәр ясай. *Һөд-һөд* шундыйрак тавыш чыгара торган кош. *Гөр-гөр* исә уен исеми.

Конверсия ысулы белән исемнәр ясалу. Бер сүз төркеменә кергән сүзләрнең башка сүз төркеменә күчү юлы белән сүзләр ясалу төрки телләрдә, шул исәптән татар телендә, киң таралган. Аваз ияртемнәре дә сирәк булса да исемнәргә күчәргә мөмкин: *чың* (чыңлау тавышына ияртем) һәм *чың* (исем).

ЧЫГАНАКЛАР

1. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык: Фонетика и морфология, ч. 1. – М.: Изд-во АН СССР, 1952.
2. Ганиев Ф.Ә. Хәзерге татар әдәби теле сүзясалышы. – Казан, 2000.
3. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1948.
4. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. – М.-Л., 1956.
5. Кудайберген С. Подражательные слова в киргизском языке. – Киргизучпедиз, 1957.
6. Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке: Опыт сравнительного исследования. – М.: Изд-во вост. лит., 1962.
7. Хангилдин В.Н. Татар телендә сүз ясалышы //Татар телен укыту ... материаллары. – Казан, 1953.
8. Худайкулиев М. Подражательные слова в туркменском языке. – Ашхабад, 1962.

© Харрасова Р.Ф., 2005

МИРЪЯКУП ДУЛАТУЛЫ ҺӘМ ТАТАР ӘДӘБИЯТЫ

Рифа Харрасова

РИФА ФАТТРАХМАН кызы ХАРРАСОВА – филология фәннәре кандидаты, Казан дәүләт университетының татар әдәбияты кафедрасы доценты. Әдәби бәйләнешләр өлкәсендә кызыклы һәм нәтижәле фәнни эш алып бара.

Харрасова Р.Ф. Мирякуб Дулатулы и татарская литература.

Сопоставительный анализ произведений Г. Тукая и классика казахской литературы М. Дулатулы открывает новую страницу в истории литературных связей тюркских народов.

Егерменче гасыр башында казах әдәбиятын алдынгы әдәбиятлар дәрәжәсенә күтәрү

юлында көч түккән каләм ияләре арасында универсаль шәхесләрнең берсе буган, Сталин

репрессияләренен корбанына әверелгән Миръякуп Дулатулы да бар. Аның тарих һәм әдәбият гыйлеме буенча хезмәтләре, уку-укыту мәсьәләләренә кагылышлы язмалары, романнары, пьесалары, шигърияте һәм публицистикасы – шул чор татар әдәбияты белән чагыштырма планда өйрәнү өчен менә дигән материал.

Әгәр без Миръякуп Дулатулы мирасындагы хәзинәләренен исемнәрен генә китерсәк тө, үз матбагаларыбыздан шуларга

аналогияләренә, һичшиксез, таба алыр идек. Бүгенге көндә, әдәбият тарихыннан материаллар барланган, басма матбага хәлендә дөнья күргән шартларда, әлеге янәшәлекләрдән этәрелеп китеп, әдәби багланышларны тирәнтен өйрәнү зур нәтижәләр бирә ала. Һәм теләсә кайсы әдәбиятны, аеруча узган чорлар байлыгын дөнья мәдәниятләре контекстында тикшерү актуальлеген югалтмый һәм киләчәктә тагын да киңрәк жәелдереләчәк юнәлешләренен берсе булып тора.

Татарның бик күп укымышлылары кебек, рус-татар мәктәбен тәмамлаган, казахның алдынгы карашлы Ибраһим Алтынсариндай шәхесләрен остазлары итеп таныган Миръякуп Дулатулы да илдә барган ижтимагый көрәшләрдә актив катнаша, 1906 елны, Казах конституцион демократия партиясе тарафдары буларак, башта – Уралдагы, аннан соң Петербургтагы съездда катнаша.

Ул татар мөгаллимнәре, руханилары, язучылары белән турыдан-туры аралаша, аларның һәр чыккан китабын укып бара, үз халкы арасында Исмәгыйль бек Гаспринский карашларын таратучыларның берсе булып тора. Төрки дөньядагы һәр яңалыкны вакытлы матбугат аша казахларга житкереп барырга тырыша, татар вакытлы матбугатына да язышкалый. М.Дулатулы әсәрләрен күбесенчә Уфада, Оренбургта бастыра. Мәсәлән, аның геройлары арасында татар зыялылары да булган һәм эчтәлегә шул чор татар тормышына бик якин торган, гаиләгә, мәхәббәткә кагылышлы проблемалардан тыш, яңача укуы кебек мәсьәләләр дә чагылыш тапкан “Бакытсыз Жамал” китабын Кәримовлар ике мәртәбә нәшер итә.

Татар матбагачылары үзләре дә аңа

һәрдаим ярдәм күрсәтергә атлыгып торалар, зыялылар турындагы яңалыкларда аңа да урын бирәләр. Казах зыялысының кулга алынуы турында хәбәр бастырган өчен, мәсәлән, “Вакыт” газетасына 100 сум штраф та салына, әмма әдәби жәмәгәтчеләккә бу хәлләр фаш булу аркасында, ул берәздән азат та ителә.

Шунысы игътибарга лаек: М.Дулатулы татарның атаклы шәхесләренә багышланган әсәрләр дә яза. Әйтик, Зәйнулла

ишан күпләр тарафыннан гаепләнгән бер чорда аңа хат рәвешендә “Мөдәррис З... әфәндегә жазган бир мәктүбем” исемле шигырен бастыра. Анда шагыйрь Зәйнулла ишанны Ислам хадиме, замана баһадиры, төрки халыклар, бу очракта казахлар арасында да мәгърифәткә юл яручы бер шәхес буларак бәяли. Ул унтугызынчы гасыр ахыры – егерменче гасыр башы аралыгында ижат иткән каләм ияләренен мәгърифәтчеләргә багышланган мәдхияләренә шактый аваздаш.

Миръякуп Дулатулының ижатын аеруча Г.Тукай мирасы белән чагыштыру кызыклы булыр иде. Татар шагыйре белән бер тирәдә дөньяга килсә дә, казах язучысы аны әдәби остаз санаган, аннан өйрәнгән, кайбер әсәрләрен тәржемә дә иткән. Бу бигрәк тө шагыйрьнен 1912-14 елгы әсәрләрендә ачык күренә, чөнки бу вакытка Тукай бик нык танылган, әсәрләре дөнья буйлап таралган була.

Кайбер әсәрләргә махсус тукталып узыйк. Мәсәлән, Г.Тукайда “Кышкы кич” дип аталган балалар шигыре бар. Казах шагыйре аның үлчәмен һәм строфаларын кыскартып, әмма төп образларын һәм фикерләрен калдырып, “Аяңыздар жетимди” дигән назирә яза.

Күз алдына китерү өчен, үрнәкнен беренче ике юлыннан формалашкан строфасын китерик:

*Жаксы сизге, балалар,
Кыскы кеште рахат.
Жылы үйдә жайланып,
Отырсыздар көңил шат.*

Тукайда:

*Кызык сезгә, балалар, кышкы кичтә!
Жылы өйдә утырасыз якын мичкә.*

Югарыдагы өзекләр арасында да, ши-

гырыне тулаем алганда да барлыкка килгән аермалар, беренче чиратта, казах һәм татар көнкүрешендәге аермаларга барып тоташа. Әсәрнең кемнән ияреп язылганы күрсәтелсә дә, М.Дулатулының соңгы күптомлыгындагы искәرمәдә чагыштырма планда аңлатма юк, авторга сылтап, аның ияреп язылган әсәр икәнлегеннән фараз гына бирелә.

Миръякуп Дулатулы белән Габдулла Тукай бер үк остазларга таяналар, бер үк авторларга иярәләр яисә әсәрләрен тәржемә итәләр. Алар икесе дә, беренче чиратта, Пушкинны, Лермонтовны үрнәк итә. Дәрәс, бу шагыйрьләрдән тәржемәләреннән кайберләре Абайда да, башка казах шагыйрьләрендә дә бар. Шундыйлардан Лермонтовның “Дитя в люльке” шигырен китерергә булыр иде. Рус шагыйре аны Шиллердан алган була. Бу әсәргә казах һәм татар шагыйре бер-берсеннән аермалы һәм төрлечә тәржемә итәләр. Дулатулы:

*Бакыттагы бала
Бесикте еркин өсиде.
Ер жетсе, кара,
Дүние тар десиде, –*

дип, рус шагыйренен әсәренә якынрак язса, Тукайда ул образ һәм фикер ноктасыннан киңәйтә һәм болайрак яңгырый:

*Бәхетле парасидә! Тар бишек тә
киң әле аңгар!
Ике ат – бер тиен, диңгез
тубыктан әле аңгар!
Вәләкин бир заман, ул тик бераз
үссен дә ир булсын;
Күренер киң әңһән аңгар кабердән
һәм ләхеттән тар.*

Тукайда Пушкин әсәрләреннән ирекле тәржемәләр шактый. Ул “Евгений Онегин”-нан “Врагов имеет в мире всяк, Но от друзей спаси нас, боже!” дигән юлларны шактый төгәл татарчалаштыра (“Вак-төяк”):

*Бу дөньяда, табигыйдер, кеше
буш булмый дошманнан;
Шулай ансы; вәләкин, и ходаем,
сакла дуслардан!*

Миръякуп Дулатулы тәржемәләре арасында да романның бары тик шушы өзеге генә бар, әмма ул аның мәгънәсен бөтенләй диярлек үзгәртә:

*Әркашан болмак солай, болган жана
Әүелдин окигалар бу жалганда.*

*Галым көп, акылды аз байкасаңыз,
Досың жок, танысың көп санаганда.*

Текст шактый нык үзгәргәнлектән, казах галимнәре аны Пушкин шигыреннәнме-юкмы икәнлеген ачыклай алмаганнар [1].

Әгәр без Дулатулы белән Тукай әсәрләрен янәшә куеп карасак, икесеннән дә мәгърифәтчелек әдәбиятыннан тәнкыйди реализмга таба хәрәкәт итүен, милләтне мәгърифәткә алып барудан изелгән сыйныфларның хокуксызлыгын аңлатуга, социаль тормыштагы контрастларны күрсәтүгә таба баруын күрербез.

Мәсәлән, Тукайда “Шәкерт, яки бер очрашу” исемле 1906 елда язылган күләмле шигырь бар. Анда тишек киём кигән бер үсмернең кышкы көндә мәктәпкә баруы тасвирлана, лирик “мин” аңа мәгърифәт юлыннан читкә китмәскә куша, галим булу, халык хөрмәте белән кызыктыра. Рухи байлыкларның матди байлыктан ким тормавын әйтә һәм байлардан ярдәмгә өметләнүнең файдасыз икәнлеген аңлата. М.Дулатулының 1913 елны “Казах” газетасында басылган “Шәкерт” дигән әсәргә шул ук фикерләргә һәм шул рәвешчәрәк ача, һәм әлеге әсәрләр арасында тыгыз бәйләнеш барлыгы, аларның һич югы бер әсәргә ияреп язылганлыгы турында фикер уята.

Тукайның “Иртә”, Дулатулының “Таң” шигырьләреннән структурасында, фикер сөрешендә дә билгеле бер охшашлык бар.

Казах шагыйренен шигырьләре аеруча Дәрәмәнд иҗат иткән үлчәмнәргә якин тора, шул ук вакытта аның фикер сөреше, ул кулланган тел-сурәтләр чаралары Тукайныкына якинрак.

М.Дулатулы – шул чорның көчле фельетончыларыннан. Ул заманга хас тискәре күренешләргә ачканда русча алынмаларны кулланырга, аларга көлкә мәгънәләр салырга ярата. Мәсәлән, аның “Читаю, писаю” дигән әсәрен русча басым куеп укысаң, “укийм һәм йомышлыйм” мәгънәсе килеп чыгар иде. Лексик чаралар ярдәмендә әдәбиятне сәнгатьле итү бик авыр, һәм аларның һәр төренен иң отышлы кулланышы бездә Тукайда дип әйтә алабыз; бу фикерне без М.Дулатулы иҗатына карата да әйтә алыр идек.

Г.Тукай вафатыннан соң “Казах” журналының 13нче санында М.Дулатулы аның исеме белән аталган хушлашу язмасын бастырып

чыгара. Бу язмада татар шагыйрен танымаган нугайның булмавы әйтелә һәм ул башкарган эшләр Абай Кунанбаевның казахлар арасында кылган гамәлләренә тиңләштерелә.

Тукай ижатында дөнья тарлыгы, халыкка хезмәт итү мөмкинчелеге булмау турындагы фикерләренң лейтмотив булуы ассызыклана һәм дәлилгә шагыйрь мирасыннан үрнәк тә китерелә.

М.Дулатулың халыктагы наданлык, күпбеләмлек чире, телне сафландыру, дәрәслекләр, уку китаплары төзү кебек проблемалар борчый. Татар мәгърифәтчеләренң уңай йогынтысы астында, алар белән аралашып яшәгән һәм Уфадагы “Галия” мәдрәсәсендә укыган шәкертләр башлаган шул төр эшләргә, алар тарафыннан чыгарылган беренче “Әлифба”га язучы зур бәя бирә. Шуннан соң үзе дә дәртләнәп китә һәм татар, рус телендәге хрестоматияләр белән таныша, шулар үрнәгендә “Кирагәт” китабын төзү эшенә керешә [2].

М.Дулатулы казах укучысын Г.Ибраһимов, Ф.Әмирхан кебекләр, дөнья, әдәбият-сәнгать яңалыклары, үз тарихы, атаклы кешеләре язмышы һәм башкалар белән таныштыра. Әйтик, 1907 елны Ф.Әмирхан “Әл-Ислах”та “Эсперанто теле” дигән язма бастыра, соңрак шул темага багышланган китап та чыгара. 1913 елны “Айкап” журналында М.Дулатулының да шул исемдәге язмасы дөнья күрә.

Ф.Әмирхан мәкаләсендә әлегә тел авторы исемендә киткән хаталыкны хәрәф жыючыларыныкы дип уйларга кирәк, чөнки *З*, *Л* хәрәфләренң алмашынганлыгы аермачык. Икенче яктан кулъязмадагы *Г* белән, *Т* ны бутау да бик жиңел, шунлыктан галимнәребезнең авторының Л.Заменгоф исемен З.Ламентоф дип язуында үз хаталануын күрүләре белән килешсә килми. Ф.Әмирхан эсперанто турында киңрәк мәгълүмат бирә, ә менә бу хакта чагыштырмача соңрак басылган М.Дулатулы язмасында ул жиңбәргән хаталар кабатланмый һәм эсперанточы докторның төгәл адресы да күрсәтелә.

М.Дулатулының матбугатта басылган хезмәтләрендә татарлар өчен кызыклы булган тарихи мәгълүматлар шактый. Әйтик, ул 1914 елда “Казах” журналында (№78) Чокан Вәлихановның Чыңгызлар нәселеннән килүе, Казан университе-

тында белем алган, Европа телләрендә, төрки телләрдә иркен аралашкан Костылецкийлар, ориенталист Казимбәк, Березиннар белән дулашуы, татарлар яшәгән җирләрдә – Себер халыклары арасында алып барган эшләре турында сүз алып бара. Боларны укыганда, һәрвакыт сораулар калка. Әйтик, 1904 елда Чокан Вәлихановның тәржемәи хәле турында китап басыла. Аның авторлары: Потанин, Ядринцев, Ибраһимов. Алар арасында татар кешесенң булуы сөендерә.

М.Дулатулының И.Гаспринскийга багышланган язмалары аеруча кызыклы.

Казах каләм иясе мирасында без гыйбрәт алырлык материаллар байтак. Мәсәлән, М.Дулатулы казах кешесенә татарның тискәре тәэсире хакында яза. «Улы”ма,”ов”ма?” дигән мәкаләсендә ул рус кул астында яшәгән ногайларның (татарларның) йогынтысында казахларның да русча фамилия белән кул куюларын тәнкыйтә итә.

Язучы мөфтилек сайлау эшләрендә казах һәм татарларның караш уртаклыклары, аерымлыклары, башка халыклар арасында вакытлы матбугат чыгаручыларның үзара бәхәсләре, аларның жыелыштан куып чыгарылуы, форсаттан файдаланып, Сафа Баязидов кебекләренң мөфтилеккә үрмәләүләре турында ды кызыклы гына язмалар калдырган икән (“Казах”, 1915, №144).

М.Дулатулының “Вакыт” газетасы белән тыгыз элемтәдә торуын әйткән идек инде. Аның 2244нче санында Карабунак татары Кәлимулла Гейдалиның “Бер сүз” дигән язмасына җавап бирә. Казах жиренә бәйле кануннарны үзләренң язмавын, ул туфракта яшәгән татарларның жир ала алмавында рус сәясәте гаепле булуын әйләнәч юллар белән булса да аңлата (“Казах”, 1917). Сәясәт язмалар булсалар да, бу төр мәкаләләр казах вакытлы матбугаты белән даими танышып барган татар зыялыларының дөньяга карашларын киңәйтүдә зур эш башкара.

Бу мәкаләдә М.Дулатулының икетомлыгы гына анализланды, сайланма әсәрләренң калган өч томы да тикшеренүне көтә. Тәкъдим ителгән язма – әдәби бәйләнешләр сәхифәсенң ачыла башлаган яңа бер бите дип уйлыйм.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Дулатлы М. Бес томдык шыгармалар жинагы, 1 том. – Алматы: Мәктәп, 2002. – 342 б.
2. Азамат Алашуглы (М.Дулатуглы). Оку китабы хакында // Айкап, 1911, №7.

КОТЛЫЙБЫЗ!

Шагыйрь Рөстәм Мингалимнең бүгенге һәм узган еллардагы ижаты югары бәяләнеп, туган як табигате, туган халкының киләчәккә таба өметле уйлары-адымнары турындагы шигырьләре һәм поэмалары тупланган “Дәрт чүлмәге” китабы Габдулла Тукай исемендәге бүләккә ләек булды.

Катлаулы тормыш юлында Рөстәм абый безнең журнал редакциясендә дә эшләп алды, журналны аякка бастыруга өлешен кертте.

Шагыйрьләр өчен иң мәртәбәле бүләкне алуы белән Рөстәм дустаныбызны чын күңелдән котлыйбыз, нык сәламәтлек, яңадан-яңа ижат уңышлары телибез һәм укучыларыбыз игътибарына аның ике шигырен тәкъдим итәбез.

Редакция хезмәткәрләре.

Авылдашка хат

Аэродром иде безнең урам:
Казлар күтәрелде гаңгылдап.
Бүрәнәгә утырып сөйләштек бер:
Мин китәргә булдым авылдан,
Кайбер агайларга үпкәләдем, –
Булмагангадырмы әтиләр,
Безнең колакларны еш бордылар,
Авыр-авыр сүзләр әйттеләр.
Күнегергә теләү туды миндә,
Тик өстенлек алды чиркану,
Малай булсаң да бит, горурлык бар,
Тамырларда барыбер ир каны.
Шуңа түгелмени авыл эшен
Бик тиз генә алдык өйрәнәп?!
Йөгәннәннән тотып зур атларны
Кырыскалар кебек сөйрәдек.
Бүген сезнең кулда машинадыр,
Исәннәрме теге агайлар?
Безне шактый кимсеттегез, диеп,
Син бөрелмә инде аларга.
Калса калган икән безнең хәтер,
Аларның да хәтере калмасын...
Әй, ташлык ла моны, ничек хәзер
Кәрим бабайларның алмасы?
Клуб ничек? Яшь-жилкенчәк кызлар
Сибәләремә “Ярмәк” көсәнә?
Безнең буын ничек – “абый” булгач,
Онытып бетермиме бионе?
Самолетлар төсле күтәрелеп,
Очалармы казлар каңгылдап?
Кашка бия күптән үлдеме соң?
Ә малайлар ничек авылда?
Әтиләре бармы барсының да?
Әтисезләр булса, син тагы
Берүк авыр сүзләр әйтә күрмә,
Бора күрмә берүк колагын!

1963

Кылыч йөзе буйлап...

(Казанның 1000 еллыгы уңаеннан)

Мин Казанның һаман барлыгына
ышанып та житмәс бер кеше,
тик аның зур юлын – елмаюын,
көрәшләрен таныйм, күз яшен.
Мең ел гомер! –
кылыч йөзе буйлап!
Ничек узылган ул?
дигәндә, –
томырылып Казан үргә менгән,

үрмәләпләр...
төшкән...
түбәнгә;
калыр гына иде үр өстендә –
тәкъдиренә башка язылган...
...Өсте – Мәскәү,
денсез татар калган,
Иблис калган көлеп, кул болгап.
Тормыш, әйе, кызык –
чыны шулмы,
миңа гына шулай күренәм?
Ул үтәли һәм шәп-шәрә күренә,
кендегеннән генә күлмәге.
Мең ел элек монда мин юк идем,
бүген мин бар – бу шәп,
шәт, начар?!
Казаныма тагын мең ел теләп,
дога кылып яшим татарча.
Тик жәл, әнә хәер жыючылар
үзәгемә
утырып,
төртөнәп –
гәрчә алар инде мең яшәмәс,
хәтта Бауман исеме сөртелер.
Чал Казанның
яшь байрагын
карыйм,
чынлыгына берәз шигем бар;
һәм жилләр дә алып бугазыннан,
жилтерәтеп – аны сыныйлар.
...Иртән ачсам
Казан радиосын –
ишетәм татар гимны газабын:
авызын Мәскәү учы кыса сыман,
кысылып... тына... көйнең азагы.
Көйне кысу – нәрсә...
Телне синең,
жанны кисеп була! Бик була! –
Тотып язмыш газиз илкәсене,
бирсә башкисәрләр кулына...
Татар сүзен – үзен һәм Казаның
ташламаган бөек Мәрхәмәт, –
кылыч йөзеннән дә бүгенгәчә
исән китергән бит, и рәхмәт!
Мең ел элек, ярый, мин юк идем,
бүген мин бар – ярый анысы да:
– Үрдән урын сорыйм Казаныма,
ишетә күр мине, бер Хода!
Бир Казанга гомер, бир, Хода!

2001

ГАБДЕЛМӘҢҒЫЙМ ӘМИНОВНЫҢ ТОРМЫШЫ ҺӘМ ИЖАТ ЮЛЫ

Габделмәҗғыйм Шәкүр улы Әминов (1908-68) – механика өлкәсендәге күренекле галим, механик системаларның хәрәкәт тотрыклыгы буенча Казан җыйлыми мәктәбенең әйдәп баручы вәкиле, физика-математика фәннәре докторы (1948), профессор (1949), ТАССРның атказанган фән һәм техника эшлеклесе (1957). 1933-36, 1941-68 елларда Казан авиация институтында (1951-63 елларда югары математика кафедрасы мөдире), 1936-41 елларда Казан университетында уқыта.

Төп фәнни эшләре аэродинамикага һәм үзгәрүчән массалы жисемнәр механикасына багышланган.

Абдул-Монгим Шакурович Аминов (1908-68) – видный ученый в области механики, один из ведущих представителей Казанской школы устойчивости движения механических систем, доктор физико-математических наук (1948), профессор (1949), Заслуженный деятель науки и техники ТАССР (1957). В 1933-36, 1941-68 годах преподавал в Казанском авиационном институте (в 1951-63 годах заведующий кафедрой высшей математики), в 1936-41 годах – в Казанском университете.

Основные научные труды по аэродинамике и механике тел переменной массы.

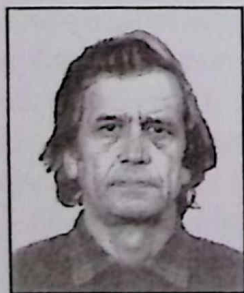
© Голубев Г.В., Әминов Н.М., 2005.

ӘМИНОВ ҮЗЕН ИҢ ЯХШЫ ЯКТАН КҮРСӘТТЕ

Георгий Голубев, Наил Әминов

ГЕОРГИЙ ВИКТОРОВИЧ ГОЛУБЕВ – физика-математика фәннәре докторы, профессор, А.Н. Туполев исемендәге Казан дәүләт техник университетының гамәли һәм теоретик механика кафедрасы профессоры. Фильтрациянең гидродинамик теориясенә һәм катлаулы техник системалардагы тирбәнешләргә кагылышлы механика мәсьәләләрен тикшерә. 200дән артык фәнни һәм методик хезмәтләр авторы.

НАИЛ ГАБДЕЛМӘҢҒЫЙМ улы ӘМИНОВ – физика-математика фәннәре кандидаты, доцент. Каты жисем физикасы, газ динамикасы, үзгәрешлеләре төркемләнгән дифференциаль тигезләмәләр һәм оптималь идарә итү теориясе өлкәсендә фәнни тикшеренүләр алып бара. Хәзерге көндә Казан дәүләт техник университетының махсус математика кафедрасында эшли. 50дән артык фәнни хезмәт авторы.

Голубев Г.В., Н.М.Аминов. Аминов показал себя с наилучшей стороны.

В статье рассмотрены основные этапы жизни и творческой деятельности одного из ведущих ученых Казанской научной школы устойчивости механических систем.

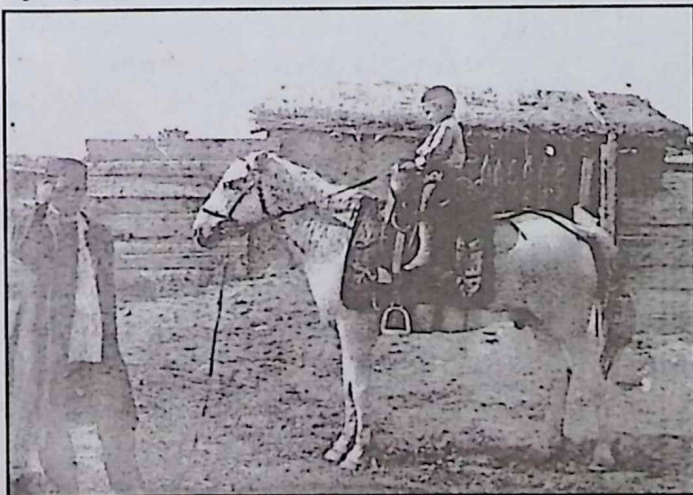
Җыйлыми хезмәтләре белән фән дөньясында шактый тирән эз калдырган, югары квали-

фикацияле белгечләр хәзерләүдә күп көч сарыф иткән физика-математика фәннәре докторы.

ры, профессор Габделмәңгыйм Шәкүр улы Әминов А.Н. Туполев исемендәге Казан дәүләт техник университеты галимнәре арасында лаеклы урын алып тора. Шунысын да искәртеп китик, Әминовка мөрәҗғәгать иткәндә, күп кенә анкеталарда да аның исеме тулы кулланылмаган, аңа гади генә Мәңгыйм Шәкүрович дип әйткәннәр.

Габделмәңгыйм Әминов 1908 елның 15 февралендә Самара губернасы Новоузен өязендәге Савинка авылында дөньяга килә. Әлбәттә, СССРда өлкәләре территорияль үзгәртү чорларында бу авылның административ буйсынуы да үзгәрә торган. Мәсәлән, үткән гасырның егерменче елларында ул Идел буе немецлары АССРының Палласов кантонына керә. Авыл Иделнең сул як ярының Камышлы киңлегеннән башланган иксем-чиксем далада урнашкан була. Кая гына карама – үлән дә үлән. Өлкән апасы Рабига Шәкүр кызы Әминованың истәлекләре буенча, бу җир моннан үтүче барлык халыкларның – шул исәптән татар, рус, казах, калмык һәм башка халыкларның – үзара аралашып, каннарына кадәр буталып беткән өлкә була. Йөзгәндә калмыкларны билгеләүче кайбер үзенчәлекләр Әминовның өлкән апасына гына хас булмый, әлбәттә.

Габделмәңгыйм гаиләдә өченче бала була, соңыннан тагын биш энесе һәм сеңдесе дөньяга килә. Әтисе авыл мәчетенең мәэзине була, ул гарәп һәм рус телләрен яхшы белгән, күп кенә гәзит-журналлар алдырган, заманында хөрмәткә лаеклы, укымышлы кеше була. Ул балта остасы, сәгать төзәтүче буларак та таныла. Әминовлар гаиләсе зур һәм дус гаилә була, гаилә әгъзалары бер-берсенә карата

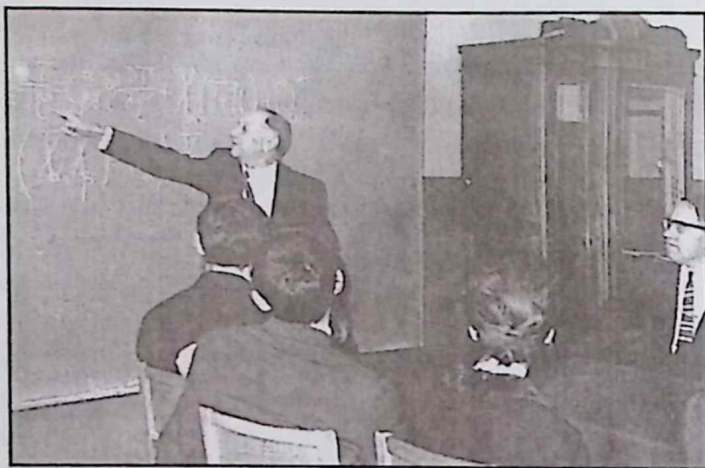

Атка әти утыртты

жылы мөнәсәбәтне гомер бие саклайлар. Совет дәүләте чорында, әтисенең дини сослови-едә булуы Мәңгыйм Шәкүр улына билгеле бер кыенлыктар тудырганлыктан, ул кайбер анкеталарны тутырганда үзенә ярлы крестьян гаиләсеннән булуын яза. Әлбәттә, бу үз чоры өчен гадәти күренеш була. Чынбарлыкта, биредә билгеле бер хакыйкать булуына да шик юк, чөнки 1925 елны әтисе дини вазыйфаларны үтәүне ташлый һәм җир эшкәртеп яшәүче ярлы крестьян була. Ул 1932 елга кадәр крестьян хезмәте белән көн күрә, ә соңыннан хәлел җефете белән Казанга күчеп килә һәм башта улының, ә соңыннан олы кызының тәрбиясендә яши.

1921 елдан 1924 елга кадәр әтисенә ярдәм итү йөзеннән Мәңгыйм Әминов авыл хуҗалыгында эшли. 1924 елны апасы Рабига юлыннан Саратовка китә, биредә ФЗУ тибындагы уку йорты – Саратов профтехмәктәбендә укый һәм эшли. Апасы Рабига энесенең белемгә омтылышын һәрвакыт хуплап тора, аны дәртләндерә һәм бу юнәлештә Габделмәңгыймгә апасының йогынтысы гажәп зур була. Нәкъ шуның өчен дә Рабига апасының тормыш юлына азмы-күпме тукталып китик.

Рабига Шәкүр кызы Саратовта яшәү һәм уку өчен аерым дәрәсләр биреп көн күрә һәм шундый авырлыктарны җиңеп гимназияне бетерә. Соңыннан Рабига Казан университетының медицина факультетына укырга керә. Шунысы кызык, ул яшь чагында архитектор булырга хыяллана. Ләкин әнисе халыкның табибларга ихтыяҗы зур һәм аларның хезмәтләре изге булуын бәйнә-бәйнә аңлату Рабиганың медицина факультетына укырга керүенә зур этәргеч була. Табиб дипломы алу белән үк Рабига Шәкүр кызы Казанда сәламәтлек саклау эшен оештыруда актив эшли башлый: татар бистәсендә хатын-кызлар консультациясе, балалар тудыру пунктлары ачу; йөклә һәм имезүче хатын-кызларның хәлләрен белү һәм профилактика уздыру; шул ук вакытта балалар клиникасында (хәзерге Лепский исемендәге клиника) эшләү һәм кандидатлык диссертациясе яклау. Кечкенә генә, ләкин гажәп актив бу ханым профессор Ефим Лепскийның аны докторантурага тәкъдим итүен кире кагып, Алма-Атага кафедра мөдире булып китә. 50нче елларның урталарында каты авырып китә һәм кире Казанга кайта. Рабига Шәкүр

Мәсьәлә болай чишелә

кызы улын, оныкларын һәм оныкларының балаларын үстереп, 100 яшенә кадәр берничә көн генә житмичә, 2000 елны мәрхүмә була.

Мәңгыйм Шәкүр улы Саратов профтехмәктәбәндә ике ел укый да, 1926 елны укутуга канәгать булмау сәбәпле, бу уку йортынан китә. Шул ук елны апасы Рабига янына Казанга күчеп килә һәм югары уку йортларына хәзерләү курсларына керә. Аерым дәрәсләр биреп алган акчага укый һәм яши. Хәзерләү курсларын тәмамлап, 1928 елны Казан университетының физика-математика факультетына кабул ителә. Күпмедер вакыттан соң, Германиядәге Геттинген университетының Аэрогидродинамик институтына эшкә жибәрелгән бер еллык гыйльми командировкадан кайткач, профессор Н.Г. Четаев тарафыннан КДУда оештырылган аэродинамик бүлектә кала.

Университетта уку еллары – ул менә дигән укутучылар, галимнәр, талантлы дуслар белән аралашу, фәндә үз юлыңны сайлау. Ул чорда физика-математика факультетында физиканы – профессор Д.А. Гольдгаммер, механиканы – профессор Д.Н. Зейлигер, математиканы – профессорлар Н.Н. Парфентьев һәм Н.И. Порфирьев укыта. Дөньяда атаклы алгебраист профессор Н.Г. Чеботарев эшли.

Мәңгыйм Шәкүр улының 1930 елны Н.Г. Четаев белән очрашуы гаять зур әһәмияткә ия, чөнки ул аның гыйльми хезмәтенә барлык юнәлешләрен тәгаенли. Профессор Н.Г. Четаев – механика өлкәсендәгә күренекле рус галиме. Аның тарафыннан иҗат ителгән гыйльми эшләр динамика һәм хәрәкәт тотрыклыгының иң катлаулы һәм принципиаль проблемаларына кагыла, шул исәптән: механиканың вариацион принципларын гомумиләштерү; үзгәрешлеләре төркемләнгән системалар ди-

намикасы; хәрәкәт тотрыклыгы теориясе һәм аны куллану. Н.Г. Четаев, бөек рус галиме А.М. Ляпуновның варисы буларак, Ляпунов һәм Пуанкаренә даһи идеяләрен үстерүче буларак данлыклы. А.М. Ляпунов хәрәкәт тотрыклыгы теориясен математик яктан кимчеләксез һәм төгәл итеп төзеп бетерсә, Н.Г. Четаевның гыйльми тикшеренүләре теория кысаларында гына бикләнәп калмый. Ул гамәли мәсьәләләр чишүгә аеруча зур игътибар итә, ә бу проблемаларның мөһимлеге техника ихтыяжлары белән билгеләнә. Н.Г. Четаев Мәңгыйм Шәкүр улының гомерлек укутучысы була да инде. Киләчәктә аларны тыгыз эшчәнлек һәм ягымлы мөнәсәбәт берләштерә. 1957 елны Н.Г. Четаевның бу дөньядан китүен Әминев гажәп озақ һәм авыр кичерә.

3 ел да 8 ай укып, 1932 елның маенда М.Ш. Әминов КДУның аэродинамика бүлеген тәмамлый һәм аэродинамика белгечлеге буенча диплом ала. 1932 елны Казанда авиация заводы төзелә башлый. Аны кирәкле кадрлар белән тәмин итү максатыннан, КДУның аэродинамика бүлегендә шул ук елның мартында Казан авиация институты (хәзер А.Н. Туполев исемендәгә КДТУ) ачыла. Институт ачуның баш инициаторларыннан берсе Н.Г. Четаев була. Ул киләчәктә дә КАИдагы барлык гыйльми, гыйльми-методик һәм оештыру эшләре белән идарә итүнең үзәгендә була. Аэродинамика бүлеген белән бергә М.Ш. Әминов та КАИга күчә һәм укуларын тәмамлаган яшь белгечләр – П.А. Кузьмин, Е.И. Миндров белән бергә Н.Г. Четаев житәкчелегендә аспирантурага керә. Аспирантурада М.Ш. Әминов күп очракта ачлы-туклы килеш көненә 16шар сәгать эшли. Моннан башка ул теоретик механика буенча гамәли дәрәсләр һәм заводтан укырга жибәрелгән студентлар белән өстәмә дәрәсләр дә алып бара. Аспирантураны тәмамлагач, 1935 елның октябрендә Казан университетында “Гаусс принцибына карата” дигән темага кандидатлык диссертациясе яклый. Профессор Н.Н. Парфентьевның рецензиясендә диссертантның механиканың иң авыр һәм принципиаль өлкәсендә житди һәм мөһим нәтиҗәләргә ирешүе күрсәтелә. Аспирантураны тәмамлаганнан соң М.Ш. Әминов бер уку елы КАИда аэродинамика кафедрасында доцент булып эшли. Бу кафедрада уку сәгәтләре аз булу сәбәпле, ул 1936 елны КДУдагы

Н.Г. Четаев житөклөгән механика кафедрасына күчә. КДУга күчкөндә аңа бирелгән бәяләмәнең кыскача гына эчтәлеген бирик.

“1932 елның апреленнән 1936 елның июненә кадәр КАИда эшләгән чорда доцент А.Ш. Әминов самолетлар төзү һәм аэродинамика факультетларында мөстәкыйль рәвештә түбәндәге фәннәрне алып барды:

1. Билгеләгечләр теориясе.
2. Дифференциал һәм интеграл исәпләү.
3. Теоретик механика (тулысынча).
4. Гидромеханика.
5. Теоретик аэродинамика.
6. Икенче дәрәжә аерым чыгарылмалы тигезләмәләрне интеграллау.

Аталган барлык эшләр буенча да иптәш Әминов үзен иң яхшы яктан гына күрсәтте: гыйльми хезмәткәр буларак, ул фәннең бүгенге көн таләпләренең иң югары баскычында булды, ә методик яктан педагогга хас барлык сыйфатларны күрсәтте һәм эшендәге зур күрсәткечләр өчен кат-кат бүләкләнде.

КАИ директоры Г.В. Каменков”

1936 елдан 1941 елга кадәр М.Ш. Әминов Казан университетының механика кафедрасы доценты булып эшли. Бу чорда ул аэродинамиканың стационар булмаган хәрәкәт проблемалары белән шөгыльләнә һәм “Селкенүче

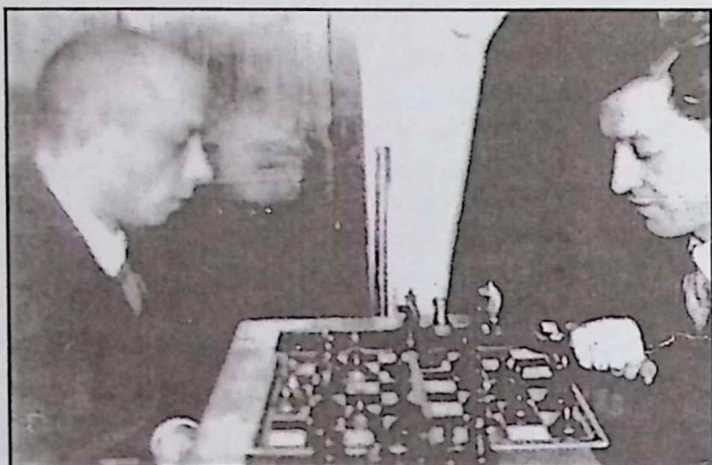
канат теориясе”, “В. Томсон теоремасына карата” дигән гыйльми хезмәтләрне бастырып чыгара. Әлбәттә, бу чор – ил өчен гади чор булмый. Төрле анкеталар тутырганда М.Ш. Әминовка үзен ярлы крестьян улы дип язарга һәм башка күп кенә сорауларга, шул исәптән, аклар армиясендә хезмәт иттегезме, оппозициядә тордыгызмы, ВКП(б) әгъзаларынан кемнәр сезне яхшы белә һәм хәзер алар кайда эшли дигән күп сорауларга җавап бирергә туры килә. Соңгы сорауга ул КАИ хезмәткәрләре Г.В. Крылов, К.В. Каменков яхшы беләләр, дип яза.

1941 елның урталарында университет кафедрасында хәлләр үзгәрә: студентларны һәм аспирантларны армиягә алу нәтижәсендә уку сәгәтләре кискен кими. Академик С.А. Чаплыгин тәкъдиме буенча 1940 елны Н.Г. Четаевны Мәскәүгә СССР Фәннәр академиясенең Механика институтына эшкә чакыралар. Күпмедер вакыттан соң ул бу институтның директоры һәм шул ук вакытта Мәскәү университетының теоретик механика кафедрасы мөдире дә була, 1943 елны СССР ФАнең мөхбир әгъзасы, ә 1947 елны Артиллерия фәннәре академиясенең хакыйкый әгъзасы итеп сайлана. Казандагы кебек, Н.Г. Четаев Мәскәүдә дә үзенең гыйльми мәктәбен оештырып җибәрә. Югарыда әйтелгәнчә, универ-

Проблемалар бергә чишелә.

(Сулдан уңга: алгы планда – доцент Ногманова Ш.С., профессор Әминов Г.Ш.; арткы планда – профессор Скимель В.Н., өлкән укытучы Мортазин Ф.Ф., доцент Винокуров С.Г., ассистент Мирошенко Е.Г., доцент Бурлакова Л.А., профессор Стрежнев В.А., профессор Кузьмин П.Л., академик Матросов В.Н. һ.б.)

Ял сәгатьләрендә

ситетта хәлләр үзгәрү нәтижәсендә М.Ш. Әминов КАИга кире кайтырга мәжбүр була һәм 1941 елның июнендә Н.Г. Четаевның укучысы П.А. Кузьмин житәкчеләгендәге теоретик механика кафедрасының доценты итеп сайлана. Шул ук 1941 елны М.Ш. Әминовның тормышында тагын бер мөһим вакыйга була – ул Казан медицина институтын тәмамлаучы Асия Гобәйдулинага өйләнә, киләчәктә аларның ике уллары дөньяга килә.

Сугыш еллары, әлбәттә, яхшы сыйфатлы һәм тирәнтен гыйльми эзләнүләр алып барырга мөмкинлек бирми. Гаилә, дөньяга килгән бала да җитди кайгырту таләп итә. Уку-укыту эшләреннән тыш, 1941 елның көзендә һәм кыш башында КАИ студентлары һәм укытучылары белән Иделнең уң як ярында оборона корылмалары (чокырлар, траншеяләр) төзү, азык-төлек артынан авылларга йөрү (туңган бәрәңгегә “казып табу”) һ.б. башкарырга туры килә. Бергә кичерелгән кыенлыklar һәм җиңүгә көчле ышаныч – укытучы һәм укучыларны нык берләштерә.

Сугыш тәмамланганның беренче елларында М.Ш. Әминов докторлык диссертациясә өстендә актив эшли. Диссертацияне тәмамлай һәм аны Казан дәүләт университетына тапшыра. 1948 елның 23 декабрендә КДУның Гыйльми советында “Кайбер механик системаларның тотрыклыгы турында” дигән темага докторлык диссертациясен яклый. 1949 елның маенда СССР Югары аттестация комиссиясә аның докторлык дәрәжәсен раслый һәм шул ук вакытта теоретик механика кафедрасы профессоры исәмен дә бирә.

1950 елның 1 сентябрендә профессор М.Ш. Әминов Казан авиация институтының

югары математика кафедрасы мөдире итеп сайлана. Бу хезмәт урынында эшләү дәверендә ул үзен тәҗрибәле һәм сәләтле җитәкче итеп күрсәтә, көч туплый. Сан ягыннан да шактый үсә барган Казан аналитик механика гыйльми мәктәбенең җитәкчеләре булып профессор П.А. Кузьмин белән бергә М.Ш. Әминов саналалар. М.Ш. Әминов җитәкчеләгендәге югары математика кафедрасы чыгаручы кафедралар ихтыяжларына туры килгән катлаулы һәм күптөрле фәннәрне укытуны уңышлы алып бара. М.Ш. Әминовның 13 ел кафедра мөдире булып эшләү дәверендә кафедра әгъзалары 7дән 46 кешегә кадәр үсә, 2 докторлык һәм 12 кандидатлык диссертациясә яклана. Мөгаллим буларак М.Ш. Әминов КАИдагы иң яхшы лекторларның берсә булып санала. Аның лекцияләре фәнни тирәнлегә, эчтөлеккә һәм төгәллеккә белән аерылып тора. Бу чорда үзәк фәнни журналларда (Прикладная математика и механика, Известия вузов – Авиационная техника, Труды института механики АН СССР) М.Ш. Әминовның күп кенә гыйльми хезмәтләре басылып чыга. 1959 елны “Үзгәрүчән массалы каты жисем хәрәкәтенең һәм тотрыклыгының кайбер проблемалары” монографиясә дөнья күрә. М.Ш. Әминовның күпеллык фәнни хезмәтләре нәтижәсә булган бу монографиядә үзгәрүчән массалы каты жисем механикасы беренче тапкыр системалы рәвештә бәян ителә. Хезмәтнең төп фикерләре фәндә беренче тапкыр бастырып чыгарыла һәм алар классик механика, очу аппаратлары һәм гамәли фән – ракетодинамика үсешендә зур роль уйныйлар. Бу вакытта Мәңгыйм улы Шәкүровка бүләкләр яңгыры сибеләп кенә тора. 1951 елны “Почет билгесә” ордены, 1961 елны Ленин ордены белән бүләкләнә, ә 1957 елны аңа ТАССРның атказанган фән һәм техника эшлеклесе исәме бирелә. Ул чакларда югары уку йортлары галимнәрен Ленин ордены белән бүләкләү бик сирәк хәл була.

Исәнлегә начарлану сәбәплә, 1963 елны профессор М.Ш. Әминов КАИның теоретик механика кафедрасына кире кайта һәм биредә 5 ел эшли, Казандагы барлык югары уку йортларында эшләүче мөгаллимнәрне берләштерүче теоретик механика буенча гыйльми-методик семинар белән җитәкчелек

итә. Казанда һәм СССРның башка шәһәрләрендә оештырылган гыйльми конференцияләрдә актив катнаша, фәнни докладлар белән чыгышлар ясый. Бу уңайдан, 1967 елның сентябрендә Алма-Атадагы Казахстан механикларының һәм математикларының 3нче вузара фәнни конференциясенә булган сәфәрне искә төшерү игътибарга лаеклы. Аэрофлотның Алма-Атага төнгө рейсы. Самолет салмак кына төнгө караңгылыкка чума. Пассажирлар авиация моторларының тигез гүелдәүе астында черемгә китәләр. Самолет Алма-Атага иртән иртүк килеп төшә. Бик иртә булуга карамастан, М.Ш. Әминов житәкчелегендәге Казан делегациясен Казахстан аналитик механика һәм хәрәкәт тотрыклыгы мәктәбе галимнәре – С.И. Горшин, Г.Н. Баһаветдинов һ.б. каршы алалар. Үз чорында Алма-Атага бу юнәлештәге гыйльми орлыктар Казан профессоры, ул вакытта Казахстан Фәннәр академиясе академигы К.П. Персидский тарафыннан кертелә һәм чәчелә. Каршы алучылар кунакларны зур хөрмәт белән машиналарга утыртып, шәһәрнең иң зур гүзәл кунакханәсе “Казахстан”га урнаштыралар. Алма-Атада М.Ш. Әминов казанлылар өчен шәһәрдән ерак булмаган иң гүзәл һәм ямьле урынга – үз вакытында дөньяда иң зур спорткомплексы булган “Медео” катогына күңелле сәфәр оештыра. Конференциядә катнашучыларның М.Ш. Әминовка гаять зур ихтирамы күзгә ташлана иде. Күрәсен, гыйльми чыгышлар буенча фикер алышканда аның төгәлләге, чыгыш ясаучыларга карата дусларча мөнәсәбәт һәм гадилегә дә моңа зур сәбәпче булгандыр.

Кап балыкның зурысы

1968 елның февралендә Габделмәңгыйм Шәкүровичның 60 яшьлек юбилее була. Аның өендә институт житәкчеләре, галимнәре һәм теоретик механика кафедрасы әгъзалары жыела. Күп котлаулар, чыгышлар, тостлар һәм бүләкләр була. Мәңгыйм Шәкүрович үзе жыйган классик музыка әсәрләре пластинкаларының коллекциясе белән таныштыра. Кайбер музыкаль әсәрләр шунда ук башкарыла.

Кафедрада бер вакыт “Мәңгыйм Шәкүрович барлык эшләрен ташлап Мәскәүгә киткән”, – дигән хәбәр тарала. Соңыннан гына сөңсә (бертуганының кызы) Ирина Бочкова П.И. Чайковский исемендәге Халыкара музыкаль конкурста катнашуы ачыклана. Ул сөңсәсенә мораль булышлык күрсәтү максатыннан Мәскәүгә киткән була. Нәтижәдә, Ирина бу конкурста жиңүче була. Бу вакыйга М.Ш. Әминовның туганнарына карата да гаять игътибарлы булуын күрсәтә.

Мәңгыйм Шәкүрович балык тотарга да бик һәвәс була, бу өлкәдә дә Николай Гурьевич Четаев белән уртакт тел таба. Ул ялын һәрвакыт Идел ярында урнашкан Кызыл Байрак исеми татар авылында үткәрә. Аның үз дачасы булмый, жәйгелеккә авыл йортын һәм пристаньда торучы көймәләренә берсен арендага ала торган була. Иртән иртүк ул һәрвакыт балык тотарга чыгып китә. 1956 елның жәендә Мәңгыйм Шәкүровичның чакыруы буенча Н.Г.Четаев үзенең гаиләсе белән Кызыл Байракка ял итәргә кайта. Николай Гурьевичның балыкчылар арасында дан казанган һәм зур бәйләнгән (Мәскәүнең кош базарынан сатып алынган) япон һәм норвегия кармакларын да үзе белән күп итеп алып килә. Казан математигы В.Коппның истәлекләре буенча, бу жәйне гаять зур жәен балыгы тотыла. Николай Гурьевич аны үз кулы белән багорга эләктереп тартып чыгара.

М.Ш. Әминовның соңгы фәнни хезмәтләре үзгәрешлеләре төркемләнгән системаның хәрәкәт тигезләмәләренә, охшаш үзгәрүчән жисемнәр һәм үзгәрүчән бериш жисемнәр динамикасына багышлана. Аларның аерымы бер өлеше атаклы Казан механигы профессор Д.Н. Зейлигер идеяләрен үстерү юнәлешендә ижәт ителгән.

1968 елның 3 августында М.Ш. Әминов Казанда вафат була.

КАЙБЕР МЕХАНИК СИСТЕМАЛАР ХӘРӘКӘТЕНЕҢ ТОТРЫКЛЫГЫНА КАРАТА*

Габделмәңгыйм Әминов

Н.Е. Жуковскийның искиткеч хезмәтендә [1] тәгъбирләнгән төп фикерләрен без механик системаның кайбер торыш тотрыклы мәсьәләләрен тикшергәндә [3-5] хезмәтләрендә киң кулланган идек. Биредә, кайбер ярытучы көчләргә исәпкә алып, шул ук механик системаларның тотрыклыгы турындагы мәсьәлә карала.

Потенциаль көчләр тәэсирендә торган һәм бәйләнешләре шома, голоном һәм стационар булган механик система бирелгән булсын. Аның торышын

$$q^1, q^2, \dots, q^n \quad (1)$$

гомуми координатлары белән билгелик.

Бу очракта системаның кинетик энергиясе һәм энергия интегралы

$$T = \frac{1}{2} \tilde{g}_{\alpha\beta} \frac{dq^\alpha}{dt} \frac{dq^\beta}{dt} \quad (2)$$

$$T - U = h \quad (3)$$

дип билгеләнә, аларда α һәм β 1-дән n -га кадәр суммалана.

Хәзер

$$ds^2 = 2(U + h) \tilde{g}_{\alpha\beta} dq^\alpha dq^\beta; \quad (4)$$

$$g_{\alpha\beta} = 2(U + h) \tilde{g}_{\alpha\beta} \quad (5)$$

тамгаларын кертик.

Шуннан, иң аз тәэсир принцибын кулланып, механик системаның хәрәкәт тигезләмәләрен

$$\frac{d^2 q^j}{ds^2} + \Gamma_{\alpha\beta}^j \frac{dq^\alpha}{ds} \frac{dq^\beta}{ds} = 0 \quad (6)$$

рәвешендә чыгарыйк. Монда

$$\Gamma_{\alpha\beta}^j = \frac{1}{2} g^{j\gamma} \left(\frac{dg_{\alpha\gamma}}{dq^\beta} + \frac{dg_{\beta\gamma}}{dq^\alpha} - \frac{dg_{\alpha\beta}}{dq^\gamma} \right).$$

Шул ук вакытта, хәрәкәт тигезләмәләре (6) метрикасы (4) булган (1) фәзасындагы геодетикаларның да тигезләмәләре булып тора. (6) хәрәкәт тигезләмәләрен интеграллап һәм башлангыч шартлардан интеграллау даимилә-

рен табып, билгеле бер геодетика тигезләмәсен табабыз. Бу геодетиканы ярытылмаган геодетика дип атыйк.

Системаның башлангыч шартларына кечкенә тайпылышлар бирик һәм шул мизгелдән аңа ярытучы кечкенә потенциал көчләр тәэсир итә дип фаразлыйк. Бу очракта (4) метрикалы (1) фәзасында табылган ниндидер кәкрәне ярытылган кәкрә дип атарбыз. Шуннысын искәртеп китик, табылган кәкрә (1) фәзасының (4) метрикалы геодетикасы булмыйча, бу фәзаның башка метрикалы геодетикасы булчак. Консерватив ярытулар булганда һәм ярыту көчләре булмаганда ул шул ук метрикалы геодетика була.

Жуковский фикере буенча, механик система хәрәкәтенә тотрыклыгын өйрәнү мәсьәләсе ярытылган кәкрәнең ярытылмаган геодетикага карата торышын өйрәнүгә китерелә. Моның өчен бу кәкрәләргә нокталарын үзара тиндәш итәргә кирәк.

Жуковскийга ияреп, нокталарның ортогональ тиндәшлеген билгелик.

Әгәр q^j зурлыклары Ляпуновча тотрыклы булса, механик системаның ярытылмаган хәрәкәтен тотрыклы дип саныйк.

$$\bar{q}^j = q^j + p^j \quad (7)$$

дип алып, ярытылган кәкрә тигезләмәсен түбәндәгечә языйк:

$$\frac{d^2 \bar{q}^j}{d\bar{s}^2} + \bar{\Gamma}_{\alpha\beta}^j \frac{d\bar{q}^\alpha}{d\bar{s}} \frac{d\bar{q}^\beta}{d\bar{s}} = 0, \quad (8)$$

Биредә:

$\bar{q}^j$ – ярытылган кәкрә нокталарының координатлары; p^j – ярытулар;

$$d\bar{s}^2 = \bar{g}_{\alpha\beta} d\bar{q}^\alpha d\bar{q}^\beta; \quad (9)$$

$$\begin{aligned} \bar{g}_{\alpha\beta}(q^\gamma + p^\gamma, \Delta h, \mu U_1) = \\ = 2(\bar{U} + h + \Delta h + \mu U_1) \tilde{g}_{\alpha\beta}(q^\gamma + p^\gamma). \end{aligned} \quad (10)$$

Биредә Δh – башлангыч бирелешнең ярыты-

*Мәкалә «Труды Казанского авиационного института» (Казань, 1953, т. XXVIII, с. 61-65) жыйынтыгынан алынды.

луы нәтижәсендә тулы энергиянең үсемтәсе, μU_1 – ярысytучы көчләрнең көч функциясе; μ – Δh тәртибендәгә кечкенә даими зурлык.

U_1 функциясен ярысytылмаган геодетика буенча өзлексез үзгәрүчән һәм чикләнган дип фаразлыйк. Бу чакта (6) һәм (8)дән ярысytылган хәрәкәт тигезләмәләренә, ягъни ярысytу тигезләмәләренә киләбез:

$$\begin{aligned} \frac{d^2 p^j}{ds^2} + (\bar{\Gamma}_{\alpha\beta}^j - \Gamma_{\alpha\beta}^j) \frac{dq^\alpha}{ds} \frac{dq^\beta}{ds} + \\ + \bar{\Gamma}_{\alpha\beta}^j \frac{dp^\alpha}{ds} \frac{dp^\beta}{ds} - \frac{d\bar{q}^j}{ds} \frac{ds}{d\bar{s}} \frac{d^2 \bar{s}}{ds^2} + \\ + 2\bar{\Gamma}_{\alpha\beta}^j \frac{dq^\alpha}{ds} \frac{dp^\beta}{ds} = 0. \end{aligned} \quad (11)$$

Бу тигезләмәләренә гадиләштереп була, чөнки, беренчедән, кәкреләр нокталарының ортогональ тиндәшлеген, икенчедән, уңайлырак координат күчәрләре системасын сайлап алу мөмкинлеген файдалана алабыз.

Башта ирек дәрәжәсе икегә тигез булган механик системага тукталыйк. Бу очракта төп квадратча форманы

$$ds^2 = \bar{g}_{11} dq^1 dq^1 + \bar{g}_{22} dq^2 dq^2 \quad (12)$$

рәвешенә китереп була, өстәвенә беренче координат сызыгы ярысytылмаган геодетика буенча юнәлтелә.

Координат күчәрләрен югарыда күрсәткәнчә сайлап алганда, нокталарның ортогональ тиндәшлеген исәпкә алып, ярысytылган хәрәкәт тигезләмәләре беренче якынаюда

$$\begin{aligned} \frac{d^2 p}{ds^2} + \frac{1}{g_{11}^{1/2} g_{22}} \frac{dg_{22}}{dq^1} \frac{dp}{ds} - \frac{1}{2g_{11}g_{22}} \frac{d^2 g_{11}}{dq^2 dq^2} - \\ - \frac{1}{2g_{22}} \frac{d}{dq^2} \left(\frac{1}{U+h} \right) \cdot (\Delta h + \mu U_1) = 0 \end{aligned} \quad (13)$$

рәвешендә табыла. Үзгәрешлеләрне

$$p = \frac{r}{q_{22}^{1/2}} \text{ рәвешенчә алмаштырып,}$$

$$\frac{d^2 r}{ds^2} + Kr + \frac{1}{2g_{22}^{1/2} (U+h)^2} \frac{dU}{dq^2} (\Delta h + \mu U_1) = 0$$

тигезләмәсенә киләбез. Биредә K – гауссча

кәкрелек. Әгәр

$$\frac{1}{2(U+h)^2 g_{22}^{1/2}} \frac{dU}{dq^2} = K_1(s)$$

дип билгеләсәк,

$$\frac{d^2 r}{ds^2} + Kr + K_1 \Delta h + K_1 U_1 \mu = 0 \quad (14)$$

рәвешенә киләбез.

Бу тигезләмә – Н.Е. Жуковскийның мәгълүм тигезләмәсен [1] гомумиләштерүче тигезләмә була.

Ирек дәрәжәсе n булган механик система өчен ярысytылган хәрәкәт тигезләмәләрен гадиләштерү шундый ук рәвештә башкарыла, моның өчен координат күчәрләре системасын [5]төгечә сайлап алу җитә. Ярысytылган хәрәкәт тигезләмәләре бу очракта

$$\begin{aligned} \frac{d^2 r^j}{ds^2} + K_j r^j + K_{1j} \Delta h + K_{1j} U_1 \mu = \\ = 0, \quad (j = 2, 3, \dots, n) \end{aligned} \quad (15)$$

рәвешен ала, биредә j – суммаланмый;

$$K_j(s) = \frac{1}{g_{jj}} R_{1j,1j};$$

$$K_{1j}(s) = \frac{1}{2g_{jj}^{1/2} (U+h)^2} \frac{dU}{dq^j}.$$

Ярысytылган хәрәкәт тигезләмәләреннән күренгәнчә, хәрәкәт тотрыклыгы турындагы мәсьәлә, беренче якынаюда [5]тә күрсәтелгәнчә тикшерелә. Шунның өчен, бу мәсьәләгә җентекләп тукталмыйча, кызыклы бер очракны гына карыйк.

Әйтик, K_j , K_{1j} һәм U_1 функцияләре S ка бәйле периодик функцияләр булсын.

$n = 2$, $\mu = 0$, ягъни ирек дәрәжәсе икегә тигез булып, ярысytу көчләре булмаган системаны карыйк. Бу очракта, ярысytылган хәрәкәт тигезләмәсе беренче якынаюда

$$\frac{d^2 r}{ds^2} + Kr + K_1 \Delta h = 0$$

рәвешен алачак.

Гомумилеккә зыян китермичә, $K(s)$ функциясенң периоды 2π дип фаразлыйк.

Мәсьәлә болай куела: консерватив ярситылган динамик системаның хәрәкәте беренче якынаюда тотрыклы булса, $K_1(s)$ функциясе нинди шартларны канәгәтләндергәндә ярситылган системаның хәрәкәте консерватив булмаган шартларда беренче якынаюда тотрыклы булчак? В.В. Степанов үзенң хезмәтендә [2] шундый ук диярлек мәсьәләне чишә. Шунлыктан, монда аның нәтижеләрен турыдан-туры кулланырга мөмкин.

$\Delta h = 0$ өчен фундаменталь системаны

$$r_j = e^{\pm \delta i s} \sum_{n=-\infty}^{n=\infty} a_{nj} e^{ins}, (j=1,2)$$

рәвешендә язып була. Биредә δ – бөтен булмаган уңай сан, a_{nj} – даимиләр.

Моңа кадәр $K_1(s)$ функциясенә периодик функция булудан башка өстәмә бернинди дә шартлар куелмаган иде. Хәзер:

I. $K_1(s) = Ae^{i\lambda s}$, биредә A һәм λ – даими зурлыklar булсын.

$\lambda \neq n \pm \delta$ булса, хәрәкәт тотрыклы булчак.

II. $K_1(s)$ ның периоды $K(s)$ булсын.

Бу очракта, әгәр ярситылган консерватив хәрәкәт тотрыклы булса, ярситылмаган консерватив хәрәкәт тә тотрыклы була. Бу очрак механик системалар өчен иң әһәмиятлесе булса кирәк.

III. $K_1(s)$ функциясенң периоды $\frac{2\pi}{\lambda}$ булсын. λ рациональ булганда, хәрәкәт шулай ук тотрыклы. Ярситу көчләрен исәпкә алганда да хәрәкәт тотрыклыгы нәкъ шулай тикшерелә.

Ирек дәрәжәсе теләсә күпме булган механик системаның хәрәкәт тотрыклыгын тикшерү дә биредә каралган очракка китерелә.

ӘДӘБИЯТ

1. Н.Е. Жуковский. О прочности движения. Полное собрание сочинений, том I, 1937 г.
2. В.В. Степанов. О решениях линейного уравнения с периодическими коэффициентами при наличии периодической возмущающей силы. ПММ, 1950 г., т. XIV.
3. М.Ш. Аминов. К уравнению возмущенного движения некоторой механической системы. ПММ. 1947 г., т. XI.
4. М.Ш. Аминов. Об устойчивости некоторых механических систем. ПММ. 1948 г., т. XII.
5. М.Ш. Аминов. Об устойчивости некоторых механических систем. Труды КАН. 1949 г., в. XXIV.

Мәкаләлә Абрик Камалов тәрҗемәсендә бирелә.

📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖

Әхмәтҗанов М.И. Мирасханә: фонд һәм коллекцияләр күрсәткече. – Казан, 2005. – 224 б.

ISBN 5 – 93091 – 062 – 6

Китапта Татарстан Фәннәр Академиясе Галимҗан Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының кулъязмалар вә текстология бүлегендә 1940-2004 елларда бербөтен итеп тупланып, системага салынып куелган тарихи язма чыганаclarның кыскача тасвирламасы бирелә. Чыганаclarның тарихи хронологиясе XII-XX гасырларга карый. Алар тарих, тел, әдәбият, фольклор, эпиграфика, филология, генеалогия, фәлсәфә, дин, театр, музыка сәнгате һәм татарның башка рухи мәдәнияте буенча кыйммәтле автхтон чыганаclar системасын тәшкит итәләр. Бу хезмәт татар мәдәнияте һәм аның тарихы буенча эшләүчеләргә – фәнни хезмәткәрләргә, галимнәргә, укытучыларга, студентларга файдалы булыр.

ТАТАР МӘГАРИФЕНЕҢ ЯҢАРЫШЫ ЧОРЫНДА БАСЫЛЫП ЧЫККАН ЛИНГВОДИДАКТИК ӘДӘБИЯТ

Нурия Мифтахова

НУРИЯ ШӘЙХЕЛИСЛАМ кызы МИФТАХОВА – химия фәннәре кандидаты, Казан дәүләт технология университетының неорганик химия кафедрасы доценты. 1992 елдан алып беренче курс студентларына химия фәне буенча татар һәм рус телләрендә белем бирә. Русча-татарча химия терминнары сүзлекләре һәм югары уку йортлары өчен ике телдә басылып чыккан күп кенә методик кулланмалар авторы.

Мифтахова Н.Ш. Лингводидактическая литература, изданная в период обновления татарского просвещения.

Во второй части статьи рассматривается гальванохимическая терминология на татарском языке, созданная выдающимся просветителем татарского народа Каюмом Насыри.

2. К. Насыйриның «Санаигъ галфания» (1900) китабында бирелгән гальванохимик терминнар сүзлекчәсе.

Гальванотехника буенча милли терминология беренче тапкыр мәгърифәтче-галим Каюм Насыйриның “Рус хоруфы һиҗасы үзрә мәрәттәб ләгәт китабы”нда [1] дөнья күргән. Соңрак бу тема 1900 елда Казан Император Университеты типо-литографиясендә нәшер ителгән “Санаигъ галфания” кулланмасында [2] кинрәк үсеш алган.

Шул чор өчен чагыштырмача яңалык булган гамәли гальванотехника фәне Россиядә Б.С.Якобинның гальванопластика һәм гальваностегия буенча 1836 елда ясаган ачышларына нигезләнеп барлыкка килгән.

Бу ачышлар гальванотехника буенча гамәли кулланмалар нәшер ителүгә китергән. С.Глаголевның рус телендә нәшер ителгән “Гальванопластика” (1891) кулланмасы К. Насыйри тарафыннан иске татар теленә тәржемә ителеп, “Санаигъ галфания” исеме астында дөнья күргән дә иде.

К. Насыйри китабының ахырында шул китапка мөнәсәбәтле сүзлекчә дә бирелгән. Бу сүзлекчә рус, гарәп, татар телләрендә 90 терминны берләштергән. Ул – сүзлек принципларына нигезләнеп төзелмәгән һәм гальванотехника буенча терминологик эчтәлек бирү белән генә чикләнгән.

К. Насыйри китабында файдаланган һәм сүзлекчәдә китерелгән гальванотехник эчтәлекле терминнарны классификацияләү нәтижә-

әсендә неорганик табигатьле гади һәм катлаулы химик матдәләр атамалары, металл эретмәләре, органик матдәләр, гальванотехник аппаратлар, жайланма һәм операцияләр, физика өлкәсендәге төшенчәләр төркемнәре билгеле булды.

Сүзлекчәдә гади матдәләрдән ике металл һәм ике неметалл атамасы бирелгән. Аларга “металлическая медь” – *нөхәс мәгъдәни*, “цинк” – *тутыя*, азот, фосфор керә. Текстта 16 элемент (гади матдәләр) атамалары гарәп һәм татар телләрендә очрый.

Сүзлекчәдә катлаулы матдәләргә кагылышлы терминнар төркеменә оксидлар, нигез, кислота һәм тозлар атамалары керә. Кислород кушылмалары “окись” – *хәмүзә* һәм “закись” – *бәдәә хәмүзә* терминнары белән билгеләнгән. Ләкин сүзлектә оксид атамаларының тәржемә стили бертөрле түгел. “Окись меди” – *хәмүзә нөхәс* сүзенә татарча эквиваленты *хәмүзә* терминына нигезләнеп ясалган. “Водная окись олова” терминының татарчага тәржемәсе “*ак кургаишын тутыгы*” була. Бу сүзтәзмәдә тутык (ржавчина) термины дөреслеккә туры килми. Рус телендә “натрий оксиды”н белдерүче “натр” термины урынына К. Насыйри *кәһречелә* дигән гарәп сүзен китергән.

Шунысы игътибарга лаек, натрий тозларының һәм натрий гидроксидының русча атамаларында “натрий” (Na) элементы урынына бик озак вакытлар “натр” термины кулланылган. Мәсәлән, сернокислый натр, едкий натр.

Элементны билгеләүче “натр” термины химикларның профессиональ сөйләменә 1736 елда француз химигы, табиб һәм ботаника галиме Анри-Луи Дюамель де Монсо тарафынан кертелгән. Галим, беренчеләрдән булып, ясалма юл белән саф сода тапкан. Моңарчы искечә “натрон” дип йөртелгән табигый содагына билгеле булган.

К. Насыйри тарафыннан русча химик терминологиягә яраштырып төзелгән татарча терминологиядә *кәһречелә* сүзе натрий тозлары атамаларында һәм *NaOH* нигезендәге натрий элементын алыштырган: *кәһречелә хамиз кибрит* (Na_2SO_4), *ачы кәһречелә* (*NaOH*).

К. Насыйриның гальванотехникага караган хезмәтендә “кислота” терминының ике эквиваленты бар. Ул гарәпчә – *хамиз*, ә татарча – *әче* дигәнне аңлаткан. Нитрат, сульфат, хлорид кислоталарының атамалары гарәпчә *хамиз* сүзен файдаланып тәржемә ителгәннәр. Мәсәлән, *хамиз азот*, *хамиз кибрит*, *хамиз милех*. Татар телендә “сульфат кислотасы”ның *күкерт әчесе* дигән атамасы да бар.

К. Насыйриның без тикшергән терминнар сүзлекләрендә “*нигез*” дигән жыю термины бөтенләй юк. “*Санаигъ галфания*” китабында бирелгән сүзлекчәдә атамалары ирекле тәржемә ителгән ике нигез: *едкий натр* (зәһәр натрий) – *ачы кәһречелә* һәм *едкий кали* (зәһәр калий) – *калия тозы* – *милех әлкали* – *ачы кали* күрсәтелгән. Китапта “*соль*” терминының *милех* дигән гарәпчә эквиваленты очраса да, күбесенчә ул татар телендәге *тоз* сүзе белән билгеләнгән. Гальваник ысул белән металл йөгертү өчен кирәкле күпкомпонентлы электролитлар составының төп өлешен тозлар тәшкил итә, шуңа күрә китаптагы терминологик исемлекнең өчтән берен тоз атамалары алып тора.

К. Насыйри тәкъдим иткән алтын, көмеш, бакыр һәм башка металл йөгертү өчен электролит составлары С. Глаголевның “Гальванопластика” кулланмасындагылар белән тәңгәл килүен дә әйтеп үтәргә кирәк. XIX гасыр химия фәненә (Россия фәнендә) химик кушылмалар номенклатурасының тирәнтен тикшерелеп бетмәве хас. 1892 елда Женевада химикларның I Халыкара корылтае жыела. Химик кушылмаларның беренче рәсми номенклатурасы шушы корылтайда кабул ителә. Моңа кадәр химиядән булган фәнни, фәнни-популяр, уку-укыту әсбапларында химик матдәләр ата-

маларына караган күпсанлы ярашмаучанлык белән очрашырга мөмкин иде. Мәсәлән, *KCN* дигән бер үк кушылма дүрт төрле исем белән йөргән: синильный кали, синеродистый кали, цианистый кали, циан-кали. $K_4[Fe(CN)_6]$ комплекслы тозны “желтый синильный кали” һәм “железистый-синеродистый кали” атамалары белән билгеләгәннәр.

С. Глаголевның “Гальванопластика” кулланмасын тәржемә иткәндә К. Насыйрига бу катлаулы мәсьәләләр белән очрашырга туры килгән. Кайбер тозларның атамалары буенча аңлашылмаучылык килеп чыкмасын өчен, ул “*Санаигъ галфания*” китабындагы сүзлекчәдә тозлар атамаларының русча вариантын калдырган. Мәсәлән, автор “сернокислый никель”, “фосфорнокислый натр”, “двойная серно-никелевая аммиачная соль”, “серно-никелевая аммиачная соль” атамаларын татарчага тәржемә итмичә генә файдаланган. Тәкъдим ителгән электролитлар составына кергән башка тозларның атамаларын К. Насыйри ике телдә – татар һәм гарәп телләрендә биргән. Мәсәлән, аның карашынча, сульфит кислотасының тозлары түбәндәге атамалар белән билгеләнә: “сернистое железо” – *хәдид кибрити* – *күкертле тимер*, “сернистое серебро” – *физза кибрития* – *күкертле көмеш*, “сернистый натр” – *кибритле кәһречелә*. Автор сульфат кислотасы тозын (сернокислый натр) – *кәһречелә хамиз кибрит* дип атаган.

Составында күкерт булган кислота тозларының тәржемәләре бернинди дә системага салынмаган. “Углекислый аммиак” – *фәхем хамиз амиак*, “азотнокислый аммиак” – *әче амиак*, “укусно-кислая медь” – *хамиз халл нөхас*, “двухромовокислый кали” – *ике хромлы ачы кали*, “сернокислая соль” – *күкертле ачы тоз* кебек бертөрле атамаларның тәржемәләре дә системага салынмаган.

К.Насыйри “хлорид”ларны тәржемә иткәндә бер генә мәгънә кулланган. Ул тоз атамасындагы “хлорлы” сүзенә аңа туры килгән металл атамасын өстәп барган. Мәсәлән, “хлористое золото” – *хлорлы алтын*, “хлористое серебро” – *хлорлы көмеш*, “хлористое олово” – *хлорлы ак кургашын*, “хлористый цинк” – *хлорлы тутыя*, “двухлористая медь” – *ике хлорлы бакыр*. “Иодид” кислота калдыгының атамасы белән “хлорид” атамасы тәржемәләре арасында берникадәр аерма бар.

Мәсәлә, “иодистый кали” – йод кали.

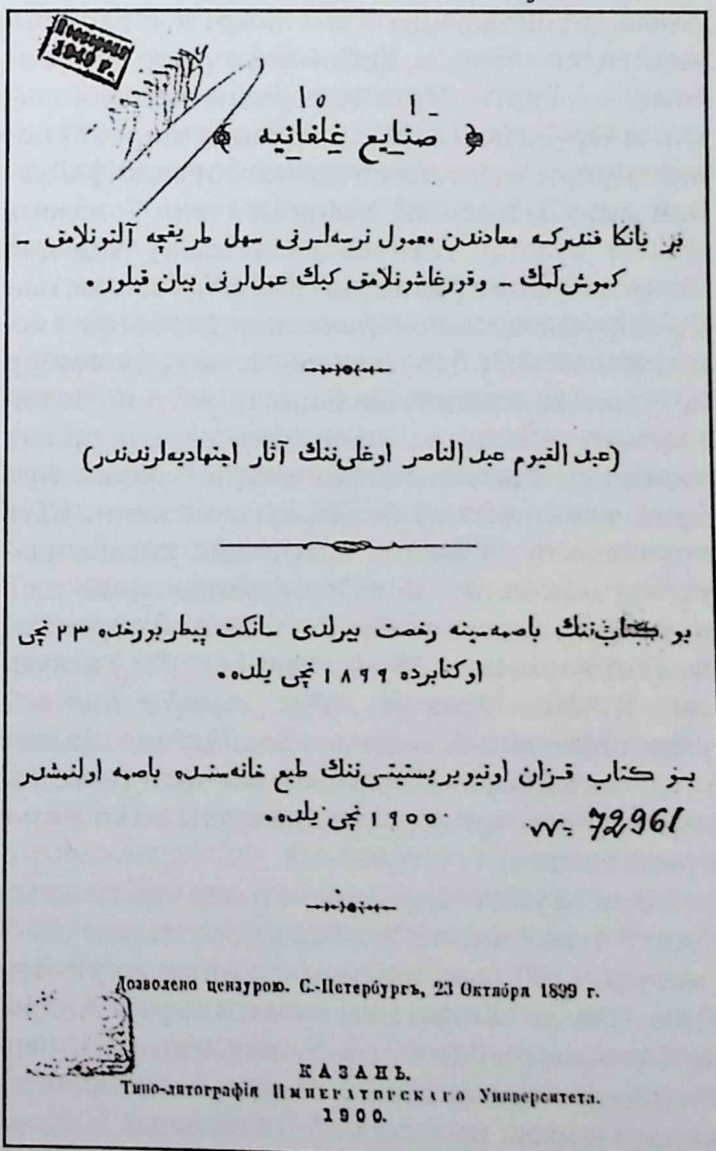
К. Насыйри цианидларның (синеродистая медь, синеродистый цинк, синеродистый никель) гади атамаларын татарча ничек бирергә белмичә аптыраган. Бу тозларны ул металлларның аерым төрләре яисә кушылмалары итеп караган. Һәрхәлдә, бер нәүгә бакырның (синеродистая медь) сүзгә-сүз тәржемәсе “бакырның бер төре” дигәнне аңлата.

Бакыр, тимер, цинк купоросларын билгеләү өчен К. Насыйри үзенә сүзлекчәсендә гарәпчә атамаларны саклаган. Мәсәлә, *зәңгә, зәңгә, зәңгә тутыя*. Кешеләргә борын-борыннан билгелә булган бу төркемдәге матдәләргә билгеләү өчен гарәп теле дөньясында *зәңгә* термины тамыр жәйгән (рус телле әдәбиятта “купорослар термины XVI гасыр ахырында барлыкка килгән һәм безнең көннәргә кадәр сакланган” дигән мәгълүмат яши). Насыйри “*Санаиғә галфания*” китабында кайбер электролитларга тасвирлама биргәндә ике термин (*зәңгә* һәм *куфараз*) кулланган. Кайсыбер жөмлөләрдә *бакыр күгә* дигән диалект сүзен дә очратырга мөмкин. Автор аның аша “бакыр купоросы”н аңлаткан. Сүзлекчәдә эретмәләрдән “аргентан” (*яңа мәгъдән*) һәм “бронза” (*брунз*) сүзләре китерелгән. Текстта шулай ук “латунь” (*жиз*) һәм “томпак” (*тумпак*) турында сүз бара.

С. Глаголевның “Гальванопластика” кулланмасында “аргентан” сүзенең синонимнары (нейзильбер, польское серебро) китерелгән һәм аның составы күрсәтелгән: 10 өлеш бакыр, 6 өлеш цинк, 3 өлеш никель. “Нейзильбер” атамасы немец теленнән тәржемә иткәндә *яңа көмеш* дигәнне аңлата. К. Насыйри үзенә исемлек-сүзлегендә “аргентан” эретмәсен *яңа металл* дип тәкъдим иткән, ә “*Санаиғә галфания*” китабындагы текстта бу терминга тулырак тасвирлама биргән. Беренчедән, ул “аргентан” терминын “аргута” дип фонематик яктан үзгәрткән; икенчедән, бу сүзгә татарча синонимнарын (*яңа көмеш* яки *польша көмеше*) тәкъдим иткән; өченчедән, әлеге эретмәнең составын (10 өлеш бакыр, 6 өлеш тутыя, 3 өлеш никель) күрсәткән.

Сүзлекчәдә металллар һәм аларның эретмәләре, оксидлар, нигезләр, кислоталар гына түгел, гальванопластика һәм гальваностегиянең технологик процесслары өчен С. Глаголев тәкъдим иткән башка матдәләр дә

күрсәтелгән. Болар, нигездә, табигать тарафыннан тудырылган матдәләр. Аларны кешеләр элек-электән тормыш-көнкүрешенә төрлө өлкәләрендә файдаланганнар. Әлеге атамаларның күбесе “*Рус хоруфы һижасы үзрә мәрәттәб лөгаты китабы*”нда бар. Кайбер терминнар “*Санаиғә галфания*” китабына һәм анда бирелгән сүзлекчәгә бернинди үзгәрешсез кертелгәннәр, ә кайберләре вакыт үтү белән үзгәреш кичергәннәр. Мәсәлә, тарихи термин саналган “селитра” сүзе терминологик сүзлекләргә икесендә дә бертөрлө итеп, “селитра” – *кәһрчелә* – *баруд тозы* рәвешендә бирелгән. Бу очракта *кәһрчелә* сүзе яңа мәгънәгә ия. Моннан тыш, әлеге термин белән натрий (Na) элементын һәм аның оксидын – “натр”ны (Na_2O) билгеләп йөрткәннәр, ә К. Насыйрида ул тозны – $NaNO_3$ селитрасын билгеләү өчен файдаланылган. “Селитра”ның икенче тәржемәсе – *баруд тозы* (дары тозы) – $NaNO_3$ кушылма-

сының янучан, шартлаучан матдәләр составында, мәсәлән, дарыда файдалануын аңлата.

К. Насыйри хезмәтләрендә тагын бер тарихи терминның тотрыклы тәржемәсе бирелгән. Ул – “ляпис” яисә “*жәһәннәм ташы*”. “*Жәһәннәм ташы*” гарәп теленә сүзгә-сүз *хәҗәре жәһәннәм*, татар теленә – *тәмуҗ ташы* дип тәржемә ителгән.

Составында Na_2CO_3 булган “сода” сүзе матдәнең тарихта формалашып өлгергән гади атамасы. Ләкин, шуңа да карамастан, К. Насыйри сүзлегендә бу матдәнең татар теленә бердәй мәгънәле тәржемәсе юк. Россиядә Петр I патшалык иткән елларда (1672-1725) соданы “зода” яисә “зуда” дип йөрткәннәр.

К. Насыйриның “*Рус хоруфы һиҗасы үзрә мөрәттәб лөгаты китабы*”нда “сода” сүзен тәржемә итү өчен *натрун* – *натр* – *хамизе фәхем* терминнары файдаланылган. *Натрун* терминына ачыклык кертү өчен, грек сүзе “сода” – *нитрони* китерергә мөмкин. Аның латинча варианты – *нитрум*, ә гарәпчә варианты – *натрон*, фонематик үзгәргән формасы – *натрун*. Урта гасырның фарсы алхимигы Әр-Рази (IX-X гасырларда яшәгән) *натрун* формасын үзенә хезмәтләрендә файдаланган. Сызык аша язылган *натр* – *хамизе фәхем* сүзләр тизмәсә кызыксыну тудыра. Әгәр дә *натр* сүзенә натрий (Na) элементын белдерсә, ә *хамизе фәхем*нең карбонат кислотасы H_2CO_3 булуын искә алсак, бу сүзләр жыелмасы (сызыктан башка) натрий белән карбонат кислотасының кушылмасын, ягъни карбонат кислотасының натрий тозын (натрий карбонатын) белдерергә мөмкин. Шулай ук вакытта “*Санаиҗ галфания*” китабындагы сүзлекчәдә “сода” термины *кали* дип тәржемә ителгән. Әр-Рази хезмәтләреннән чыгып караганда, бу – поташ (K_2CO_3) атамасы. К. Насыйриның “*Рус хоруфы һиҗасы үзрә мөрәттәб лөгаты китабы*”нда да сүз шулай хакта бара. Ул да “поташ”ның (иске татар телендә *поташ*) эквиваленты итеп *калия* сүзен алган.

Эш шунда ки, озак чорлар дәвамында “сода” һәм “поташ”ны бер үк матдә дип уйлаганнар. 1737 елда француз химигы Анри-Луи Дюамель де Монсо һәм немец химигы Андреас-Сигизмунд Магграф бу ике матдәнең аермалыгын ачыклаганнар. Химик матдәләр атамаларындагы бу тарихи буталчылык XIX га-

сырга кадәр сакланган һәм К. Насыйри хезмәтләренә дә кергән, күрәсәң.

К.Насыйриның терминология буенча төзегән хезмәтләрен тикшерү нәтижәсендә иске татар телендә нашатырь (NH_4Cl) терминының инвариантлары булып *нушадыр*, *нишатыр*, *нәшатыр*, *нәшадыр* сүзләре йөргәнлеген ачыкланды. Шушы инвариантларның берсен, мәсәлән, *нушадыр*ны файдаланып ясалган нашатырь спиртын (NH_3 -нең судагы эремәсе) *рух нушадыр* дип атаганнар.

Рух һәм *нушадир* терминнарын үзләренә трактатларында урта гасыр алхимиклары да файдаланганнар. Хәтта Бируниның (X-XI гасырларда яшәгән) фармакогнозия буенча бер хезмәтендә *нушадир* сүзенә килеп чыгышына аңлатма бирелгән. *Нушадир* гарәп сүзе. Ул *нуш азар* – “хуш исле ут” (“приятный огонь”) дигән фарсы әйтеменнән алынган. Нашатырь чыга торган жирдән күтәрелгән “төтенне” “хуш исле ут” дип атаганнар. Бируни әйтүенчә, андый урыннар тау куышларында булган.

Үзбәк галиме У. И. Кәримов (XX гасыр), Бируни хезмәтләрен өйрәнеп, *нушадир* дигән гарәп сүзенә рус телендәге “нашатырь” термины тууга нигез булуын фараз иткән.

К. Насыйрига газсыман матдә аммиакны (NH_3) татарчага тәржемә итү шактый кыенлык тудырган. Без караган сүзлекчәдә “аммиак” сүзе татар теленә *нушадыр тозы*, ә гарәп теленә *милех нушадыр* дип тәржемә ителгән. Ике вариант та *нашатыр тозы* дигән мәгънәгә белдерәләр. Этимологик мәгълүматларга караганда, “Ливия чүлендәге Аммоний оазисында табылган нашатырь” тозын аммиак дип атаганнар [1, 4]. Моңа өстәп шуны да әйтәйк, Бируни аңлатуынча, нашатырьны “рум телендә” (грекча) *арманикун* һәм *амуникун* дип атайлар.

К. Насыйриның “аммиак” һәм “нашатырь” атамаларын тигезләштерү тарихи күзлектән чыгып караганда үзен аңлаткан, әлбәттә. Ләкин бу матдәләргә химик әһәмиятләрне буенча терминнар белән аерырга кирәк иде.

К. Насыйри кайбер тозларның атамаларында “аммиак”ның вариатив формасын, мәсәлән, углекислый аммиак (аммиак карбонаты) – *фәхем хамиз амиак* дип калдырган.

К. Насыйрига кадәр мең еллар элек Әр-Рази очучан минераль матдәләргә алхимикларның классик термины *рух* белән бер клас-

ска берләштергән иде. Бу термин татар энциклопедисты хезмәтләрендә дә үзенә мәгънәсен югалтмаган. *Рух* сүзе К. Насыйри төзегән спирт атамаларының иң кирәкле состав өлеше булып тора. Мәсәлән, “безводный винный спирт” атамасының татар теленә тәржемәсен *сусыз арыш рухы* дигән сүзләр тизмәсә тәшкит итә. К. Насыйриниң “сернистый водород” (водород сульфиды) – *мәвалиделмаз әлкибрити* тәржемәсә дә урта гасыр стилиенә җавап бирә.

Ток уздырмый торган материаллардан гипс һәм гуттаперча атамалары тәржемәләренән күп синонимнары китерелгән. Мәсәлән, К. Насыйри “гипс”ның синонимнары итеп *акбур, бур* (мел) [2]; *кали тайяр, алчы, кәрҗис* һәм, шуңа өстәп, *җибс* [3] алынма сүзенә фонематик вариантын китергән. Автор “*Санаигъ галфания*” китабын зәркәнчелек осталарына, гальванотехника белән кызыксынучыларга һәм, гомумән алганда, киң катлау укучыларга тәкъдим иткән. Шунан иштә тотып, ул сүзлекчәдә гипсның көнкүрештә кулланыла торган барлык атамаларын санап чыккан, күрсәң.

Ул чорда гуттаперча, материал буларак, мөгаен, бик аз билгеле булгандыр. Шуңа күрә К. Насыйри тулы сүзлектә бирелгән мәкаләдә [2] бу матдә турында берникадәр мәгълүмат бирү белән генә чикләнгән. Аның әйтүенчә, гуттаперча – Суматра утравында үскән гуттаперча агачындагы куерган сумала (*чәер, сәмих*). Ул төп сүз итеп “сумала”ны сайлаган һәм укучыга “гуттаперча” тәржемәсенә *пирчай чәере, пирча сәмихы* дигән ике варианты тәкъдим иткән. Ә китап эчендәге исемлек сүзлектә автор *пирча сәмигы* дигән гарәп вариантына тукталган һәм *кали сабит* дигән тагын бер тәржемә китергән.

Француз теленнән кергән “желатин”, “вазелин” сүзләрен К. Насыйри татар теленә үзгәрешсез генә керткән.

Гальванопластик һәм гальваностегик процессларга тасвирлама биргәндә һичшиксез кулланылырга тиешле терминнарда төп сүзләре “аппарат”, “элемент”, “ток”, “электричество”, “полюс” булган сүзләр белән бирелгән терминнар төркеме “*Санаигъ галфания*” китабында файдаланылган һәм алар сүзлекчәдә дә урын алган. Анда “аппарат” сүзе гарәпчә *аләт* дип бирелгән. Шуннан чыгып, “гальванический аппарат” термины өчен *аләт галфания* дигән ярымкалька ясалган.

Ләкин “сложный аппарат” сүзтезмәсен тәржемә иткәндә *аләт* сүзе урынына *гонсыр* (сложный аппарат – *гонсыр мөрәккәб*) сүзе файдаланылган. Ни өчен шулай? Моңы түбәндәгечә аңлатырга мөмкин: бу очракта “сложный аппарат” термины “гальванический элемент”ның бер төре буларак каралган, ә “элемент” терминының гарәпчә эквиваленты *гонсыр* сүзе. Шуңа сәбәпле, *гонсыр* төп сүзе белән күп кенә билгеләмәләр ясалган. Мәсәлән: “простой элемент” (гади элемент) – *гонсыр бәсыйт*, “сложный элемент” (катлаулы элемент) – *гонсыр мөрәккәб*, “элемент Даниэля” (Даниэл элементы) – *гонсыр Даниил*.

К. Насыйри төзегән терминологик сүзлекләрдә гальванотехника буенча үзенчәлекле терминнар кабатланып тора. Аларны “*Рус хоруфы һижасы үзрә мөрәттәб ләгәт китабы*”нда да, “*Санаигъ галфания*” китабындагы сүзлекчәдә дә очратырга мөмкин. Мәсәлән, “ток” – *зарбә*, “гальванический ток” (гальваник ток) – *зарбәи галфания*, “электричество” (электр) – *кувәи кәһребаия*, “положительное электричество” (уңай электр) – *кәһребаи вазгый*, “отрицательное электричество” (тискәре электр) – *кәһребаи мәнфи*, “гальваническая батарея” (гальваник батарея) – *биэре галфани*.

Автор “*Санаигъ галфания*” китабын басмага әзерләгәндә сүзлекчәдә гальванотехникага турыдан-туры мөнәсәбәтле терминнар да өстәгән. Аларга: “гальваностегия” дигән фәнни-тармак төшенчәсе – *тәлбис галфани*; гальваник жайланма элементларының атамалары, мәсәлән, “анод” – *мәүсаль яисә гонуд*, “атод” (катод) – *кабил мөкаббил яисә готуд*, “отрицательный полюс” – *котбе мәнфи*, “положительный полюс” – *котбе вазгый*; гальванотехника кирәк-яраклары атамалары, мәсәлән, “ванна” – *ләгәи* – *хәүз*, “форма” – *сыйга* – *калыб*, “цилиндр” – *сәмәләж*, “электропровод” – *мәүсаль* – *мәүсаль кәһребаия* һ. б. керә.

К. Насыйри китабында металл йөгертү технологиясендә кулланыла торган процессларны һәм эш-гамәлләрне билгеләүче тагын бер төркем терминнарны күрсәтеп китәргә мөмкин: амальгамирование һәм амальгамировать, металлизирование һәм металлизировать, меднение һәм меднить һ. б. “Амальгамирование” һәм “амальгамировать” дигән фиғыль формалары “амальгама” исемнән ясалган (грек

телендә *malagma* “йомшак астар” дигәнне аңлата) [1, 38]. К. Насыйри “амальгама” сүзен *мәлхәм* дип тәржемә иткән, шушы сүздән “амальгамирование” – *мәлхәмләмәү* һәм “амальгамировать” – *мәлхәмләмәк* фигыльләр барлыкка килгән. Башка фигыльләрнең ясалышы да шушы рәвешле дәвам иткән: *мәсәлән*, металл – *мәгъдән*, димәк, “металлизирование” – *мәгъдәнләү* һәм “металлизировать” – *мәгъдәнләмәк*. Фигыльләр язалуның бу принцибы “золочение” һәм “золотить”, “серебрение” һәм “серебрить”, “латунирование” һәм “латунировать” кебек башка терминнарны тәржемә иткәндә дә сакланган. Әлеге терминнар “*Санаигъ галфания*” текстында да файдаланылган. Тәржемә иткәндә металл атамасына *-лау/-ламак* яки *-ләү/-ләмәк* кушымчалары ялганган: *алтынлау* – *алтынламак*, *көмешләү* – *көмешләмәк*, *бакырлау* – *бакырламак*, *тимерләү* – *тимерләмәк*, *жизләү* – *жизләмәк* һ. б.

Шул ук вакытта К. Насыйри фигыль ясауның башка формасын да файдаланган, мәсәлән, “регулировать” – *тәсвия килмәк*. К. Насыйри С. Глаголевның “Гальванопластика” хезмәтендә кулланылган “гальваническое покрытие” терминын тәржемә итү өчен *тәлбис* дигән гарәпчә эквивалент сайлаган. *Тәлбис*нең сүзгә-сүз тәржемәсе “киендерү”не (одевание) аңлата. Ләкин галим гальванотехникада металл йөгертү эшен укучыга тасвирлап бирүнең никадәр мөһим булуын истә тоткан. Һәм, шул сәбәпле, *тәлбис* сүзенә мәгънәсен ачыкларга тырышкан. Галим *тәлбис* сүзенә татарча берничә синонимын китергән: *киендерү* (одевание), *япмак* (покрытие), *утырту* (осаждение), *манмак* (окувание), *буямак* (окрашивание).

К. Насыйри текстта аерым фәнни терминнарда биргән аңлатмаларында еш кына гади сөйләм телен файдаланган. Мәсәлән, “медный купорос” терминын ул болай аңлаткан: “*Бакыр куфаразы фән теле белән әйтсәк заҗ нөхәс*”. Бу очракта автор *бакыр куфаразының* сөйләм теленә, ә *заҗ нөхәс* терминының

фәнни телгә каравын ассызыкый. Нитрат кислотасы атамасына аңлатма да шул рәвешле бирелгән: “*Хамиз азот – халык арасында крепкая водка*”.

Иске татар теленең китап стиле белән чагыштырып караганда, *тәсвия килмәк*, *тәлбис*, *заҗ нөхәс*, *хамиз азот* кебек фәнни аңлатмалар, күбесенчә, гарәп һәм төрек сүзләреннән төзелгән. “*Рус хоруфы һижасы үзрә мөрәттәб лөгәт китабы*”на да шушы стиль хас. Сүзлекнең өстәмә өлешендә китерелгән фәнни терминнарның тәржемәләре арасында гарәп терминнары күп очрый. Ләкин сүзлекнең беренче өлешендә урын алган гомуми характердагы русча терминологияне тәржемә итү өчен, нигездә, татар сүзләре файдаланылган.

К. Насыйри тарафыннан төзелгән терминологик сүзлекләргә, атап әйткәндә, “*Рус хоруфы һижасы үзрә мөрәттәб лөгәт китабы*” һәм “*Санаигъ галфания*” китабында бирелгән сүзлекчәгә анализ ясап, бу сүзлекләрдә химик терминологиягә артык күп урын бирелмәгән һәм алар, нигездә, көнкүреш, һөнәрчелек химиясе, гальванотехникага кагылышлы фәнни-гамәли химия өлкәсенә карыйлар дигән нәтижә чыгарырга була. Гальванотехника – үз эченә бик күп терминнар сыйдыра торган бүлек. К. Насыйри сүзлекләренә төзелеше дә моны раслый. Аларда неорганик кушылмаларның төп классларына караган терминнар (оксидлар, нигезләр, кислоталар, тозлар), тозлар классыннан табигий кушылмалар, органик кушылмалар атамалары, физик һәм электротехник төшенчәләр, гальванотехник приборлар һәм жиһазлар исемлеге һ. б. тупланган.

Энциклопедист-галим К. Насыйри үзенә сүзлекләрендә химик терминнарның тулы бер әйләнәсен сызып калдырган дияргә була. Бу әйләнә татар халкының XIX–XX гасырлар чигендә химия фәне белән ни дәрәжәдә кызыксынуын, аңа омтылышын чагылдыра. Бирелгән химик терминологиянең күләме һәм эчтәлеге К. Насыйри хезмәтләренә алга таба милли-фәнни терминология тудыру өчен искиткеч зур лексикологик чыганаك булуын раслый.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Насыйри К. Рус хоруфы һижасы үзрә мөрәттәб лөгәт китабы (Полный русско-татарский словарь, с дополнением из иностранных слов, употребляемых в русском языке как научные термины). – Казань: Типография Императорского Университета, 1892. – 263 с.
2. Насыйри К. Санаигъ галфания. – Казань: Типо-литография Императорского Университета, 1900. – 32 б.
3. Современный словарь иностранных слов. – М.: Русский язык, 1993. – 740 с.

ТАТАР ТЕЛЕННӘН МӨСТӘКЫЙЛЬ ЭШЛӘР ОЕШТЫРУНЫ СУБЪЕКТИВЛАШТЫРУ

Гөлнур Шәйхетдинова

ГӨЛНУР ИЛГИЗ кызы ШӘЙХЕТДИНОВА – Казан дәүләт педагогика университетының татар филологиясе факультетында белем алгач, рус мәктәбендә татар телен укыту кафедрасы каршында аспирантура тәмамлый. Хәзерге вакытта КДПУның инглиз теле кафедрасында өлкән укытучы булып эшли. Профессор Чулпан Харисова житәкчелегендә “Татар теле морфологиясен өйрәнгәндә укучыларның мөстәкыйль эшләрен оештыруның дидактик системасы” дигән темага кандидатлык диссертациясен яклауга әзерли.

Шәйхетдинова Г. И. Субъективизация организации самостоятельной работы по татарскому языку.

В статье рассматриваются некоторые приемы субъективизации самостоятельной работы при изучении морфологии татарского языка.

Татар телен туган тел буларак укыту проблемаларына багышланган бүгенге фәнни тикшеренүләрендә галимнәр түбәндәге максатларны алга куялар:

1) укучыларны белем бирүче стандарт таләпләренә туры килгән белем һәм күнекмәләр белән тәмин итү;

2) укучыларны белем, күнекмә һәм осталыкларны (бирелә торган чикләрдән һәм аннан тыш) мөстәкыйль сайлап алырга өйрәтү, ягъни аларны ижади фикер йөртәргә, эзләнү, анализлау, оештыру, үзтикерү нигезендә үз-өзләрен сәләтләрен өйрәтү;

3) уку-укыту эшчәнлегенә кызыксыну, профильне белемне даими тирәнәйтүгә һәм киңәйтүгә омтылыш тәрбияләү һәм үстерү.

Бу шартларда укучыларның татар теленнән мөстәкыйль эшләрен оештыруның яңа формаларын һәм ысулларын табу ихтыяжы туа. Мөстәкыйль эшләрен оештыруны субъективлаштыру – әлеге максатны чишүче шартларның берсе булып тора.

Субъективлаштыру укучының мөстәкыйль ижади активлыгының югары дәрәжәсенә ирешкән күздә тотал, белем алуы шәхеснең иң зур интеллектуаль ресурсларына таянуын таләп итә, уку-укытуның асылын катлауландырылган биремнәр белән сугаруны тәмин итә. Әлеге биремнәр уйлау эшчәнлеген югары формаларын эшкә жигүне максат итеп куя (гомумиләштерү, абстрактлаштыру, алда торган акыл хезмәтен аңлы рәвештә максат итү (антиципация).

Субъективлаштыру, бер яктан – хәрәкәт, тәэсир итү – уку-укыту эшенең яңа юнәлеш алуы. Укучы уку-укыту эшчәнлеген оештыруга, гомәлгә ашыруга яңача жәлеп ителә. Ул укытучы ярдәме белән дәрәжә этапларын планлаштыруда һәм үткәрүдә аңлы һәм актив катнаша. Икенче яктан, субъективлаштыру – укучыны активлаштыруга юнәлгән методик новацияләр жыелмасын (укыту принципларын, метод һәм алымнарын) аңлата. Димәк, уку-укыту эшчәнлегенә инициатив активлык тууга оптималь шартлар булырлык итеп оештырырга тиеш.

Укучыларның татар теленнән мөстәкыйль эшләрен оештыруны субъективлаштыру – бала психикасының үсеш һәм алга бару закончалыкларына таяна, укучы интеллектының потенциал мөмкинлекләренә һәм резервларына тәэсир итә башлый. Моның өчен **укучының аңлы рәвештә уку-укыту ижатына жәлеп ителүе** шарт. Бу:

1) жентекләп уйланылган күнегүләр системасына;

2) укытучы белән укучы арасында дәрәжә итеп оештырылган педагогик аралашуга таянып башкарыла.

Мөстәкыйль эшләрдә субъективлаштыруның югары ноктасы укучыларның **антиципация** дәрәжәсенә ирешүе белән билгеләнә, ягъни укучыларның интеллектуаль эшчәнлектә мөстәкыйль максатчан белем алуы. Андый укучылар уку бурычларын мөстәкыйль билгели һәм чишә алалар. Шул рәвешчә, укучылар

уку-укытуны үзоештыруга тартылалар. Өйрәнүченең *интенсив интеллектуаль үсеше*, бигрәк тә *логик фикерләү элементларының формалашуы* мөстәкыйль эшләр оештыруны субъективлаштыруның төп факторы, аерылгысыз шарты булып тора. Моның өчен мөстәкыйль эшләрдә үзенчәлекле интеллектуаль лингвистик күнегүләрне системалы куллану әһәмиятле. Андый күнегүләр – сүзнең лексик мәгънәсен төшенчәләр итеп куллануны күз алдында тоты. Димәк, татар теленнән мөстәкыйль эшләрне алда әйтелгән максатка ярашлы итеп оештырганда, төшенчә педагог һәм укучының бердәм тырышлыгы нәтижәсендә табыла; бигрәк тә укучыга зур интеллектуаль эш йөкләнелә. Төшенчәләрне дәрәс ачыклау – укучылардан төгәл сүзләр табуны, аларны логик яктан дәрәс һәм төгәлләнгән жөмлөләргә жыйа һәм бердәм фразалар төзи белүне таләп итә. Шундый итеп оештырылган мөстәкыйль эш:

- субъектның интеллектуаль яктан үсешен тәэмин итә;
- материалны уңышлы үзләштерергә ярдәм итә;
- коллектив әгъзаларының сөйләм һәм аралашу сыйфатын үстерә;
- бала шәхесенең социальләшүен тизләтә төшә.

Шулай итеп, уку һәм танып-белү эшчәнлегә белән баланың интеллектуаль үсешен, социальләшүен тәэмин иткән күнегүләрнең органик кушылмасы субъективлаштыруның мөһим өстенлегә булып тора.

Татар теле морфологиясен өйрәнгәндә, укучыларның мөстәкыйль эшләрен субъективлаштыру нигезендә оештыруга мисаллар карап үтик. Мәсәлән, “Үткән заман сыйфат фигыльнең исемләшүе” темасын өйрәнүне түбәндәгечә оештырырга була.

I. Репродуктив мөстәкыйль эш

Бирем:

а) Бирелгән жөмлөләрдән сыйфат фигыльләрен табыгыз.

б) Беренче ике жөмлөдә бирелгән сыйфат фигыльләрен бер үк вакытта берничә уртак билгеләре белән берләштерегез.

в) Беренче ике жөмлөдә кулланылып, берсендә булмаган сыйфат фигыльнең грамматик күренешен билгеләгез һәм бүгенгә дәрәснен

темасын формалаштырыгыз.

1. Ул күргәннең, белгәннең сөйләр.

2. Тапканыңа куанма, жсуйганыңа елама.

3. Эшләнгән эш, әйтелгән сүз онытылмас.

(Жавабы: а) бирелгән сыйфат фигыльләр: күргәннең, белгәннең, тапканыңа, жсуйганыңа, эшләнгән, әйтелгән; б) беренче ике жөмлөдәгә сыйфат фигыльләр: үткән заманда, үзләре ачыклап килгән сүзләре (ачыкланган сүз) кулланылмаган, фигыль билгеләреннән тыш, әлегә сыйфат фигыльләрдә тартым *-е, -ың* һәм килеш (күргәннең-ң, белгәннең-ң – төшем; тапканыңа-а, жсуйганыңа-а – юнәлеш) кушымчалары бар; в) өченче жөмлөдәгә сыйфат фигыль башкалардан санап киткән кушымчаларның юклыгы, үзә ачыклап килгән сүзнең барлыгы белән аерылып тора. Димәк, беренче ике жөмлөдәгә сыйфат фигыльләр, фигыль билгеләреннән тыш, исем билгеләрен дә алган һәм үзләре ачыклап килгән сүзләре төшеп калган. Белгәннеңчә, тел белемдә бу күренеш *исемләшү* дип атала. Шулай итеп, бүгенгә дәрәснен темасы “Үткән заман сыйфат фигыльнең исемләшүе”.

Мисаллардан күренгәнчә, укучыларга уйлауны таләп иткән (чагыштыру, гомумилек һәм аермалыкларны табу, группалаштыру, классификацияләү) логик-лингвистик биремнәр тәкъдим ителә. Аналитик-синтетик эшчәнлек вакытында укучылар аларны чишәләр һәм жавапларын кечкенә текст кибек формалаштыралар – фикри нәтижә, йомгак жыйлар.

Яңа материалны өйрәнгәндә, мөстәкыйль эшләрнең нәтижәлегә эзләнү методларының киң кулланылуы белән ныгытыла. Укытучы материалны әзерли, фикерләүнен эзлеклеген күз алдына китерә, ә дәрәстә исә аларны уку эшчәнлегенең барышына юнәлтә. Укучылар укытучы тәкъдим иткән практик эшләрне гәмәлгә ашыралар һәм этаплап яңа кагыйдәне формалаштыралар (төшенчәне ачыклайлар).

II. Өлешчә эзләнүле мөстәкыйль эш

Аны түбәндәгечә оештырырга була.

Күбесе, аягүрә басып, үзәлектән тугайга таба сузылган юлны күзәтә.

Бирелгән жөмлөдә укучылар *сузылган* сүзнен нинди сүз төркеменә керүе турында фикер алышалар.

Ләйсән: “Сузылган” – сыйфат, чөнки “юлны” исемен ачыклап килгән.

Айгөл: Билгесез үткән заман хикәя фи-
гыль, чөнки -ган кушымчасы бар.

Укытучы: Синеңчә, укучыларның кайсы-
сы хаклы? Башкача уйласаң, җавабыңны
дәлиллә.

III. Ижади мөстәкыйль эшләр

Сайланма диктант

Бирем: Тексттан күрсәтелгән фигыльләр-
не табып, таблицаны тутырыгыз.

исемләшкән үткән заман сыйфат фигыльләр	үткән заман сыйфат фигыльләр
...	...

*Вәсилә дигәнә шушы кара күзле ханым үзе
булып чыкты, ә Айдар Шәяхмәтов үзе, теҗе
вакытта алган сугыш яраларынан һәм,
бәлки, яшьлегендә ясаган хаталарының үке-
нечле яңаруыннандыр, үз Ямбулатына кайтып
эңитә алмыйча, үлеп калган.*

*Кызыксындырган сорауларга җавап алы-
нып беткәч, ни дә булса бүтән темага сүз
кузгатыр идем, Вәсилә ханымның рухына
туры килмәгән нәрсә килеп чыгып, аны
рәнҗетермен дип шикләнәм.*

– Бәхет турында бик күп сөйләнә бездә.
Шул сөйләгәннәрнең барысына да колак сала
китсәң, бездә хәзер бәхет буявына буялмаган
сыңар тычкан да табып булмый.

*Ялкыяланып сөйләгәннән кинәт тукта-
лып калды ул. (Ф.Х.)*

Ижади мөстәкыйль эшләр беренче ике төр
белән чагыштырганда катлаулырак һәм фи-
кер йөртүне дә күбрәк таләп итә торган
күнегүләр. Алар дифференциаль характерда
бирелә. Мисалга, бер ижади мөстәкыйль эш
үрнәген тәкъдим итәбез.

Бирем. Бирелгән схемаларны игътибар
белән карап, ачылган хәрәф-җавапларны
эзлекле тоташтырсагыз, сочинение темасын
билгеләгән сүз укырсыз.

Шулай итеп, 1нче схема буенча фикер
алышу түбәндәгечә: бирелгән исемләшкән
үткән заман сыйфат фигыль баш (Б), иялек
(И), төшем (Т) килешләрендә булырга
мөмкин. Киткәннәре сүзе баш килештә.
Җавапта Б хәрәфе була. Алга таба бирелгән
аффикстагы (2нче схема) сузык аваз юнәлеш
яки заман кушымчасында (тамыр – аффикс
төшенчәсенә кагылмый). Димәк, киләсе хәрәф

е яки ә. 3нче схема буенча *жырлаучы* сыйфат
фигыленең заманын билгеләү сөрала. Биремдә
К (киләчәк), У (үткән), Х (хәзерге) заманнары
бирелгән. *Жырлаучы* сүзе хәзерге заманда.
Димәк, җавапта х хәрәфе була. 4нче хәрәфне
аффикстагы сузыктан эзлибез. Тамыр – аф-
фикс төшенчәсенә карамый, димәк, сузык
аваз заман яки юнәлеш кушымчасында. Шу-
лай итеп, без е яки ә сузыкларына тукталабыз.
5нче схема буенча бирелгән сүзнең юнәлешен
билгеләргә кирәк. Димәк, *уйланылган* сүзе
кайтым, төшем, яки уртаклык юнәлешендә.
Сүзнең юнәлеше ачылганга, шул юнәлешнең
беренче хәрәфе кулланыла. *Уйланылган* сүзе
төшем юнәлешенә -ыл кушымчасын алган.
Димәк, без *төшем* сүзенә т хәрәфен алабыз.
Мәгънәви тәртип буенча хәрәф-җаваплар
берләшәләр. Бу очракта эзләнә торган сүз –
бәхет. Димәк, сочинение темасы “Бәхет”
төшенчәсе белән бәйләнгән.

Бирем. “Мин бәхетне ничек күз алдына
китерәм”, “Бәхетле булу нидән гыйбарәт” те-
маларына сочинение языгыз.

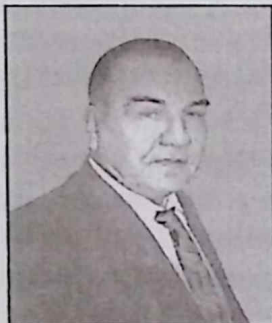
Шулай итеп, мөстәкыйль эшләрне оеш-
тырганда укучыларның интеллектуаль үсе-
шен, логик фикерләвен үстерүне төп максат
итеп алсак, катлауландырылган биремнәрне
аңлаешлы, эзлекле тәртиптә тәкъдим итәргә
кирәк.

КАЗАН ДӘҮЛӘТ АРХИТЕКТУРА-ТӨЗЕЛЭШ УНИВЕРСИТЕТЫНА - 75 ЕЛ

© Куприянов В.Н., 2005

ГЕЛ ҮСЕШТӘ, ҮЗГӘРЕШТӘ

Валерий Куприянов

ВАЛЕРИЙ НИКОЛАЕВИЧ КУПРИЯНОВ – Казан дәүләт архитектура-төзелеш университеты ректоры, архитектура кафедрасы мөдире, техник фәннәр докторы, профессор. Татарстан Республикасының атказанган фән һәм техника эшлеклесе, Халыкара мәгълүматлаштыру академиясе, Россиянең гуманитар фәннәр академиясе һәм Россиянең табигый фәннәр академиясе әгъзасы, Россиянең архитектура һәм төзелеш фәннәре академиясенең мөхбир әгъзасы.

Төп фәнни хезмәтләре тентлы конструкцияләрнең һава үзгәрешенә чыдамлыгын сынауга багышланган.

Куприянов В.Н. Всегда в развитии, в росте.

Рассматриваются основные направления учебной и научной деятельности крупнейшего строительного вуза Российской Федерации – Казанского государственного архитектурно-строительного университета.

Безнең югары уку йортының 75 еллык тарихына күз салсак, аның гел үсештә, үзгәрештә булуын күрәбез. Бөек Ватан сугышына хәтле Казан коммуналь хужалыгы институты (КИКХ) һәм Казан коммуналь төзелеш инженерлары институты (КИИКС) исемнәре астында яшәп, сугыш вакытында гамәлдән чыгарылып, сугыштан соң Казан гражданлык төзелеше инженерлары институты (КИИГС) исемендә торгызылып, аннан соң Казан нефть сәнәгате төзүче-инженерлар институты (КИИСНП), Казан төзүче-инженерлар институты (КИСИ), Казан дәүләт архитектура-төзелеш академиясе (КГАСА) исемнәре алып, без һаман үсә бардык һәм, ниһаять, университет дәрәжәсенә күтәрелдек.

Бүгенге көндә Казан дәүләт архитектура-төзелеш университеты, Россия Федерациясенең һәм Татарстан Республикасының төп махсус уку йортларының берсе буларак, республикабызның архитектура-төзелеш комплексы, торак-коммуналь хужалык һәм юллар төзелеше өчен инженерлар әзерли. Университет кысаларында 3 институт, 10 факультет, 43 кафедра эшләп килә.

Төрле белгечлекләр һәм чыгарылыш саны елдан-ел үсә, уку сыйфаты арта бара. Мәсәлән, 1995 елда 11 профессиональ белем бирү программасы буенча белгечләр

әзерләنسә, 2004 елны аларның саны 17гә житте; студентлар саны 1995 елда – 3200 иде, 2004 елда – 5530 булды; чыгарылыш 1995 елда – 470 булса, 2004 елда – 670 архитектор һәм төзүче-инженер әзерләнде.

Кадрлар әзерләүдә университет Татарстан Республикасы министрлыклары белән тыгыз бәйләнештә эшли. Укуны тәмамлаучылар төзелеш, архитектура һәм коммуналь хужалыгы, юллар төзелеше оешмалары заявкалары буенча эшкә урнашалар. Ел саен кабул итү өчен дәүләт планы буенча бирелгән 550 урынның 15 проценты район һәм шәһәр администрацияләре башлыклары белән төзелгән договорлар нигезендә бүленә.

Университетта өстәмә белем бирү системасы да уңышлыгына үстерелә: балалар архитектура мәктәбе, дизайн мәктәбе, хәзерләү курслары эшли. Барлык белгечлекләр буенча икенче белем бирү оештырылган. Татарстанның төзелеш, архитектура һәм торак-коммуналь хужалыгы, юллар төзелеше министрлыклары һәм университетның Гыйлми советының бердәм карары нигезендә Квалификацияне күтәрү институты эшли башлады. Институт 10 белем бирү программасы буенча укуга. Шулай ук, Татарстан Республикасы министрлыкларының дәүләт унитар предприятиеләре житекчеләре аттестацияләнә, төзелеш һәм юл

төзелеш, сәнәгать иминлеге белгечләре лицензия алуға әзерләнгән һәм аттестация үткәрелә. Тулаем алганда, ел саен университет кысаларында мең ярымга якын житәкчеләр һәм белгечләр үзләренң белемнәрен камилләштерәләр, квалификацияләрен күтәрәләр.

Әлбәттә, нәтижәле белем бирү нигезе булып мөгаллимнәренң фәнни тикшеренү эшләре тора. Фундаменталь һәм гамәли фәнни эзләнүләр Россиянең Мәгариф һәм фән министрлыгы йөкләмәсе, Россия Федерациясенең һәм Татарстан Республикасының төрле фәнни-техник программалары, грантлары буенча алып барыла. Соңгы елларда университет “Архитектура һәм төзелеш”, “Югары мәктәптә фән һәм техниканың өстенлекле юнәлешләрендә фәнни эзләнүләр” дигән фәнни-техник программаларны, Россиянең Мәгариф министрлыгы һәм Махсус төзелеш федераль хезмәтенең тармакара программасын, Россия Транспорт министрлыгының фәнни-тикшеренү һәм тәҗрибә-конструкторлык эшләрен, “Татарстан Республикасы халыклары телләре турында”гы Законны гамәлгә ашыру программасын, “Татарстан Республикасында фәннең өстенлекле юнәлешләрен 2001-05 елларда үстерү программасын”н үтәүдә катнаша.

Университет, шулай ук, “Татарстанда яшәүче халыкның генетик иминлеге”, “Иске торак фондын бетерү”, “Татарстанда энергия саклау”, “Юл төзелеше өчен материаллар һәм технологияләр булдыру”, төзелеш комплексы өчен кануни-норматив документларын эшләү программаларын үтәүгә үзеннән өлеш кертә. Мәсәлән, Татарстан житәкчелеге йөкләмәсе буенча эшләнгән закон проекты нигезендә ТР Министрлар Кабинетының “Гражданның торак төзелешен ипотека-зәлог йөкләмәләре белән тәмин ителгән кредитлау концепциясе” дигән карары әзерләнде. Республиканың төзелеш тармагындагы программаларны чишү максатында төзелеш продукциясен сертификацияләү өчен Сынау үзәге оештырылды.

Университет республикада һәм Казанда алып барылган төзелеш объектларына экспертиза үткәрү эшендә дә катнаша (“Казаньоргсинтез” ААҖ цехлары, Кама елгасы аша күпер, Казан метрополитены туннельләре һ. б.).

Университет галимнәренең актив катнашында Казан архитектура мәктәбе Казан Кремле ансамблен, Иске Татар бистәсен, Сви-

яжск, Шәһри Болгар һәм башка саклау зоналарын үстерү программаларын тәкъдим итә.

Хужалык килүшеләре нигезендә һәм дәүләт бюджетын файдаланып үткәргән фәнни эшләренң күләме елдан-ел үсә. Бу эшләренң нәтижәлеге буенча без алдынгы сафларда барабыз. Төрле күргәзмә һәм конкурсларда да актив катнашабыз. Соңгы 5 ел эчендә генә 265 бүләк, Россия Федерациясенең 69 кәшфиялек патенты алынды.

Соңгы елларда университетның аспирантурасы да яңа үсеш алды: 32 кафедрада 19 фәнни юнәлеш буенча 103 егет һәм кыз иң югары фәнни квалификацияле белгеч булырга әзерләнгән. Хәзер инде үзбездә дә кандидатлык һәм докторлык диссертацияләрен яклау буенча 4 Региональ гыйльми совет эшләп килә.

Фәнни эзләнүләр алып бару һәм белем бирү эшендә халыкара хезмәттәшлекнең кирәклеген елдан-ел арта бара. Соңгы вакытта университет берничә халыкара һәм дәүләтара ассоциациягә (Россия, АКШ, Австралия, Израиль һ.б.) керде. Бу хезмәттәшлек чит илләр тарафыннан финанслана торган проектлар алу өчен әһәмиятле булып тора.

Фәнни тикшеренүләр уку процессы белән тыгыз бәйләнештә алып барыла. Реаль диплом проектлары саны, аларның профессиональ дәрәжәсе үсә бара. Әйттик, менеджмент кафедрасында 5 ел эчендә 20 реаль диплом проекты эшләнгән. Архитектура һәм дизайн өлкәсендә алып барылган фәнни эзләнүләр нигезендә үтәлгән реаль диплом проектлары халыкара конкурсларда катнашып, Архитектура мәктәпләре мөгаллимнәренең халыкара ассоциациясе (МАПАШ) һәм Архитекторлар берлекләренең халыкара ассоциациясе (МАСА) дипломнары белән бүләкләнде.

Фәнни тикшеренү эшләрендә студентлар гомумән актив катнашалар. Техник, гуманитар һәм табигый фәннәр өлкәсендә үткәрелгән конкурсларда университет студентлары Россия Федерациясенең Мәгариф министрлыгы, МАПАШ, Дизайнерлар берлеге һ.б. дипломнарына, Татарстан Республикасы президентының, Казан Администрациясе башлыгының стипендияләренә лаек булдылар.

Уңышлар турында күп сөйләп булыр иде. Ләкин проблемалар да житәрлек. Университет статусын алу, әлбәттә, проблемаларны тагын да арттыра. Яңа чорда һаман үсә баруны күз

алдында тотып берничә программа буенча белгечләр (башлангыч профессиональ уку йортлары өчен инженер-педагоглар, әйләнә-тирә мохитне саклау буенча төзүче-инженерлар, төзелештә мәгълүмати технологияләр буенча белгечләр) әзерләү; проект-тикшеренү һәм технология институтларын булдыру; укы-

ту һәм фәнни тикшеренү жиһазларын яңарту; яңа уку корпуслары һәм спорт комплекслары төзү эшләренә жиң сызганып тотынасы бар.

Мөгаллимнәрне, хезмәткәрләрне, студентларны университетыбызның олы юбилее белән котлап, исәнлек-саулык теләп, зуррак үрләрне дә яуларбыз дип ышанасы килә.

© Миңнеханов Ф. Г., 2005

ЧАЛ КАЛАНЫҢ ТӨЗҮЧЕ БЕЛГЕЧЛӘР МӘКТӘБЕ*

Фидаил Миңнеханов

ФИДАИЛ ГЫЙМРАН улы **МИННЕХАНОВ** – тарих фәннәре кандидаты, Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетының тарих һәм мәдәният белеме кафедрасы доценты. 50 хезмәт, шул исәптән Россия тарихы буенча татар телендә чыккан 3 уку кулланмасы авторы. Казанда төзүче инженерлар әзерләү тарихын язу өчен зур хезмәт куйган галим.

Минниханов Ф. Г. Строительная школа седого города.

Во второй части статьи рассматривается история Казанского архитектурно-строительного университета до Великой Отечественной войны.

Казанда югары төзелеш белеме бирелә башлау

Давыллы революция елларында Казан сәнәгать училищесының эшчәнлегендә зур үзгәрешләр була. Вакытлы хөкүмәтнең 1917 елның 30 май карары белән аңа Политехник училище исеме бирелә. Ул үзенә эшчәнлеген шул елның 30 сентябреннән башлап жибәрә.

Үзгәртеп корулар гражданнар сугышы чорында да дәвам итә. 1918 елның 21 ноябрендә Мәгариф комиссариатының 3420нче карары белән Политехника училищесы нигезендә Казан сәнәгать, икътисад, художество техникумы төзелә. Республика гражданнар сугышы мәйданы булганлыктан, ул үзенә эшен тулысынча башлап жибәрә алмый. Шуңа карамастан, Совет хөкүмәте профессиональ белем бирүне торгызу буенча эшен дәвам итә. Авырлыкларга карамастан, нәкъ шул елларда Казанда югары төзелеш белеме бирү тарихы башлана да инде.

1918 елның 2 гыйнварында РСФСР Халык мәгарифе комиссариатының югары уку йортлары бүлегенә 22нче карарын кабул итә. Аның нәтижәсендә Казан сәнәгать, икътисад, художество техникумы Политехник институт дип үзгәртелә. Ул үзенә эшен 9 гыйнварда башлап

жибәрә. Анда дүрт факультет – архитектура-төзелеш, химия, механика һәм икътисад факультетлары ачыла. Институтның беренче ректоры булып Казан университеты профессоры Д.Н.Зейлигер сайлана, ә проректор вазыйфаларын профессор А.И.Тулпаров башкара. Факультетларның деканнары итеп профессорлар К.С.Олешкевич (архитектура-төзелеш), А.О.Горшевский (химия), П.И.Жаков (механика), Н.Никольский (икътисад) билгеләнә.

1919 елның 2 ноябрендә яңа инженерлык факультеты ачыла. 1920 елның августында институт РСФСРның югары техник уку йортлары исемлегенә кертелә.

1922 елның 3 августында архитектура-төзелеш һәм инженерлык факультетлары берләштерелә һәм яңа бердәм төзелеш факультеты ачыла. Аның беренче жетәкчесе итеп профессор М.Г.Ельчанинов билгеләнә. Соңрак факультет белән берничә кешедән торган президиум идарә итә.

Төзелеш факультетында киң профильле архитекторлар, инженерлар, гидротехниклар, юл һәм күпер төзүчеләр әзерләнә. Кадрлар кытлыгына карамастан, студентларга лекцияләренә югары квалификацияле педагоглар укыган. Мәсәлән, теоретик механика курсы институт-

*Ахыры. Башы журналның 2005 елгы 1 санында басылды.

ның ректоры профессор Д.Н.Зейлигер алып барган. Югары математика һәм химия курсларын профессорлар Н.М.Пауткин, Н.Н.Парфентьев, Н.И.Порфирьев, Б.И.Горизонтов, А.И.Тулпаров укыткан. Студентлар арасында популярлык казанган доцентлар М.Г.Ельчанинов (төзелеш материаллары), И.И.Брюно (электротехника), А.В.Болгарский (жылылык техникасы), А.А.Труфанов (гидрология) һ.б.ларның лекцияләре кызыклы һәм эчтөлекле була.

Институт кырыс гражданнар сугышы елларында барлыкка килә. Илгә күп нәрсәләр – икмәк, киём-салым, ягулык һ.б. житешми. Мондый шартларда институтның эшчәнлегенә бик зур авырлыктар белән генә жайлана. Акча кытлыгы, жиһазлар, китаплар, методик күрсәтмәләр, укытучылар житешмәү нык сизелә. Укыту жылытылмаган биналарда алып барыла, студентларның күбесе ачлы-туклы килеш укый. Шуңа күрә алар өстәмә акча эшләргә мәжбүр була. Өстәвенә, “хәрби коммунизм” шартларында аларның күбесе “хезмәт армияләре” составында мәжбүри хезмәттә катнаша.

20нче еллар башында институтның социаль составы үзгәрә. Югары уку йортларына эшче һәм крестьян балалары укырга бара башлый. Дәүләт аларга түләүсез белем алырга мөмкинлек бирә. 1924 елда институтта укучы 556 студентның 106сы эшче, 199ы крестьян, 216сы хезмәтче баласы була. Башка катламнарда нибары 35 студент була. Студентларның милли составы да нык үзгәрә. Институтта күп милләтләр яшәгән ТАССР халкы укый. Студентлар арасында руслар белән беррәттән татарлар, чуашлар, мари-лар, мордвалар һ.б. укый. Гомумән алганда, 1924 елда элекке Россия империясендә милли азчылык дип саналган халыклар балаларының саны институтта 32,5% тәшкил итә. Ул вакыт өчен бу бик зур сан. 1923 елдан татар телле югары дәрәжәдәге белгечләр әзерләү өчен татар телендә укытыла торган хәзерлек группалары төзелә. Аларда якинча 50ләп кеше укый.

20нче елларда әле һаман югары уку йортларын үзгәртеп кору дәвам итә. 1924 елның 8 августында Халык комиссарлары советы карары нәтижәсендә Казан политехник институты югары дәрәжәдәге Индустриаль техникум итеп үзгәртелә. 2, 3, 4 курс студентлары Дон политехник институтына, Томск технология институтына, шулай ук Мәскәүгә, Ленинградка һәм Киевка жиберелә. Үзгәртеп кору финанслау житмәү нәти-

жәсендә үткөрелә һәм, асылда, институтның төзелешенә, укыту программаларына, белгечлекләргә кагылмый да диярлек. Алар шул килеш кала. Техникумга, югары уку йортларына кебек, тугызьеллык урта мәктәп тәмамлаучылар алынган. Техникумга укырга керүчеләргә институтка керүчеләргә куелган талаплар сакланып кала. Техникумда укыту техник югары уку йортлары программалары һәм планнары нигезендә алып барыла.

Индустриаль техникумны дүрт бүлек тәшкил итә – төзелеш, химия, механика һәм сәүдә-сәнәгать. Аңа тар белгечлектәге инженерлар хәзерләп чыгарырга хокук бирелә. Техникумның директоры итеп төзелеш факультеты деканы, профессор М.Г. Ельчанинов билгеләнә. Дүрт елга якин эшчәнлегендә техникум барлыгы 93 төзүче-белгеч әзерләп чыгара, шуларның 65е төзүче-инженер, 28е инженер-гидротехник. Техникум тәмамлаган инженерлар үзләрен белемнәре һәм квалификацияләре буенча югары техник уку йортларын тәмамлаучылардан калышмаганнар. Шуңа күрә Индустриаль техникумны яңадан югары уку йортына әйләндерү бурычы көн тәртибенә куела. Һәм, 1929 елның 18 июнендә, РСФСРның Халык комиссарлары советы (ХКС) Казанда яңадан Политехник институт ачарга карар чыгара. ТАССР хөкүмәте институтка өч өстәмә бина тапшыра һәм төзәтү эшләренә 85 мең сум акча бүлеп бирә.

Институтта өч факультет, шул исәптән инженерлык-төзелеш факультеты була. Соңгысы ике бүлектән – коммуналь төзелеш һәм гидротехника бүлекләреннән тора. Төзелеш факультетына 60 кеше алынырга тиеш була. Институтның директоры итеп З.З.Гыймранов билгеләнә. Ләкин, яңадан торгызылган югары уку йорты нибары бер генә ел эшли. 1930 елда аның нигезендә мәстәкыйль институтлар барлыкка килә. Инженерлык-төзелеш факультеты Казанда беренче югары төзелеш уку йортының башлангычы булып тора.

Казан коммуналь төзелеш институты – архитектура-төзелеш университетының башлангычы

20 нче елларның икенче яртысында Советлар Союзында чираттагы яңарту (модернизация) башлана. Ил бербөтен зур төзелешкә әйләнә. Бу елларда меңләгән завод-фабрика, шахталар һәм рудниклар, электр станцияләре, тимер юллар корыла. Яңа шәһәрләр һәм посё-

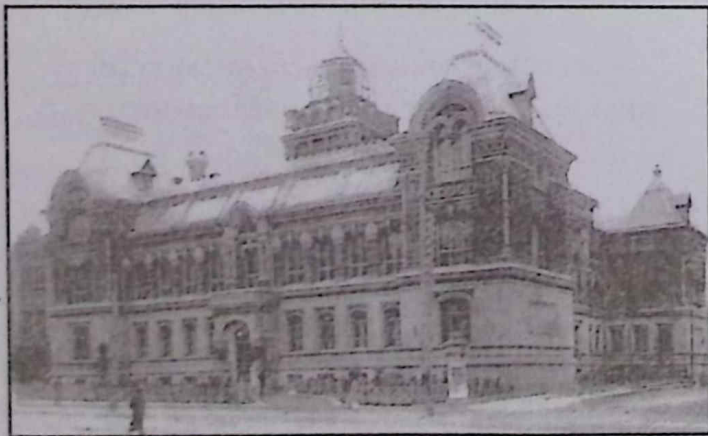
локлар калкып чыга. Яңадан-яңа мәктәпләр, клуб һәм театрлар, югары уку йортлары эшли башлый. Башлангыч белем белән беррәттән урта белем бирү дә кызу темплар белән үсә. Республикада беренче бишьеллыкта гына да 68 мең кеше урта белем ала. Бу исә югары уку йортларына яхшы әзерлекле егет һәм кызларны кабул итәргә мөмкинлек бирә.

Халык хужалыгында үзгәртеп корулар хәзерге заман фән һәм техника үсешенә җавап биргән яңа белгечләр таләп итә. Шуңа күрә 20нче еллар ахыры – 30нчы еллар башында Советлар хөкүмәте бу мәсьәләне берничә тапкыр күтәреп чыга.

Яшәп килгән югары белем бирү системасын тамырдан үзгәртеп кору 1930 елның 13 гыйнварында Совет хөкүмәте һәм Бөтенроссия үзәк башкарма комитеты (БҮБК) кабул иткән “Советлар Союзының халык хужалыгы өчен техник кадрлар әзерләү” дигән 65 нче карарыннан башлана. Аның буенча кўпрофильле институтлар (Казан политехник институты кебекләр) мөстәкыйль бер тармакка караган уку йортларына таркала һәм аерым халык комиссариатлары карамагына күчерелә.

Хөкүмәтнең бу адымын тормышка ашыруны Халык мәгариф комиссариатының 1930 елның 13 маенда кабул ителгән “Югары уку йортларын үзгәртеп кору турында”гы 255 нче указы башлап җибәрә. Аның X пунктында “Казан политехник институтының төзелеш факультеты нигезендә яңа төзелеш институты оештырырга һәм аны эчке эшләр халык комиссариаты карамагына күчерергә” [1] диелә.

Бу приказны Эчке эшләр халык комиссариаты гамәлгә ашыра. Аның кадрлар идарәсе 1930 елның 23 маенда 3нче приказ чыгара. Ул мәгариф комиссариатының 255 нче приказын раслый һәм “яңа оешкан ВТУЗ”га “Казан коммуналь төзелеш институты”[2] исемен бирә.

Документ буенча институтта 3 факультет карала (гражданлык төзелеш, юл төзелеш һәм санитар-техник төзелеш). КИКСның директоры итеп 3.3.Гыймранов билгеләнә, ә аның урынбасары итеп М.Г.Ельчанинов сайлана.

Тармак вузлары һәм втузлары булдыру турындагы барлык документлар БҮБК һәм СССР ХКСның 23 июнь карары белән раслана. Аның буенча КИКС Коммуналь хужалык халык комиссариаты карамагына күчерелә һәм Бөтенроссия югары уку йортлары исемлегенә (реестрына) кертелә.

1932 елның 25 мартыннан институт Казан коммуналь төзелеш инженерлары институты (КИИКС) исемен йөртә башлый. Шул ук елның 1 октябрендә аңа А.М.Горький исеме бирелә [3].

Беренче көннәрдән үк институтта оештыру эшләре башланып китә. Аның коллективы институтның матди-техник базасын төзү һәм ныгыту, укыту кабинетлары һәм лабораторияләр оештыру, үз китапханәсен булдыру мәсьәләләрен чишә.

Институтка элекке сәнәгать училищесының бинасы (К.Маркс ур., 68), жир мәйданы, күп кенә кабинетлар һәм лабораторияләр бирелә. КИИКС карамагына Политехник институтның 2нче тулай торагы да күчә [4].

Институтның төп структур бүлекчәләре 2-3 ел дәвамында оеша. 1930 елның июнендә кабул итү комиссиясе эшли башлый, 1931 елның 1 гыйнварында – кичке рабфак, 1931 елның 4 сентябрендә – читтән торып уку бүлеге, ә 1932 елның 1 апрелендә кичке уку бүлеге ачыла [5]. Институт каршында үз укытучы кадрларын әзерләү өчен биш белгечлек буенча аспирантура оештырыла. Әмма, финанс кытлыгы һәм тәҗрибәле педагоглар җитмәү сәбәпле, белгечләрне әзерләү бары тик төзелеш материаллары кафедрасында гына алып барыла.

Ләкин бу елларда институтның барлык структур бүлекләрендә үзгәрешләр бик еш булып тора. Факультетларның, кафедраларның, белгечлекләрнең исемнәре һәм юнәлешләре үзгәрә. 1935 елның 29 апрелендә институт уставы раслангач кына факультет исемнәре төгәл билгеләнә һәм ныгый ала.

30нчы еллар уртасына институт шактый зур һәм тотрыклы уку йортына әверелә. Кафедраларны тәҗрибәле укытучы-педагоглар җитәкли. Алар арасында профессорлар М.Г.Ельчанинов (төзелеш материаллары), Н.М.Пауткин (югары

П Р И К А З № 3

по УПРАВЛЕНИЮ КАДРАМИ Н.К.В.Д. Р.С.Ф.С.Р.

г. Москва

23 мая 1930 года

§ 1.

Казанский Строительный факультет Политехнического Института постановлением Правительственной Комиссии реорганизуется в строительный институт с передачей его НКВД.

Вновь организуемому ВТУЗ у присвоить наименование - КАЗАНСКИЙ ИНСТИТУТ КОММУНАЛЬНОГО СТРОИТЕЛЬСТВА.

§ 2.

В составе Казанского Института Коммунального Строительства иметь следующие факультеты:

1. факультет Гражданского строительства
2. " Дорожного строительства
3. " Санитарно-технический

§ 3.

Срок обучения в ВТУЗ, у установить в 3 года

§ 4.

Директором Казанского Института Коммунального Строительства назначить тов. ГИРЯНОВА С.С.

§ 5.

Директору Казанского института коммунального строительства т. ГИРЯНОВУ предлагаю:

1. В соответствии с приказом по НКВДу от 13/V-30 г. закончить к 1 июня прием названного института.

2. Разработать и представить в Управление Кадров НКВД план мероприятий по обеспечению студенчества учебными помещениями и общежитиями, исходя из наличного состава и нового его приема в 160 человек.

НАЧАЛЬНИК УПРАВЛЕНИЯ КАДРАМИ НКВД МАГЕРОВСКИЙ

ВЕРНО: Подпись

С копией верно: Секретарь КИИКС, а Шерешевский

математика), А.В.Крестин (архитектура), Х.М.Мөштәри (теоретик механика), А.А. Туруфанов (гидротехника), доцентлар А.Н.Васильков, Я.Ф.Козырев, В.Н.Шорин һ.б. була.

Белгечләр әзерләүнең сыйфаты үсүенә укытучыларның фәнни тикшеренүләре зур этәргеч ятый. 30нчы елларда профессорлар һәм доцентлар 35 фәнни тикшерү темасы өстендә эшлиләр, шуларның өчесе докторлык, икесе кандидатлык диссертациясе итеп яклана. Укытучылар студентлар өчен дәреслекләр, уку кулланмалары, методик күрсәтмәләр язалар. Доцентлар В.В.Морозов һәм Н.Н.Надеин математика һәм күперләр төзү курсы буенча лекция конспектларын бастыралар. А.А.Трофимов архитектура буенча дәреслек бастыра. Бу дәреслек СССРның архитектура академиясендә уңай бәяләнә. Ул елларда шулай ук төзелеш производствосы (П.М.Баскаков), шәһәр транспорты (А.А.Вишневский) фәннәре буенча дәреслекләр нәшер ителә.

1935 елдан укытучылар һәм студентлар өчен фәнни-методик конференцияләр үткәрелә башлый. Шул ук елны институтның "Труды КИИКС" дигән даими басмасы чыга башлый.

Институтта милли кадрлар әзерләү буенча зур

эш алып барыла. Татар мәктәпләрен бетергән балалар керү имтиханнарын үз телендә бирә алганнар. Башта татар студентларына күпчелек фәннәр татарча укытыла, ә соңрак аерым бер татар төркеме (10 нчы төркем) дә оештырыла. Бу елларда татар фәнни терминологиясен эшләү һәм үстерүдә зур адымнар ясала, күп кенә техник фәннәрдән югары уку йортлары өчен татарча китаплар бастырыла. Мәсәлән, геодезиядән, физикадан, теоретик механикадан, математикадан һ.б. Бу эштә Ф.М.Хәкимов, В.Н.Хангилдин, Х.М.Мөштәри, З.С.Богданов, И.Г.Сафин һ.б. татар укытучыларының өлешләре зур.

1937 елның 1 сентябрендә КИИКС карамагына ябылган Свердловск коммуналь төзелеш инженерлары институты (СИИКС) тапшырыла. СИИКСның 52 студенты үзенә укуын төрле факультетларда давам иттерә. Ә су канализациясенә бер төркем (IV курстан) саклана һәм КИИКСны тәмамлап чыга [6].

1939 елның 13 маенда Югары мәктәп эшләре буенча бөтенсоюз комитет институтның яңа уставын раслый. Нәтижәдә, аның исеме А.М. Горький исеменнән башка гына КИИКС дип үзгәртелә. Уставта 14 кафедра беркетелә: югары математика, физика, химия, теоретик механика, графика, төзелеш материаллары һәм күперләр, архитектура, шәһәр юллары, су белән тәмин итү һәм канализация, марксизм-ленинизм, төзелеш производствосы. Уставта, шулай ук, мөстәкыйль курслар теркәлә. Институт 16 кабинетны, 6 лабораторияне, кинозалны үз эченә ала. КИИКС китапханәсендә 65 мең китап, шуларның 44 меңе уку әсбаплары һәм методик күрсәтмәләр була. Уку программаларын үткән, диплом проектларын яклаган студентлар кулларына КИИКСны тәмамлау турында диплом алганнар. Устав буенча студентларны эшкә РСФСР Коммуналь хужалык халык комиссариаты урнаштырган [7].

Югары белемле белгечләрне читтән торып уку бүлегә дә әзерләнгән. 1940 елда анда 302 студент укыган. Уку вакыты 5 ел да 10 ай итеп билгеләнгән. Көндөзгә бүлектә укучылар саны да елдан-ел арта бара. 1931 елның 1 гыйнварында институтта 253 студент белем алган булса, 30нчы еллар ахырына аларның саны 700 гә житә. Төзүче һөнәре ир-ат һөнәре генә дип саналмый башлый, институтка хатын-кызлар да килә. Ул елларда хатын-кызлар студентларның 20% тирәсен

тәшкит итә. Студентларның күпчелеге стипендия алып укый. Аның күләме 1940 елга 270 сум 30 тиен була. КИИКСның 1930-40

еллардагы составы ТР Милли архивының 2858 фонды материаллары [8] буенча төзелгән түбәндәге таблицада китерелә:

Еллар	Студентлар саны	Төркемнәр саны	Ир-атлар		Хатын-кызлар		Стипендия алуучылар	
			саны	%	саны	%	саны	%
1931	253	11	211	83,4	42	16,6	192	76
1932	430	18	352	81,9	78	18,1	365	85
1933	660	29	507	75,8	153	23,2	448	68
1936	698	28	532	76,2	166	23,8	585	84
1937	640	26	491	76,7	149	23,3	604	94
1939	705	31	561	79,6	144	20,4	684	97
1940	639	29	508	79,5	131	20,5	623	96

Уку һәм ял итү өчен студентларга кирәкле шартлар тудырыла. Институтның 450 урынга исәпләнгән тулай торагы, аның буфеты, спорт уеннары өчен майданчыгы була. Институтның уку бинасында 150 урынлы ашханә эшләгән. Шулай ук институт Үзәк ял паркында “Динамо” спорт жәмгыятең физкультура залын арендалаган.

Үзенң унъеллык юбилеен институт нык матди-техник базасы һәм югары квалификацияле кадрлары белән каршы ала. Алар арасында 8 профессор, 21 доцент, 10 өлкән укытучы, 13 ассистент һәм 9 укытучы була. Күп кенә укытучылар һәм кафедралар фәнни тикшеренүләрен төзелешнең гамәли максатларын хәл итүгә бәйлиләр. Әйтик, доцент А.П.Орловның “Казанка аркылы тимер-бетон күпер һәм аның киләчәктәге хезмәт итү перспективалары” [9] дигән фәнни-тикшерү эше аерым игътибарга лаек. Моннан тыш, институт галимнәре төрле комиссияләрдә консультантлар булалар, төзелешләрдә бик еш экспертизалар үткәрәләр, төзелеш һәм коммуналь оешмаларга гамәли ярдәм күрсәтәләр.

Бүтән шартларда институтның уңышлары тагын да зуррак, файдалырак булыр иде. Ләкин, 30нчы елларда үткәрелгән репрессияләр, кызганычка каршы, институтның галимнәренә, укытучыларына, студентларына да кагыла. 1929-30 еллардагы партия сафларындагы “чистарту” партиясезләргә дә кагыла. Нинди катламнан килеп чыгуын яшергән студентлар институттан куылалар. “Поп, кулак, сәүдәгәр балаларына безнең коллективта урын юк!” дигән лозунглар һәм плакатлар институт бинасының барлык этажларында да эленгән була. 1931 елда гына институттан 20 студент куыла һәм 80е “шиклеләр” исемлегенә кертелә. Беренче директор 3.3.Гыймрановның принципияль гражданлык позициясе генә күпчелек “шиклеләргә” укуларын тәмамларга мөмкинлек бирә. Соңыннан алар үз эшләренә остасы булалар. Кызганычка каршы, Гыймрановны “ышанычсыз” дип игълан итеп эшеннән куалар, ә соңрак ул репрессияләнә.

30нчы еллар уртасында институт хезмәткәрләрен дә кулга алу башлана. Директор вазыйфасын үтәгән Ф.И.Соболевны, аның урынбасары Ф.М.Хәкимовны эзәрлекләү башлана. Төзелеш эшләрен механикалаштыру кафедрасы мөдире Батанов, рабфак директоры Ранина, инглиз теле укытучысы Перфильева кулга алыналар. Соңрак профессор А.А.Труфановка яла ягыла, физиклар арасында “дошманнар” табыла (проф. Кушников). “Чит”, “ят” катламнан чыккан кешеләр дип (шуннан соңгы нәтижеләр белән) профессорлар М.Ельчанинов, Н.Пауткин, В.Горизонтов, К.Архипов һәм художник П.Сперанский игълан ителәләр. Аларга эштән куылу, хәтта үлем куркынычы да яный. Ләкин институтның житәкчеләре, галимнәре һәм гади намуслы кешеләре аркасында гына институт жимерелми, аның фәнни-педагогик потенциалы саклана. Нәкъ шушы кешеләрнең (Гыймранов, Соболев, Хәкимов, Труфанов, Ельчанинов һ.б.) тырышлыгы белән КИИКС 30 еллар ахырына илебезнең алдынгы төзелеш югары уку йортларының берсенә әйләнә.

Үзенң сугышка кадәр 11 ел яшәү дәверендә институт югары белемле 993 инженер әзерләп чыгара. Моннан тыш, Урта Идел һәм Урал бие төбәгендә үз юнәлешендә бердәнбер институт буларак, ул Чуаш, Мари, Мордва, Удмурт, Башкортстан республикаларына да белгечләр әзерли. Архив материалларыннан күренгәнчә, 1941 елга “институтны тәмамлаган егетләр һәм кызларның 30%ы югарыда атап үткән республикаларда, шулай

югарыда атап үткән республикаларда, шулай

ук Советлар Союзының ерак почмакларында (Төнъякта, Көнчыгыш Себердә, Ерак Көнчыгышта, Урта Азия республикаларында) уңышлы гына эшлиләр”[10].

КИИКС коллективының эше үзәк учреждениеләр һәм ТАССР хөкүмәте тарафыннан югары бәяләнә. ТАССР Югары Советы Президиумының 1940 елгы 13 декабрь карары белән профессорлар А.А.Пауткин һәм Н.М.Труфановка “ТАССРның атказанган фән һәм техника эшлеклесе”, ә доцент П.М.Дульскийга “ТАССРның атказанган сәнгать эшлеклесе” исемнәре бирелә. Укытучыларның күпчелеге ТАССРның Югары Советы Президиумының мактау грамоталары белән бүләкләнә. Ә НККХ 30 дан артык укытучыны премияләп, студентларны стипендияләп белән бүләкли.

Әмма институтның уңышлы, нәтиҗәле хезмәте якынлашып килгән сугыш белән бүленә.

Бөек Ватан сугышы башланыр алдыннан, сугыш куркынычы янау сәбәпле, Совет хөкүмәте сәнгатьнең оборона тармакларын ныгыту буенча ашыгыч чаралар күрә. Шул уңайдан 1941 елның 12 июнендә СССРның ХКС оборона комиссариатларына карамаган югары уку йорларының өлкән курс студентлары хисабына авиация инженерларын әзерләүне тизләтү турында карар кабул итә. Аның нигезендә, 18 июнь көнне КИИКС ябыла, ә “студентлар контингенты, уку йорты һәм башка корылмалар, җиһазлар һәм инвентарь – барысы 1 млн. 910 мең 544 сум 91 тиенлек милек – Казан авиация институтына тапшырыла” [11]. КИИКСның КАИ составындагы чоры башлана.

Бөек Ватан сугышынан кайткан укытучылар һәм студентларның тырышлыгы белән 1946 елның февралендә төзелеш институты яңадан торгызыла.

ЧЫГАНАКЛАР

1. НА РТ, ф. 262, оп.1, д.54, л.97.
2. НА РТ, ф. 2858, оп.1, д.164, л.1.
3. НА РТ, ф. 2858, оп.1, д.11, л.12.
4. НА РТ, ф. 2858, оп.1, д.1, л.л.1-10.
5. НА РТ, ф. 2858, оп.1, д.195(а), л.4,4 (об).
6. НА РТ, ф. 2858, оп.1, д.195(а), л.5.
7. НА РТ, ф. 2858, оп.1, д.165, л.л.1-25.
8. НА РТ, ф. 2858, оп.1, д.195(а), л.л.61-62.
9. НА РТ, ф. 2858, оп.1, д.88, л.л.1-93.
10. НА РТ, ф. 2858, оп.1, д.257, л.2 (об.).
11. НА РТ, ф. 2858, оп.1, д.256, л.л.2-3.

© Фәтхуллин В.Ш., 2005

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ УКУ ТРАДИЦИЯСЕН ЯҢАРТЫП

Вагыйз Фәтхуллин

ВАГЫЙЗ ШӘЙХУЛЛА улы **ФӘТХУЛЛИН** – техник фәннәр кандидаты, профессор, Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетының төзелеш факультеты деканы, югары мәктәп отличнигы. Татарстан Республикасының атказанган фән һәм техника эшлеклесе. Татарстан Министрлар Кабинеты каршындагы “Татарстан халыклары телләре турында”-гы Законны гамәлгә ашыру комитеты әгъзасы. Архитектура-төзелеш академиясендә татар телендә укуны житекли.

Фатхуллин В.Ш. Обновляя традиции обучения на татарском языке.

Автор делится опытом, накопленным на строительном факультете КГАСУ по организации и подготовке специалистов, профессионально владеющих двумя государственными языками Республики Татарстан.

“Татар телен гамәлгә кертү турында”гы Закон нигезендә 1922 елда ук Казан политехника институтының төзелеш инженерлары факультетында татарча уку башлана. Милли мәктәпне тәмамлаган егетләргә һәм кызларга төрле яктан ярдәм күрсәтелә, керү имтиханнарын татар телендә бирү мөмкинлеге тудыры-

ла. 1930 елда махсус төзелеш институты (КИИКС) оештырылгач, бу эш тагын да җанланып китә. 1931 елда татар төркеме (10нчы группа), татар телендә уку буенча методик кабинет оештырыла, татар телендә дәреслекләр бастырып чыгарыла. Ләкин, сугыш башлана... Аннан соң торгынлык еллари...

90нчы елларда илдә, Татарстанда яңарыш чоры башлангач, бер төркем энтузиаст мөгаллимнәр элеккеге күркәм традицияне торгызырга дигән уй белән янып йөри башладылар. 1991 елның март аенда жыелып, татар телендә югары белем бирүнең төп юнәлешләре билгеләнде, методик һәм терминологик комиссияләр оештырылды. Шулар ук елны татар төркеменә кабул итү имтиханнары үткәрелде, ике группа тупланды.

Көн таләпләреннән һәм институтның мөмкинлекләреннән чыгып, хәзер укуы татар һәм рус телләрендә алып барыла: 1-3 курсларда күпчелек фәннәр татарча укуыла, 3-5нче курсларда – рус телендә. Шулай итеп, төп максатыбыз – татар һәм рус телләрен профессиональ дәрәжәдә үзләштергән төзүче-инженерлар әзерләү – гамәлгә ашырыла. 1996 елда беренче чыгарылыш (17 кеше), ә 2004 елда тугызынчы чыгарылыш (20 кеше) булды. Бу елларда ике дәүләт телендә эш алып барырылык 157 югары квалификацияле белгеч әзерләнде. Соңыннан аларның алтысы аспирантурада укуылар, өчесе (Хәсәнев Р.Р., Сибгатуллин М.Т., Сафин Д.Р.) кандидатлык диссертацияләрен уңышлы якладылар.

Бүген КДАТУның мондый төркемнәрендә 136 студент укый. Төзүче-инженерларны әзерләү буенча уку планына кертелгән 66 фәннең 25е татар телендә укуыла; лекцияләр, гамәли дәрәсләр, курс эшләрен алып баручы 29 мөгаллимнең 27се фәнни дәрәжә һәм исемгә ия. Лекцияләрен профессорлар Камалов А.З. (теоретик механика), Миңуллин С.М. (сызма геометрия), Туктамышов Н.К. (югары математика), доцентлар Гыйләжев Д.Г. (жылылык, газ белән тәмин итү һәм жыллату), Жаббаров А.Н. (су белән тәмин итү һәм тотылган суларны агызу), Заһидуллин Э.Х. (төзү машиналары), Ибәтов Р.И. (информатика), Миңнеханов Ф.Г. (тарих һәм культурология), Моратов Л.М. (югары математика), Мортазин Н.З. (физика), Низамиев В.Г. (материаллар каршылыгы), Сөләйманов А.М. һәм Камалова З.А. (материаллар белеме), Порфирьева Р.Т. (химия), Урмитова Н.С. (су белән тәмин итү һәм тотылган суларны агызу), Шакиржанов Р.Ә. (корылма механикасы) һ. б. укый.

КДАТУның фәннәрен татар телендә укуы буенча методик кабинеты актив эшләп килә. Күп еллар аның житәкчесе булган Нарбеков А.И., хәзерге житәкчесе Шакиржанов Р.Ә. мөгаллимнәр белән бергә уку программалары төзүгә,

методик әсбаплар чыгаруга зур көч куйдылар. 1991-2004 елларда 760 басма табак күләмендә 130дан артык укуы-методик кулланмалар дөнья күрдә. Шулар арасында 6 дәрәслек, 34 уку кулланмасы, 17 терминнар сүзлекләре бар.

КДАТУ нигезендә барлыкка килгән тармак терминология комиссиясе, вузга семинарлар үткәреп, татар телендә укуыла торган фәннәр буенча төп атамалар банкын булдыруда нәтижәле эш алып бара.

Фәнни-методик эшләнүләр республика күләмендәге “Югары уку йортларында фәннәрен татар телендә укуы” программасы (житәкчесе Фәтхуллин В.Ш.) һәм университет планнары буенча алып барыла. Эшләнү нәтижәләрен мөгаллимнәребез халыкара, бөтенроссия, регион дәрәжәсендәге конференцияләрдә тәкъдим итәләр, төрле жыентыкларда, “Фән һәм тел” журналында бастыралар. Татарстан Республикасы Министрлар Кабинеты йөкләмәсе буенча “Татар телендә югары белем бирү концепциясе” эшләнде.

Гомумән алганда, КДАТУ мөгаллимнәре тарафыннан яки алар катнашы белән төзелгән дәрәслекләр һәм сүзлекләр (“Сызма геометрия” – авторы Миннулин С.М., “Теоретик механика” – Камалов А.З., “Гомуми химия” – Хисамиев Г.Г., “Математика” – Сәлимов Р.Б. һәм Туктамышов Н.К., “Материаллар фәне нигезләре” – Гарифуллин Ф.А. һәм Әхмәдиев Ф.Г., “Русча-татарча төзелеш атамалары сүзлегә” – Шакиржанов Р.Ә., “Русча-татарча техник терминнар сүзлегә” – Юлдашев А.К., Әфләтунов А.З. һ. б., “Төзелеш өлкәсендәге сәнәгый-икътисади терминнарның русча-татарча аңлатмалы сүзлегә” – Сафиуллова Л.Ш., Биктимерова Л.Ф., “Химиядән русча-татарча аңлатмалы сүзлек” – Хисамиев Г.Г., Нарбеков А.И. һ. б., “Русча-татарча нефть сәнәгате сүзлегә” – Хәкимжанов Ф.С., Шакиржанов Р.Ә. һ. б.) уңай бәя алдылар, башка уку йортларында да кулланылалар.

Татар телендә белем бирү, терминология мәсьәләләрен зур игътибар күрсәткән “Фән һәм тел” журналын да безнең мөгаллимнәр башлап жибәрде, эшли һәм чыгара.

Әлбәттә, сәнәгатькә бәйле югары уку йортларында татар телендә укуы юнәлешендә кыенлыklar, проблемалар да шактый. Шуңа карамастан, уңышлы гына эшләргә тырышабыз.

“ЯШЬ ТӨЗҮЧЕ” ҺАМАН ЯШЬ УЛ!

Сиринә Канзафарова

СИРИНӘ МӨКАТДӘС кызы КАНЗАФАРОВА – КДАТУның күптиражлы “Молодой строитель” газетасының баш мөхәррире. Казан дәүләт университетының журналистика факультетын һәм Казан социаль-юридик институтының юридик факультетын тәмамлаган.

Канзафарова С.М. “Молодой строитель” по-прежнему молод!

В статье представлена краткая история становления и развития многотиражной печати в КГАСУ.

Университетыбызның (ул вакытта Казан төзүче-инженерлар институты) “Молодой строитель” (“Яшь төзүче”) күптиражлы газетасының беренче саны моннан 36 ел элек 1968 елның 7 ноябрендә дөнья күрә. Аңарчы стена газеталары – институтның “Строитель”, факультетның профиленә карап “Дорожник”, “Сантехник”, “Технолог” газеталары чыгарыла. Алар даими рәвештә түгел, еш дигәндә дә айга бер генә тапкыр әзерләнгәннәр. Кулдан язылган ул газеталар, әлбәттә, көннән-көн үзгәрәп торган институт тормышы артыннан житешә алмаган. Шуңа да даими басылучы гомуминститут газетасына ихтыяж туу табигый. 1000 данә тиражлы “Яшь төзүче” атналык газетасы әнә шулай туган.

Газета “Партия бюросы, ректорат, берләшкән профком һәм ВЛКСМ комитеты органы” булганга, институт тормышын һәм эшчәнлеген бөтен яклап яктырта алган. Беренче ике санын философия һәм фәнни коммунизм кафедрасы доценты, газетаның “Шеф-мөхәррире” һәм парткомнан куратор булган Ф.Т. Зиннуров әзерләгән. 1968 елның 22 ноябрендә чыккан өченче саныннан башлап 20 ел буена газетаны И.Х. Габдрахманова житәкләгән. Парткомнан башланган редакциянең соңрак үз бүлмәсе барлыкка килә (хәзер анда КДАТУның тарих музейе дирекциясе урнашкан). Газетаның баштагы саннарын редактор үзе генә әзерли, берәздән редакция әдәби хезмәткәрләр белән тулылана. Төрле чорда биредә Н.В. Косолапова, Т.М. Петрова, Т.И. Фоминых, Н.Е. Краевалар эшли.

Штаттагы хезмәткәрләрдән тыш, газета белән элементдә торучы авторлар коллективы

да туплана. Редакция бүлмәсе һәрчак халык белән тулган була. Г.П. Рылов, Б.Г. Ерунов, И.С. Саттаров, М. К. Заботина, Г.А. Киселевлар яңа идеяләре һәм язмалары белән еш керәләр. Еллар үткәч, аларны Н.М. Чупраков, М.Т. Линн, Ф.М. Мансурова кебек студентлар һәм укытучылар алыштыра.

Газета чын мәгънәсендә иҗтимагый органга әверелә. Аны җентекләп укыйлар, бер язма да игътибарсыз калмый. Чөнки бу материаллар институт тормышының иң киеренке якларын сурәтләр, катлаулы вакыйгаларны анализлап, җәмәгать фикере тудыра.

Газетаны яраталар, көтәләр, хөрмәтләр. Баш мөхәррир Илүсә Габдрахманова үзе дә чын журналист була – акыллы, принципияль, намуслы, дәрәжәгә җеткән һәм һәр сүзгә өчен җавап бирә алуы. Баш мөхәррир үз янына кешеләрне туплый белгән дә газета шулай жанлы булып чыга.

“Яшь төзүче” битләрендә эшлекле, җитди язмалар белән беррәттән шигырьләр, хикәяләр, Т. Каткованың “дөвамлы романы”, Ф.Вахитов һәм Ю. Макаров кебек юмористларның көлкеле рәсемнәре дә басыла.

70нче еллар уртасында редакция төп корпусның икенче катындагы уңайлы, зур бүлмәгә күчкән. Авторларның осталыгы арта. Студентлар алышынып торса да, кайберләре институтны тәмамлагач та газета белән элем-тәләрен өзмиләр.

Ниһаять, штаттан тыш авторларның “нигезе” формалаша. Институтның укыту бүлеген башлыгы П.П. Лебедев һәм төзелеш механикасы кафедрасы доценты Б.Г. Ерунов мәкаләләре аеруча еш басыла. Һәр рубрикада тирән

Пролетариятның өлкәсенең, социализмның

МОЛОДОЙ СТРОИТЕЛЬ

ОРГАН ПАРТИЙНОГО БЮРО, РЕКТОРАТА, ОБЪЕДИНЕННОГО ПРОФКОМА И КОМИТЕТА ВЛКСМ КАЗАНСКОГО ИНЖЕНЕРНО-СТРОИТЕЛЬНОГО ИНСТИТУТА.

№ 1 Четверг, 7 ноября 1968 г. Цена 1 коп.

51-ю годовщину Октябрьской революции встречает народ страны. В этот день мы вспоминаем тех, кто встал на защиту родины, кто встал на защиту социализма, кто встал на защиту нашей страны.

Определяющим успехом является эта победа. В этот день мы вспоминаем тех, кто встал на защиту родины, кто встал на защиту социализма, кто встал на защиту нашей страны.

СЕГОДНЯ И ЗАВТРА ИНСТИТУТА

В этот день мы вспоминаем тех, кто встал на защиту родины, кто встал на защиту социализма, кто встал на защиту нашей страны.

В этот день мы вспоминаем тех, кто встал на защиту родины, кто встал на защиту социализма, кто встал на защиту нашей страны.

эчтәлекле язмалар була. Партком, профком, ВЛКСМ комитеты карарлары да газета битләрендә урын ала.

Институт ректоры М.Т. Кулеев та газетаны игътибарсыз калдырмый: ул төкәдим иткән темалар һәрчак актуаль була һәм югары уку йортыбызның үсешенә зур йогынты ясый.

Ижтимагый фәннәр кафедрасы идеологик язмалар белән катнаша. Төзелеш фәненең үсеш проблемаларын күтәрәп фәнни эшләр буенча проректор Р.З. Рәхимов, В.Т. Хозин, В.М.Ланцов, Н.А. Пикулев кебек галимнәр чыгыш ясый. Ел саен үткәреләп килгән фәнни-техник конференцияләрдән соң газета дүрт полсалы булып чыга һәм эш нәтижеләрен генә текләп анализлый.

Факультет деканнары да газета белән актив хезмәттәшлек итәләр. В.Н. Куприянов (архитектура факультеты), В.Ш. Фәтхуллин (төзелеш факультеты) һәм Р.А. Сафиуллин (санитар-техник факультет) язмалары еш басыла. Ул мәкаләләр һич тә факультетның өлгерешә турында коры отчет яки алдагы сессия турында кисәтү генә булмый, аларда жиди проблемалар куелып, аларны хәл итү юллары да күрсәтелә.

Партком секретарьләре А.Я. Абдюшев, Е.А. Краев, Э.В. Черняк, В.Н. Сучков, ВЛКСМ комитеты секретарьләре В. Соколов, Ш. Туи-

шев, С. Морозов, Ш. Вагиннар да газетада еш чыгыш ясыйлар.

Студентлар жәенә багышланган махсус саннар була: аларда төзелеш, ижат, чын һөнәр мәктәпләре, дуслар арасында булу шатлыгы чагыла.

Язгы саннарда – студентларны инженерлыкка багышлау. Шулай итеп, киләчәккә төзүче инженер һөнәре белән бәйләүчеләрнең исемнәре газета битләре аша институт тарихына күчә. Яз көне, әлбәттә, Бөек Ватан сугышына багышланган саннар, аларда безнең институтта эшләгән ветераннар турында язмалар урын ала. Әлеге хәтер битләре үзәк сугышта катнашкан хәрби тарихчы, отставкадагы полковник П.П. Лебедевның журналист осталыгына бәйле.

Газета тормышының төрле чагы була. 90нчы еллар башындагы жидди үзгәрешләрдән югары мәктәпләр дә читтә калмый. Казан төзүче инженерлар институты да искәrmә түгел. Вузлар авыр хәлдә кала һәм 1991елны газета ябыла. Моңарчы ул Татарстанның КПСС рескомы типографиясендә басыла, хәзер анда күптиражлы газеталарны басудан баш тарталар. Газета бер ел тирәсе башка сыйфатта һәм статуста (бөтен вуз газеталары берләшкән, “Студент” газетасы булып) чыга. Базар шартлары сонрак бу газетаны да “йота”.

1992 елны институт газета-нәшрият комплексы сатып алгач кына газетабыз яңадан туа һәм апрель аенда аның яңартылган беренче (869нчы) саны дөнья күрә. Беренче колонка “Без яңадан бергә!” дип атала.

Илдәге һәм институттагы үзгәрешләр вуз газетасында чагылыш таба. “Укудагы яңалыклар”, “Иртәгене күзаллау”, “Укытудагы яңалыклар”, “Чит илләрдәге төзелеш мәгарифе”, “Актуаль интервью” һәм башка рубрикалар барлыкка килә. Язмаларның үзендә дә,

исемендә дә “базар икътисады”, “базар мөнәсәбәтләренә күчеш”, “менеджмент”, “маркетинг”, “интернет”, “бакалавриат” һәм башка сүзләр кулланыла башлый. 90нчы еллар башында институтка кагылган вакыйгаларның уртасында газетабыз да “кайный”.

Газетаны элек тә хәбәрче, баш мөхәррир вазифаларын башкарган Н.Е. Краева житәкли.

2000 елның декабреннән, баш мөхәррир киткәч, газета махсус вакыйгаларга багышланып сирәк кенә чыга. Тематик саннар жиңу көненә һәм төрле юбилейларга багышлап әзерләнә. Мәсәлән, 2003 елның декабрь саны Татарстандагы студентлар хәрәкәтенә 40 еллыгына багышлана (1963 елда ул вакыттагы КИСИның төзелеш отрядлары әлеге хәрәкәткә нигез сала).

Газетаның даими чыга алмаган чорында да аны студентлар һәм укытучылар көтеп алалар, институттагы вакыйгалар белән газета

аша танышалар, язмаларын китерәләр, житди проблемалар күтәрәләр.

2004 елның башыннан газета даими басыла.

Газета елдан-ел үзгәргән. Аның битләре институт тарихының елъязмасына әверелгән. Әлбәттә, ул чактагы редколлегия юк инде, атна саен түгәрәк өстәл артына жыелып проблемаларны, язмаларны анализлау, киләсе санны планлаштыру да юк. Мәкаләләрнең эчтәлегә, юнәлешә, тематикасы үзгәрде, макетлаштыру, версткалау, материалларны бирү юллары башкача. Әмма газетаның төп максаты шул ук – безнең вуз тормышын чагылдыру.

“Яшь төзүче”не элеккечә яраталар һәм көтәләр, редакциягә киләләр, шалтыраталар, институтны инде күптән тәмамлаучылар да дистәләргә еллар биредә эшләгән ветераннар да язалар. Димәк, “Яшь төзүче” исән, алайгына да түгел, ул яшь, аның киләчәккә өметләре зурдан.

© Заһидуллина Г.М., 2005

ТАТАРСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ТӨЗЕЛЭШ КОМПЛЕКСЫНЫҢ ХӘЗЕРГЕ ТОРЫШЫ

Гөлсинә Заһидуллина

ГӨЛСИНӘ МАНСУР кызы ЗАҺИДУЛЛИНА – икътисад фәннәре докторы, профессор, Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетының икътисад факультеты деканы, икътисад һәм эшмәкәрлек кафедрасы мөдире. Инвестиция һәм төзелеш икътисады халыкара академиясенең мөхбир әгъзасы. Фәнни хезмәтләре төзелеш оешмаларының икътисади хәлен яхшырту, төзелеш житештерүчәнлеген күтәрү, Россия һәм Татарстанда күчмәсез милек базарын үстерүгә багышланган.

Заһидуллина Г.М. Современное состояние строительного комплекса Республики Татарстан.

Рассматриваются условия и общие результаты хозяйствования предприятий и организаций строительного комплекса РТ. Проведен анализ состава строительного комплекса, его основных фондов, производственной активности, финансового состояния и проблем инвестирования предприятий. Даны рекомендации по совершенствованию нормативной базы, ценообразования, государственного регулирования, оценки эффективности мероприятий в строительстве.

Төзелеш комплексының составы

Төзелеш комплексының торышы жәмгыять һәм житештерүче көчләренә үсешенә, икътисадның тотрыклыгына зур йогынты ясай. Бүген Татарстан икътисадында мәшгуль булганнарның 8,2%ы төзелеш өлкәсендә эшли, анда төп фондларның 3,2%ы тупланган, тулаем продуктның 13,5%ы анда житештерелә.

Төзелеш комплексында күптөрле милек тупланган. Барлык предприятиеләрнең 2,3%ы унитар предприятиеләр, устав капиталында дәүләт катнашкан предприятиеләр 2,5%, башка оешмалар (акционер оешмалар, житештерү кооперативлары, җаваплыгы чикләнгән жәмгыятьләр, шәхси предприятиеләр һ.б.) 95,2% тәшкил

итә. 2003 елда гомуми төзелешнең дәүләт катнашмаган секторы 91%ка кадәр житте.

2003 елны 3976 предприятие эшчәнлек алып барган, шулар арасында хезмәткәрләре саны 100 кешегә тулмаганнары – 3457 предприятие. 2004 елның 1 гыйнварена төзелеш комплексында 3708 подрядчы оешма исәпләнә иде (2003 елга карата 93%), шулар арасында 3540 – кече оешмалар (2003 елга карата 102,4%).

Соңгы елларда төзелеш темплары үсә. 1999 елдан башлап гомуми төзү күләме кимүдән туктады. 1988 елда эш күләме 1990 елның 26,1%ын тәшкил итсә, 2000-03 елларда ул 38,5%, 40,9%, 39,8%, 41,1% булган. 1999-2001 һәм 2003 елларда төзелеш тармагы өчен уңайлы шартлар күзәтелгән.

Төзелеш сәнәгатендә милеге төрле формада булган зур һәм уртача подрядчы оешмалар өстенлек итә, алар төзү эшләренең төп күләмен башкаралар. 2004 елның 1 гыйнвары-

на шундый 537 оешма (барлык төзүче оешмаларның 14,5%ы) булган, 2003 елда алар гомуми эш күләменен 64%ын башкарганнар.

2002 елны проектлау һәм инженерча тикшеренү эшләрен 290 оешма алып барган, шулар арасында 289ы – кеше саны 100дән кимрәк булган оешмалар (2002 елда 329 һәм 298 булган) 2003 елда алар 994,9 млн. сумлык эш башкарган (2002 елда – 456,6 млн. сум). Проектлау-тикшеренү эшләренең күләме төп капиталга инвестицияләр күләменен 1,5%ын тәшкил иткән (2002 елда – 0,8%).

Инвестицияләү

Татарстандагы эре һәм уртача предприятие-оешмаларның төп капиталга инвестиция салу чыганаclarы (мең сумнарда) 1 табл. китерелә. Аннан күренгәнчә, төрле өлкәләрне инвестицияләү күбесенчә предприятиеләрнен үз акчасы хисабына алып барыла.

1 таблица

	1999	%	2000	%	2001	%	2002	%	2003	%
Барлык инвестицияләр	17767,8	100,0	40139,3	100,0	51860,3	100,0	46683,7	100,0	53638	100,0
шулардан:										
үз чыганаclarы	11673,4	65,7	23944,5	59,7	30280,1	58,4	25819,5	55,3	28137,7	52,2
алардан:										
табыш (туплану фонды)	3464,7	19,5	11896,7	31,3	21065,4	40,6	10011,4	21,4	10484,2	19,5
жәлеп ителгән акчалар	6094,4	34,3	16194,8	40,3	21580,2	41,6	20864,2	44,7	25500,3	47,5
алардан:										
банк кредиты	1137,1	6,4	3011,8	7,9	3632,9	7,0	3997,3	8,6	4530,1	8,4
башка оешмалардан бурычка алу	870,6	4,9	1635,1	4,3	3177,8	6,1	944,0	2,0	1521,6	2,8
бюджет акчасы	3749,0	21,1	11227,2	28,0	14769,5	28,5	11955,5	24,8	12138,2	22,6
шул исәптән:										
федераль бюджеттан	106,6	0,6	339,8	0,8	2855,5	5,5	2075,0	4,4	4879	9,1
ТР бюджетыннан	923,9	5,2	5855,8	14,6	7993,8	15,4	3790,0	8,1	7111,3	13,3
башка бюджетлардан	515,3	2,9	432,5	1,1	1120,2	2,2	3246,7	7,0	3586,5	6,7
бюджеттан тыш	2203,2	12,4	4599,1	11,5	2800,0	5,4	2483,8	5,3	37723,9	7,0

Соңгы 5 елда предприятиеләрнен табышлары һәм төп фонд амортизациясе хисабына тупланган акчага инвестицияләү кимеде (65,7%тан 52,5%ка). Инвестицияләрне финанслау чыганагы булып торган амортизация дә соңгы елларда кими төште. 1998 елда ул 4% булса, 2000-03 елларда 2%тан артмады.

Уңайлы шартлар булганда, коммерция банкларының кредит ресурслары яңа житештерү һәм техник коралландыруга инвестицияләүгә тотыла. Банк кредитлары 2000

елны 7,9%, 2003 елны 8,4% булган. Әмма, инвестиция проектларына кредит алу механизмы катлаулы, кредит проценты югары булганга, алар өлешчә зур түгел. Жәлеп ителгән акчаларда федераль бюджет инвестицияләре күләме арткан. 2003 елны жәлеп ителгән акчаларның күпчелек өлешен бюджет акчасы тәшкил итә (22,5%).

Инфраструктурага инвестицияләр кертүнең 85%тан артык өлеше энергетика һәм ягулык-чимал секторларына туры килә. Төзе-

лешкә инвестицияләр кими бара: 1999 елны 1,9% булса, 2003 елны – 1,3%.

Инвестиция өчен гадәти булмаган финанслау чыганаclarын жәлеп итү арта. 1994 елны төзелешкә кешеләрнең шәхси акчасын жәлеп итү 2,6% булса, 1998 елны 9,5%ка житкән, шулай итеп, халыкта тупланган акча бу чорда инвестиция ресурсына әверелә. 1995 елда Татарстанда шәхси акча хисабына 30,8%, 2000 елда 39,4%, 2000 елда 41% торак төзелә.

Тармактагы предприятиеләрне техник яңарту һәм үзгәртеп кору өчен илебездәге һәм чит илләрдәге инвесторларның хосусый милеге жәлеп ителә. Республикага керүче чит ил капиталының структурасы үзгәрде. Мәсәлән, 2003 елда туры инвестицияләр 43,8%ка кадәр үсте.

2004 елның беренче ярты еллыгында ТРның икътисади базасы булып торган өлкәләрдә продукция чыгару күрсәткечләре шактый артты. Төзелешнең югары темплары төп капиталга инвестицияләр жәлеп ителгән акча хисабына арту белән аңлатыла.

Төп фондлар

Республиканың төзелеш тармагында күпчелек предприятиеләрнең төп фондлары бүгенге көн таләпләренә туры килми: 2004 елның башына аларның тузу дәрәжәсе 42,4%ка житте (2000 ел башында 45,1% иде), шул исәптән машина һәм жиһазларның тузуы 57% һәм 58,6%. Аналитиклар бәяләгәнчә, барлык машина һәм механизмнарның 10%ы гына техник таләпләргә жавап бирә, 50%ы – тулаем төзәтүгә мохтаж, ә 40%ы – эшкә яраксыз.

Хәзер күп кенә зур предприятиеләрнең төп фондлары житәрлек файдаланылмый. Житештерү куәтләре эшкә иң күп жигелгән эре төзелеш предприятиеләрендә аларны куллану дәрәжәсе 50-60%, кече предприятиеләрдә 35% тәшкит итә.

Төзелеш оешмаларының эш нәтижеләрен бәяләгәндә, түбәндәгеләр күзгә ташлана:

- соңгы елларда оешмалар балансында машиналар саны кискен кимедә;
- жиһазлар мораль тузган, аларның номенклатурасы тармакта кертелә торган яңа технологияләрдән ерак тора;
- техниканың күбесе дәүләти төзелеш оешмаларын приватизацияләп оешкан эре төзелеш структураларында тупланган;
- төзелеш оешмаларының фондка туены-

шы житештерү ихтыяжларына туры килми, артык яки ким;

– төзелештә һаман да кул хезмәте күп кулланыла;

– эшчеләрнең хезмәт житештерүчәнлеге кими, эш вакытының шактый күп өлеше әрәм китә, техника тик тора;

– төзелеш продукциясенә материал күбрәк тотыла;

– хосусый милекле күп оешмаларның устав капиталлары бик кечкенә булганга, кредитор бурычлар үсә.

Төзелеш техникасын житештерү базасы чиктән тыш тузганга, төзүчеләрнең югары нәтижәле, мораль тузмаган техникага ихтыяжларын канәгәтләндерә алмый.

Төзелеш һәм машина төзелешендәге төп фондларның яраксызлыгы, яңа техника тәкъдим ителмәүнең төп сәбәбе – инвестиция проектларын финанслауга акча булмауда. Инвестициянең төп чыганаclarы – амортизация чигерүләре, табышның туплау фондына юнәлтелгән өлеше, сатудан тыш килгән табыш, банк кредитлары кими баралар.

Булган төп фондларга тигезләп бүленгән амортизация һәр очракта да максатчан тотылмый. Тулаем алганда, ул төп фондларны торгызырга житми. Төп фондларны торгызуга исәпләнгән амортизациянең бүген 20-30%ы гына максатчан тотылып, башка өлеше хезмәт хакын һәм кредит бурычларын түләүгә китә.

Капиталь төзелешнең бүгенге үсеше фондларны алмаштыру һәм яңарту процессын тизләтүне, физик һәм мораль тузган хезмәт чараларын кулланмауны, аларны алмаштыру нормаларын арттыруны таләп итә, ә алар булган фондларны яхшырак куллану шартлары булып торалар.

Рациональ эш алып барырга омтылып, хезмәт житештерүчәнлеге, фондларның нәтижәлеге, хезмәтнең механика һәм фондлар белән тәмин ителүе кебек техник-икътисади күрсәткечләргә үзгәрткәндә оптималь пропорцияләргә сакларга кирәк, чөнки алар арасындагы нисбәтне үзгәртү икътисади үсеш формасын билгели. Төзелешне ресурс-экономика аша үстергәндә хезмәтнең механика һәм фондлар белән тәмин ителүе житештерүчәнлеккә карата тизрәк темплар белән үсәргә тиеш, ә бу, үз чиратында, фондларның нәтижәлеген һәм житештерү кимәлен үстерә.

Татарстанда торак төзелеше

Татарстан Республикасы Идел буе Федераль округы регионнары арасында торак төзелеше күләме буенча гел беренче урында бара

(2табл. – мең кв. м), ә 2002 елдан Россия Федерациясе субъектлары арасында да алдынгы урыннарны ала.

2 таблица

	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Татарстан Республикасы	1467	1503	1503	1546	1543	1561,7
Башкортстан Республикасы	1506	1496	1255	1401	1407	1471,5
Мари Иле Республикасы	238	151	120	131	140	145,9
Мордва Республикасы	170	176	182	184	145	151,9
Удмурт Республикасы	187	219	257	277	354	310,1
Чуаш Республикасы	428	501	502	508	515	542,2
Киров өлкәсе	231	242	221	219	190	147,3
Түбән Новгород өлкәсе	537	574	577	533	485	516,2
Оренбург өлкәсе	394	382	385	441	473	495,5
Пенза өлкәсе	239	186	223	197	251	234,7
Пермь өлкәсе	458	415	330	525	361	409,1
Самара өлкәсе	619	778	691	749	859	840,4
Саратов өлкәсе	795	708	473	509	571	552,5
Ульяновск өлкәсе	294	234	214	242	180	171,4

Татарстанда берничә дәүләт кредиты программасы эшли. Алар эшли башлагач 260 млн. сумлык 2677 кредит бирелгән. Финанслауның төп чыганагы – республика бюджеты. Бирелгән кредитларга 150 мең кв. метр торак төзелгән. 1 кв. метр торак төзү бәясе 6-7 мең сум булып, аның 15-20%ын дәүләт кредитлары, калганын – жәлеп ителгән акча тәшкит итә. Шулай итеп, аз гына дәүләт кредитлары да инвесторларның зур акчаларын республика икътисадына жәлеп итәргә булыша.

Дәүләттән тыш, коммерция фирмалары да торак төзелешенә кредит бирә.

Капитал кертемнәрен үзләштереп бетермәүнең бер сәбәбе – капитал кертемнәр программасының соң (апрельдә) раслануы, шуның нәтижәсендә подрядчы оешмаларны сайлау конкурсы соңга кала һәм программага кертелгән объектлар соң финанслана. Нәтижәдә, эшләрне башкару 4-5 айга соңара. Торак төзелешен үстерү өчен 3 табл. китерелгән чаралар булышлык итәргә тиеш.

3 таблица

Чаралар	Нәтижә
Кредит процентын, башлангыч кертем зурлыгын киметеп һәм кредит бирү срогын арттырып, торак шартларын яхшыртуга мохтаж булганнарның кредит алу һәм башка финанс чыганаclarын куллану мөмкинлеген арттыру	Мохтаж булганнарны күбрәк санда торак белән тәмин итү, халык акчасын күбрәк жәлеп итү
Республика бюджеты хисабына кирәкле инженер коммуникацияләре белән тәмин ителгән жир участоклары бирү	Жәлеп ителгән инвестицияләр, аларга карап торак төзелеше күләмен үстерү
Хосусый торак төзелешенә ярдәм итү. Инженер коммуникацияләрен үстерүне республика фондынан финанслау мөмкинлеген карау	Бюджет акчасына экономия, халык акчасын күбрәк жәлеп итү
Халыкның төрле категорияләре өчен торак төзелешенә төрле (конкурент булырлык) һәм торак шартларын ирекле яхшыртуны тәмин итә торган финанс схемаларын булдыру	Торакны финанслау схемаларын сайлый алу, асырым оешмалар монополиясен бетереп, бюджет акчасын экономияләү
Төзү өчен жир участоклары сатканда һәм торак төзүгә подрядлар бүлгәндә подрядка сатуны мәжбүри итеп, бюджет акчаларының максатчан кулланылуын ачык күрсәтү	Торак төзелешенә инвестицияләренә нәтижәлеген күтәрү

Предприятиеләрнең житештерү активлыгы

Казан территориясендә зур күләмле подряд эшләре алып барыла, ул ин актив житештерүче зона булып тора (2003 елда – 34,5%). Шәһәрләр буенча: Чаллыда – 10,6%, Әлмәттә – 15%, Азнакайда – 4,9%, Түбән Камада – 8,3% подряд эшләре алып барыла.

Тикшеренү күрсәткәнчә, Казан, Әлмәт, Чаллы шәһәрләрендә житештерү актив алып барыла. Азнакай, Түбән Кама, Лениногорскида житештерү активлыгы уртача. Алабуга, Нурлатта да төзелеш оешмаларының активлыгы ярышсы. Бөгелмәдә житештерү активлыгы түбән. Татарстанның башка шәһәрләрендә

һәм районнарында төзелеш предприятиеләренең һәм оешмаларының активлыгы бик түбән.

Төзелеш предприятиеләренең һәм оешмаларының эш төрләре буенча активлыгын өйрәнгәч, махсус оешмаларның иң күп эш башкарганы ачыкланды. Мәсәлән, 2003 елда алар гомуми эш күләменен 63,3%ын, ә гомуми төзелеш оешмалары 36,7%ын башкарганнар. 2004 елда да шундый ук тенденция сакланган.

Татарстандагы төзелеш оешмалары һәм предприятиеләре активлыгын тикшеренү түбәндәге үзенчәлекне күрсәтә: күпчелек районнарда иң күп эш күләме районның иң эре торак пунктында алып барыла. Мәсәлән, Әлмәт шәһәрәндә райондагы 63% эш күләме башкарыла.

Житештерү активлыгын үстерү өчен тиешле чаралар 4 табл. бирелгән.

4 таблица

Чаралар	Нәтижә
Хужалык өйләнешенә милек комплексларын, шул исәптән жир участкаларын да кертергә	Предприятие капиталын яхшырак файдалану
Стратегик өстенлеккә юнәлтелгән дәүләт инвестицияләре механизмын, гарантияләр, финанс льготалары һ.б. чаралар үткәргә	Товар житештерү һәм хезмәт күрсәтү өчен тигез конкурентлык шартлары тудыру, кайбер тармаклардагы житештерүне үстерүгә һәм чыгарылган продукцияне камилләштерүгә стимулны киметә торган акланмаган монополизмны бетерү
Финанслау чыганагын раслап һәм башкарылган төзелешне исәпкә алып инвестиция программаларын эшләргә	Инвестиция-төзелеш эшчәнлегенә булышу

Финанслар торышы

Предприятиеләрнең финанс хәлен яхшырту, димәк финанс тотрыклыгын күтәрү бик мөһим, төп капиталга инвестицияләрнең төп өлеше үз акчасы хисабына финансланганда бигрәк тә. Төзелеш оешмаларының статистик мәгълүматлары буенча, 2003 елда сальдо уңай булган. Табыш арта, ләкин табыш алучы предприятиеләрнең саны үзгәрми диярлек. Вакытында капланмаган дебитор һәм кредитор бурычлары кимегән.

300 предприятиенең бухгалтер отчетлары динамикасын тикшерү күрсәткәнчә, гомуми төзелеш алып баручы оешмаларының якынча 80%ының финанс тотрыклыгы түбән. Турыдан-туры төзелеш алып баручы һәм төзелеш материаллары табучы яки житештерүче махсус оешмаларның финанс тотрыклыгы югарырак.

Төзелеш комплексы предприятиеләренең финанс-икътисади торышын тикшергәч, аларны түбәндәгечә төркемләп була:

1. Кризис хәле вакытлыча булып, гадәти эшчәнлек алып бара (сату күләмен үстерә, рентабельлеген арттыра, финанс хәлен яхшырта) алган предприятиеләр. Бу төркемгә кергән предприятиеләрдә финанс-икътисад мониторингын үткәргәч тә, тотрыксызлык тудырган факторларны кичекмичә бетерергә кирәк.

2. Житештерү кими, кредитор бурычлары арта барган, әмма чыгарылган продукциясе

сорала торган, яшәргә өметә булган кризис хәлендәге предприятиеләр. Үзгәрәп торган тышкы икътисади шартлар басымы астында житештерүне саклау өчен аларда кардиналь чаралар кулланырга кирәк. Икътисади сәламәтләндерү чараларының берсе – тышкы идарә житәкчелегендә реструктуризация үткөрү.

3. Житештерүе тукталган, зыянга эшләүче, продукциясе соралмаган һәм яши алмаслык предприятиеләр. Тупланган бурыч тагын да үсмәсен өчен аларны банкротлыкка чыгару процедурасын башларга кирәк.

2004 елның 1 ноябрәнә Татарстанның төзелеш комплексына кергән 176 предприятие банкротлык хәлендә. Аларның иң күбесе Түбән Кама, Тукай, Бөгелмә, Әлмәт районнарында һәм Казан шәһәрәндә.

Төзелеш комплексындагы банкротлык процедурасын үтә торган предприятиеләр өч төркемгә бүленә:

– 30%ка якин предприятие “юкка чыккан”;

– 60%ка якыны – банкротлыкка чыгару процедурасын башлаганда эшчәнлегә туктатылган, активларын буш базалар, сатылмаслык һәм тузган жиһаз тәшкыл иткән предприятиеләр;

– 10% предприятие генә житештерә ала, әмма аларның вакытында түләнмәгән кредит бурычлары бар. Бу предприятиеләрне сакларга һәм алар нормаль режимда эшләрлек шартлар тудырырга кирәк.

Әлеге өч төркем предприятиеләрне банкротлыкка чыгару процедурасы төрле юллар белән үткөрелергә тиеш:

– беренче төркемгә кергән предприятиеләр гади банкротлык процедурасын үтә;

– житештерүне торгызу яки профилен үзгөртү мөмкин булмаган икенче төркем предприятиеләрдә нәтижәле банкротлык процедурасын үткөрү өчен аның милке сату алды эзерлегә үтә һәм ачык рәвештә сатыла;

– өченче төр предприятиеләрне саклап калырга һәм аларга кредитор бурычларын түлөү өчен шартлар тудырырга кирәк. Моньң өчен безнең республикада эшләнгән һәм инде өч ел дәвамында кулланылган активларны алмаштыру механизмы бар.

Кризиска каршы идарә итү һәм предприятие активларына ресруктуризация үткөрү чаралары 5 табл. бирелгән.

5 таблица

Предприятие активлары	Реструктуризация чаралары
Базар шартларында нәтижәле эшләүче житештерү куәтләре	– базар шартларында эшләрлек идарә системасын булдыру; – милек комплексын аерым предприятиеләргә бүлгәлөү; – житештерү куәтләрен керту; – жиһазлар сатып алу, аренда, яңа технологияләр куллану; – финанс-сәнәгать берләшмәләре төзү яки аларга керү
Базар шартларында нәтижәле эшләмәүче житештерү куәтләре	– кулланылмаган төп фондларны сату яки консервация; – активларны өлешчә арендага һәм залогка бирү; – артык персоналны кыскарту, яңа персонал кабул итү яки әзерләү; – артык житештерү куәтләрен тотуга чыгымнарны киметү
Мобилизация куәтләре һәм гражданнар оборонасы объектлары	– кулланылмаган төп фондларны сату яки консервация
Тәмамланмаган төзелеш объектлары	– кулланылмаган төп фондларны сату яки консервация
Культура-көнкүреш объектлары, предприятиене энергия-жылылык белән тәмин итү һәм коммуналь инфраструктура объектлары	– торак фонды, социаль-культура һәм коммуналь-көнкүреш объектларын коммуналь милеккә тапшыру; – рентабель булмаган аерым предприятиеләрне бетерү

Предприятиенең финанс торышын яхшырту чаралары 6 табл. бирелә.

6 таблица

Чаралар	Нәтижә
Бөлгән предприятиеләр белән идарә итү өчен кризиска каршы план төзелә. Бу планда предприятиенең: – әйләнештәге акчалары арту; – эчке һәм тышкы чыганаclar хисабына әйләнештәге капиталны тулыландыру; – дебитор бурычын оптимальләштерү; – нормадан артык житештерү запасларын сату каралырга тиеш	Тармактагы предприятиеләрнең түләү сәләтен һәм финанс хәлен яхшырту. Мөмкин булган зыянын (теге яки бу проекттан булачак табышны югалту куркынычын) булдырмау, хәтәр зыяннан (табышны югалту һәм исәп тоткан керемне алып бетермәүдән) котылу, халәкәтле хәтәр зыянын (оешманың банкротлыгын, инвестицияләрне яки бөтен милекне югалтуны) киметү. Предприятиенең үз байлыгын арттыру. Төзү оешмасының материал чыгымнары зур булганга, материалларны оптималь физик нормалар буенча куллану
Стратегик планлаштыру, маркетинг һәм финанс менеджменты системасын эшләү һәм гамәлгә керту, предприятиеләрнең амортизация политикасын яхшырту чараларын эшләү	Төзелеш комплексы тармаклары нәтижәлеген күтәрүнең икътисади механизмын камилләштерү

Төзелештә бәя куюның норматив базасын камилләштерү буенча тәкъдимнәр

Төзелештә норма-хокук тәминатын камилләштерү өчен:

– 2001 елгы смета-норма базасын житмәгән смета нормативлары, эреләтелгән бәя күрсәткечләре белән тулыландырырга;

– бездә һәм чит илләрдә житештерелгән төп материалларга, эшләнмәләргә һәм конст-

рукцияләргә бүгенге бәяләр белешмәлеген квартал саен чыгарырга;

– төзелеш продукциясенең смета бәясен дөрес билгеләү өчен бүгенге һәм прогнозланган бәя индексларын квартал саен хисапларга һәм тиешле органнарда раслатырга;

– торак һәм житештерү объектлары өчен документация эшләүче проектлау оешмаларына ресурс һәм базислы индекс ысулларын кул-

лануны тәкъдим итәргә;

– хокук актларында подряд оешмаларын конкурс аша сайлауның ачык кагыйдәләрен, максат һәм бурычларын билгеләп, подрядка сатуның законнар базасын камилләштерергә;

– төзелеш объектларын төзүнең эреләтелгән базис бәяләре каталогларын эшләргә;

– сметачыларны әзерләү, квалификацияләрен күтәрү һәм аттестацияләү, төзелеш бәяләре ясалу буенча методик күрсәтмәләр һәм инструкциялар эшләү өчен “Сметагы инженерларның һөнәри берлеге” дигән ижтимагый оешма төзәргә;

– смета бәяләре ясалу мәсьәләләре буенча квартал саен семинар һәм консультацияләр үткәргә.

Стратегиянең төп юнәлешләрен дәүләти көйләү

Базар икътисады шартларында төзелеш тармагын көйләү һәм яңарту стратегиясе инвестиция, финанс-бәя, норма-хокук һ.б. механизмнарга һәм көйләүче инструментларга таянырга тиеш.

Инвестициялә көйләү инструментлары – инвестицияләр кирәклеген стимуллаштыру, кредитор һәм инвесторларның хокукларын һәм мәнфәгатьләрен дәүләт дәрәжәсендә яклау, төзелеш-сәнәгать бизнесы субъектларының эшчәнлеген акционерлар күзәтеп торы.

Гражданнарның мәнфәгатьләрен тулаем
яклау өчен түбәндәгеләр кирәк:

– торак төзелешендә катнашучыларның барысын да зыян күрүдән саклау;

– торак фондын страховкалау.

Финанс-бәя көйләгечләре:

– налог органнары белән дәүләт статистикасы һәм тармак министрлыклары арасында предприятиеләрне исәпкә алуның уртак базасын төзү;

– дәүләтнең бәяләрен күзәтеп торыу һәм бәяләрен индекслау;

– налог системасын тамырдан үзгәртеп, өстенлек иткән фискаль налог салымыннан көйләүче налог салымына күчү.

Норма-хокук көйләгечләре төзелеш нормалары, лицензияләү, стандартлаштыру һәм сертификация системалары төзелешнең барлык этапларында продукциянең дәүләт күзәтүе астында торыуын тәэмин итәләр.

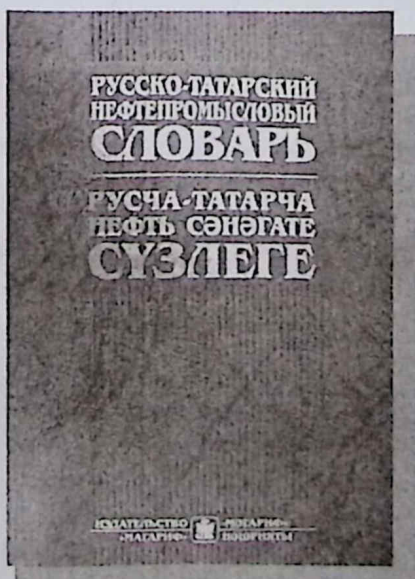
Чараларның нәтижәлеге

Прогноз буенча, төзелеш комплексының үсеше оешмаларның һәм предприятиеләрнең налог салына торган базасы 1,2-1,5 тапкырга артуга китерәчәк. Шунның белән бергә, төзелеш предприятиеләренең һәм оешмаларының төрле кимәлдәге бюджетларга налог түләүләре һәм бюджеттан тыш фондларга кертемнәре 1 млрд. сумга артчак.

2010 елның ахырына тармакта эшләүчеләрнең саны 120 мең кешегә җитәргә, төп капиталга инвестицияләр темпы барлык финанс чыганаclarы хисабына елына 8-10%ка артырга тиеш.

(Р.Шакирҗанов тәрҗемәсендә бирелә)

📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖

Русча-татарча нефть сәнәгате сүзлеге / Төзүчеләре Хәкимҗанов Ф.С., Шакирҗанов Р.Ә., Хәбипова З.Г., Минһажев Т.Н. – Казан: Мәгариф, 2004. – 415 б.

ISBN 5-7761-1439-9

Системалы фәнни белешмәлек буларак, сүзлектә бүгенге заманда геологиядә, нефть һәм газ чыганаclarын эшкәртүдә, нефть һәм газ чыгаруда, нефть химиясендә һәм технологиясендә кулланылган терминнар, сүзләр һәм сүз тизмәләренең русча һәм татарча вариантлары бирелә.

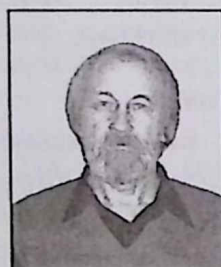
Сүзлек нефть һәм газ сәнәгате хезмәткәрләре, техник югары уку йортлары студентлары һәм галимнәре, терминология һәм телләр үсеше белән кызыксынган лингвистлар һәм тәрҗемәчеләр өчен төзелгән.

БӨГЕЛҮЧЕ ТИМЕРБЕТОН ЭЛЕМЕНТЛАРНЫ СТАТИК ЙӨКЛӘМГӘ ҺӘМ АРУЧАНЛЫККА СЫНАУ ӨЧЕН ПРОГРАММАЛЫ ТЕХНИК КОМПЛЕКС ТУРЫНДА

Илшат Мирсәяпов, Владимир Наумов, Андрей Наумов, Сергей Ичанкин

ИЛШАТ ТӘЛГАТЬ улы МИРСӘЯПОВ – техник фәннәр кандидаты, доцент. Казан дәүләт архитектура-төзелеш академиясенең архитектура кафедрасында укыта, хәзерге вакытта докторант. 60 гыйльми, методик һәм проект-конструкторлык хезмәтләре бар. Аларның күбесе тимербетон конструкцияләрнең циклик йөкләмнәргә каршылыгын һәм чыдамлыгын хисаплау проблемаларына багышланган. Татар һәм рус телләрендә архитектура буенча лекцияләр укый һәм гамәли дәресләр алып бара. Архитектура буенча татар телендәге уку әсбаплары авторы.

АНДРЕЙ ВЛАДИМИРОВИЧ НАУМОВ – А.Н. Туполев исемендәге Казан дәүләт техник университетының очкыч аппарат конструкцияләре ныклыгын һәм ышанычлыгын сынау лабораториясендә өлкән фәнни хезмәткәр. 10 фәнни хезмәт һәм 3 уйлап табулар авторы.

ВЛАДИМИР ПЕТРОВИЧ НАУМОВ – А.Н. Туполев исемендәге Казан дәүләт техник университетының очкыч аппарат конструкцияләре ныклыгын һәм ышанычлыгын сынау лабораториясендә автоматлаштыру секторы мөдире. 25 фәнни хезмәт һәм 10 уйлап табу авторы.

СЕРГЕЙ ГЕРОЛЬДОВИЧ ИЧАНКИН – А.Н. Туполев исемендәге Казан дәүләт техник университетының очкыч аппарат конструкцияләре ныклыгын һәм ышанычлыгын сынау лабораториясендә автоматлаштыру системасы инженеры булып эшли. 5 фәнни хезмәт авторы.

Мирсаяпов Ил. Т., Наумов В.П., Наумов А.В., Ичанкин С.Г. О программно-техническом комплексе для проведения статических и усталостных испытаний изгибаемых железобетонных элементов.

Дается описание программно-технического комплекса, созданного с применением промышленных микроконтроллеров, конструктивно и программно совместимых с IBM PC, позволяющих решать целый класс задач, связанных с проведением статических и усталостных испытаний строительных конструкций вообще и железобетонных балок при действии поперечных сил в частности.

Тимербетон өрлекләренә күпкәбатлы циклик йөкләмнәр тәэсиренә сынау шактый озак бара торган процесс. Ул, циклик йөкләмнәң параметрларына, сериядәге сынагыч нәмунә (образец) санына бәйле рәвештә, берничә ай дәвамында барырга мөмкин. Тимербетон өрлекләренә циклик күтәрүчәнлек сәләтен аларның ста-

тик күтәрүчәнлек сәләте белән чагыштырып, циклик йөкләмнәң тәэсире бәяләнә. Шуңа күрә аручанлыкка сынаулар үткөрү алдыннан һәр сериядәге бер өрлек физик жимерүгә китерә торган статик йөкләм тәэсиренә сынала. Статик сынаулар дәверендә өрлекләренә йөкләү жимерүче йөкләмнәң 0,1 өлеше зурлыгында

баскычлап арттырып барыла. Сериядәге башка өрлекләргә йөкләү 1-дән алып $N=(0,02; 0,05; 0,1; 0,2; 0,5; 0,75; 1,0; 1,75; 2) \cdot 10^6$ циклар дәвамында циклның максималъ йөкләменә ($Q_{\max}$, $M_{\max}$) кадәр баскычлап арттырылып бара, ягъни билгеле зурлыктагы йөкләм куелгач, циклик йөкләмнән тулы бер циклы салмак кына тагын кабатлана.

Тулы бер циклы кабатлау бетондагы һәм арматурдагы буй деформацияләргә үлчәү, аркылы көч тәэсир иткән өлкәдә ярыкларның хасил булуын һәм аларның үсешен күзәтү, билгеләү һәм киндикләрен үлчәү белән бәйләнгән. Бетонның һәм арматурның деформацияләре 50 һәм 20 мм базалы чыбыклы тензорезисторлар ярдәмендә үлчәнә. Момент белән аркылы көч тәэсирендәге өлкәдә бетон яссы көчәнеш халәтендә эшли. Бу халәттә төп деформацияләргә юнәлешләр билгеле булмаганда, ноктадагы деформация халәтен бәяләү өчен 3 тензорезистордан торган розетка ябыштырырга кирәк була. Шуңа күрә аркылы көч тәэсир итүче өлкәдә бетонның деформация халәтен билгеләү өчен генә дә 100дән артык тензорезистор кирәк. Шулай ук, аркылы көчләр тәэсир итүче өлкәдә көчәнеш-деформация халәтен бәяләү өчен тәҗрибә мәгълүматларын туплау һәм аларны эшкәртү өчен зур күләмле хисап эшләрен башкарырга туры килә.

Аркылы көчләр тәэсир иткән бөгелүче тимербетон элементларны статик һәм динамик сынаулар вакытындагы атап үтелгән кыенлыктар-

ны чишү IBM PC белән жинел ярашучы сәнәгый микроконтроллерлар кулланып эшләнгән программалы техник комплекс ярдәмендә башкарыла. Комплекс өч системадан тора:

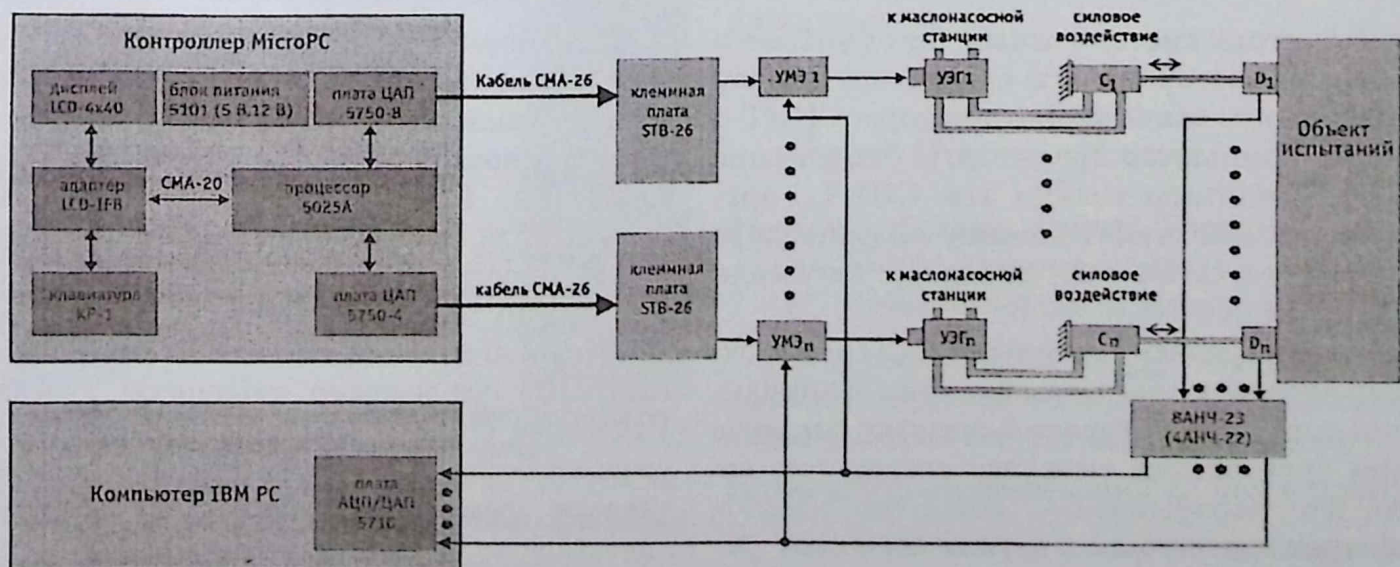
- 1) йөкләү белән идара итү системасы;
- 2) статик сынау мәгълүматын туплау һәм эшкәртү системасы;
- 3) динамик сынау мәгълүматын туплау һәм эшкәртү системасы.

Йөкләү белән идарә итү системасы

Сыналучы конструкцияләргә гидравлик, пневматик, кривошип, электромеханик, электродинамик һәм башка төр жайланмалар ярдәмендә тудырылган йөкләмнәр тәэсир итәргә мөмкин. Гидравлик көчтудыргычлар статик һәм динамик сынауларда киң кулланыла.

Статик сынаулар үткәргәндә көчтудыргычлар белән идарә итү гидравлик пульта һәм автоматлаштырылган жайланмалар ярдәмендә башкарылырга мөмкин. Динамик сынаулар үткәргәндә йөкләү белән идарә итүнең бары тик автоматлаштырылган техник жайланмалары гына кулланыла [1].

Йөкләү белән идарә итүче системаның функциональ схемасы 1 рәс. күрсәтелгән. Системаның үзәк өлеше Micro PC контроллерынан гыйбарәт. Аның структурасын OCTAGON SYSTEMS фирмасы аппаратының модульләре тәшкил итә. Контроллерның төп функциясе – статик сынаулар өчен күпканаллы баскычлы сигналларны синтезлау яки динамик сынаулар-

1 рәс. Йөкләү белән идарә итүче системаның функциональ схемасы:

8АНЧ-23 (4АНЧ-22) – аналоглы стандарт тензометрик аппаратура комплекты, УМЭ – егәрлек көчөйткеч, УЭГ – электрогидравлик көчөйткеч, С – гидроцилиндрлар, Д – тензометрик датчиклар.

да синусоидаль һәм тагын да катлаулырак сигналларны генерацияләү. Йөкләү белән идарә итүче генерацияләнган сигналлар Micro PC контроллеры аша үтеп, операцион көчәйткечләрдән эшләнган УМЭ егәрлек көчәйткечләренә киләләр, алардан чыккач, УЭГ электрогидравлик көчәйткечләренә баралар.

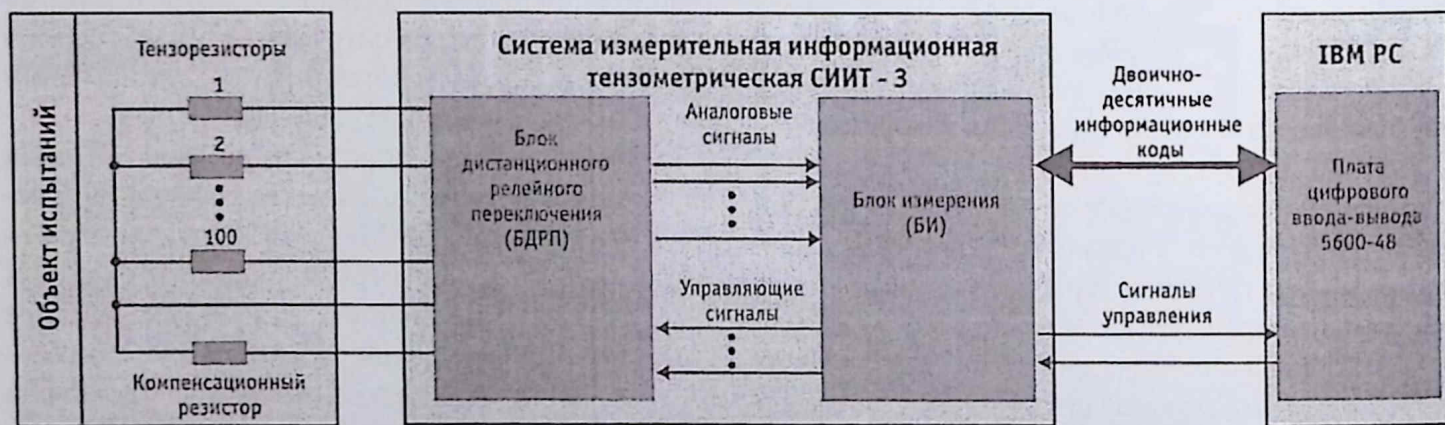
УЭГ көчәйткечләре май насосы станциясеннән $C_1, \dots, C_n$ гидроцилиндрларына май бирүне көйлиләр һәм гидроцилиндр пешкәкләренә бару-кайту хәрәкәтен тәмин итәләр. $D_1, \dots, D_n$ тензометрик датчиклары йөкләмнәргә пропорциональ булган электр сигналлары эшләп чыгаралар, ә алар 8АНЧ-23, 4АНЧ-22 тибындагы аналоглы стандарт тензометрик аппаратура комплекты белән көчәйтеләләр. Бу аппаратурадан чыккан сигналлар, йөкләү режимын стабилизацияләштерү (тискәре кире бәйләнеш) өчен УМЭга һәм йөкләү режимын өзлексез күзәтүне тәмин итү өчен 5710 нчы аналоглы санча IBM

PC компьютерының үзгәрткеч платасына (OCTAGON SYSTEMS) жиберелә.

Статик сынау мәгълүматларын туплау һәм эшкәртү системасы

Статик сынау барышында тимебетон өрлекләре баскычлап йөкләүгә дучар ителәләр һәм йөкләмнәң һәр баскычында деформацияләр, күчешләр, бөгелешләр, ярык киңлекләре һ.б. үлчәнә һәм теркәлә. Йөкләмнәң эзлекле үсеше өрлекнәң физик жимерелүенә кадәр дәвам иттерелә һәм шуның нигезендә өрлекнәң статик күтәрүчәнлек сәләте бәяләнә.

Сынау барышында күләмле информация туплана, жыелган мәгълүматларны эшкәртү шактый катлаулана һәм күп вакыт таләп итә. Сынала торган өрлекнәң халәте турындагы информацияне жыюга сарыф ителгән вакытны киметү өчен сынаулар барышында үлчәү-мәгълүмат системалары кулланыла (2 рәс.). СИИТ-3 информацион

2 рәс. Статик сынау мәгълүматларын туплау һәм эшкәртү системасының принципаль схемасы

тензометрик системасының төп функциясе – тензорезисторлардагы сигналларны үлчәү һәм аларны санча теркәүдән тора. СИИТ-3 белән компьютер арасындагы бәйләнешне 5600-48 платасы тәмин итә. СИИТ-3 арасындагы мәгълүмат алмашу операцияләре махсус төзелгән программалар нигезендә башкарыла.

А.Н. Туполев исемендәге КДТУның очкыч аппаратлары ныклығын һәм ышанычлыгын сынау лабораториясендә статик йөкләмгә һәм аручанлыкка сынаулар үткөрү өчен авторлар тарафыннан config.exe, fast.exe, stress.exe программалар пакеты эшләнә.

Сынаулар үткөрү алдыннан компьютерда config.exe программасы ярдәмендә канналларның саны һәм номерлары, тензорезисторларның тоташтырылу схемасы, датчикларның

тензосизгерлек коэффициентлары, бетон һәм арматурның эластиклык модульләре турындагы информация кертелгән файл эзерләнә. Әлеге файлга йөкләү баскычлары саны һәм һәр баскычның йөкләм зурлыгы турындагы мәгълүмат та кертелә. Сынаулар барышында fast.exe программасы ярдәмендә беренче үлчәнешләр таблицасы эшләнә. Бу таблица нигезендә stress.exe программасы буенча чагыштырма үлчәнешләр таблицасы төзелә. Йөкләүнең билгеле бер этабында теркәлгән үлчәнеш белән нуль йөкләмәнең туры килгән үлчәнеш аермасы бу этаптагы чагыштырма үлчәнеш итеп билгеләнә. Соңыннан бер актив тензорезистор өчен

$$\varepsilon_{ni} = \frac{4(N_{ni} - N_{oi})}{S} \cdot 10^{-6} \quad (1)$$

формуласы, ике актив тензорезистор өчен

$$\varepsilon_{ni} = \frac{2(N_{ni} - N_{oi})}{S} \cdot 10^{-6} \quad (2)$$

формуласы нигезендә барлык каналлар өчен һәм һәр йөкләм кимәле өчен чагыштырма деформацияләр хисаплана. Биредә:

ε_{ni} – йөкләмнең n -нчы кимәлендә i каналындагы деформация;

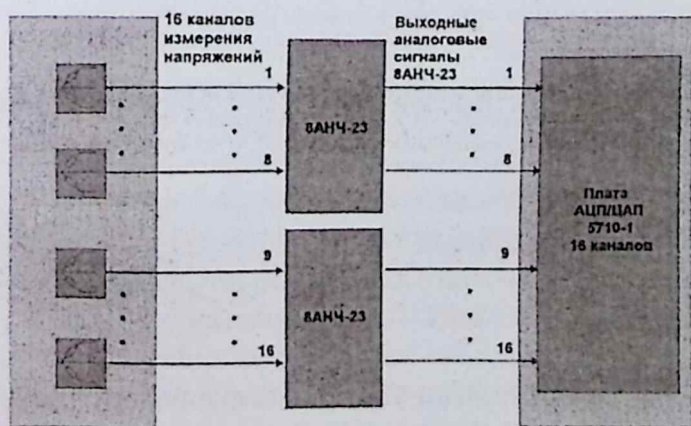
N_{oi} – СИИТ-3 дискрет берәмлегендә i каналдагы нуль үлчөнеше;

N_{ni} – СИИТ-3 дискрет берәмлегендә i каналындагы йөкләмнең n нчы кимәле үлчөнеше;

S – датчикның тензосизгерлек коэффициенты.

Динамик сынау мәгълүматларын туплау һәм эшкәртү системасы

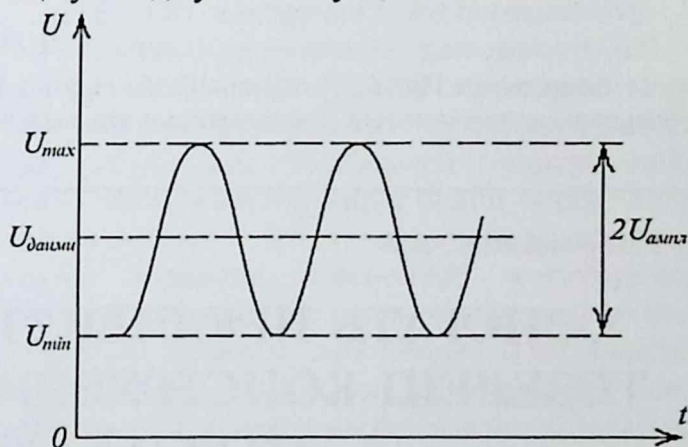
Бу системаның төп функциясе – периодик сигналларны эшкәртү. Аның принципияль схемасы 3 рәс. күрсәтелгән. Бу схемадагы 8АНЧ-23 тензометрик аппаратура күперле һәм ярымкүперле тензометрик үлчәү схемаларынан чыккан динамик сигналларны көчәйтә. Тензометрик аппаратурадан чыккан сигналны 4 рәс. күрсәтелгәнчә тасвирларга мөмкин. Системаны программа белән тәэмин итү мәсьәләсе булып үлчөнелә торган параметрларның даими (статик) һәм үзгәрүчән (динамик) тәшкилләгечләрнең амплитуд зурлык-

3 рәс. Динамик сынау мәгълүматларын туплау һәм эшкәртү системасының принципияль схемасы

ларын билгеләүдән тора. Моңы аналоглы-санча үзгәрткечләр (5710-1 платалары) башкара. Алар һәрбер вакыт мизгелендә билгеләнгән сигналларны санча зурлыкларга күчерәләр һәм аларның максималь һәм минималь кыйммәтләрен билгеләү өчен сортларга

аералар. Сигналларның максималь һәм минималь зурлыкларының саныннан чыгып, йөкләү периодлары саны билгеләнә. Параметрларның зурлыкларын архивлаштырганда компьютерның хәтеренә сигналның һәр максимумын һәм минимумын теркәүнең кирәге юк, чөнки теркәү периоды дигән төшенчә кертелә. Аның давамлыгы үлчәнә торган процессның ешлыгына бәйле. Ешлык никадәр зуррак булса, теркәү периоды да шулкадәр кыскарак була. Мәсәлән, процесс ешлыгы 10 Гц булганда ул 1-2 секунд тәшкил итә.

4 рәс. Тензометрик аппаратурадан алынган сигналны вакыт функциясе сыйфатында теркәү

Теркәү периоды чикләрендә үлчәнә торган параметрның даими тәшкилләгече

$$\bar{U}_{\text{даими}} = \frac{\sum_{i=1}^n U_{i,\text{max}} + \sum_{i=1}^n U_{i,\text{min}}}{2n} \quad (3)$$

формуласы, ә үзгәрүче тәшкилләгечнең амплитуд зурлыгы

$$\bar{U}_{\text{ампл}} = \frac{\sum_{i=1}^n U_{i,\text{max}} - \sum_{i=1}^n U_{i,\text{min}}}{2n} \quad (4)$$

формулалары аша исәпләнә. Биредә:

n – йөкләү периодлары саны;

U_i – үлчөнелә торган параметр.

Әгәр хисапланган $\bar{U}_{\text{даими}}$ һәм $\bar{U}_{\text{ампл}}$ зурлыкларын бүленеш коэффициентына тапкырласак, өрлекнең билгеле бер өлкәсендә чагыштырма деформациянең даими ε_d һәм амплитуд ε_a тәшкилләгечләре, ә эластиклык модуленә тапкырлап көчәнешнең даими σ_d һәм амплитуд σ_a тәшкилләгечләрен хисапларга була.

Нәтижә

Төзелеш конструкцияләренә статик һәм динамик сынаулар үткәргәндә компьютер технологияләрен куллану сынауларның дәрәжәсен һәм мөмкинлекләрен яңа сыйфат кимәленә күтәрә. Сынауларда сәнәгый хисаплау системасын куллану түбәндәге өстенлекләр бирә:

- үлчәнелә торган параметрларны теркәү тулысынча автоматлаштырыла;
- йөкләү режимын сайлау уңайлаша;

- компьютер белән программа техник яраша;
- каналларга зур тизлек белән мөрәҗғәгать итәргә мөмкин;
- үлчәнеш мәгълүматлары зур төгәллек белән эшкәртелә;
- компьютер мониторы экранында сынау режимын өзлексез контрольдә тотып була;
- зур күләмле информацияне тупларга мөмкин;
- сынау нәтиҗәләрен архивлаштырып була.

ЧЫГАНАК

1. Мирсәяпов Ил. Т., Бастратов С.М., Наумов В.П. һ. б. Киселү нәтиҗәсендә җимерелүче тимербетон өрлекләренң аручанлыгын эксперименталь тикшерү җайланмасы турында // Фән һәм тел, 2002, №2. – 60-62 б.

© Гатауллин И.Н., 2005

СӘНӘГАТЬ ПРЕДПРИЯТИЕЛӘРЕ ЗОНАСЫНДАГЫ ТӨЗЕЛЭШ КОНСТРУКЦИЯЛӘРЕНЕҢ ОЗАК ХЕЗМӘТ ИТҮЕН КҮТӘРҮ ЮЛЛАРЫ

Илдар Гатауллин

ИЛДАР НУРУЛЛА улы ГАТАУЛЛИН – техник фәннәр кандидаты, Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетының гамәли математика кафедрасы доценты. 70 фәнни һәм методик хезмәт авторы.

Гатауллин И.Н. Пути повышения долговечности строительных конструкций в зоне расположения промышленных предприятий.

В статье рассматриваются проблемы обследования, основные причины разрушения и пути повышения долговечности конструкций, расположенных в промышленной зоне.

Фәнни-техник прогресс һәм кешенең аңа бәйлә булган җитештерү эшчәнлегенең киң масштаблары дөньядагы зур уңай үзгәрешләргә – күәтле сәнәгать һәм авыл хужалыгы потенциалының барлыкка килүенә, барлык транспорт төрләренең алга китүенә китерде. Шуның белән бергә, әйләнә-тирә мохитнең хәле дә кискен үзгәрде. Атмосфераны сыек, каты һәм газсыман калдыклар белән пычрату куркыныч дәрәжәгә җитә. Сәнәгатынең үсүе зур күләмле калдыклар барлыкка китерә. Атмосфера һавасын пычратучы матдәләр арасында авырлык буенча чагыштырма күләмдә иң зур пычратучылар булып углерод оксиды, күкерт, азот һәм углерод то-

ралар.

Безнең илдә икътисади кризис шартларында кешенең сәнәгать предприятиеләре зонасында куркынычсыз эшчәнлеген тәэмин итү авыр мәсьәләгә әйләнде. Алардагы мораль һәм физик тузган төзелеш корылмалары һәм биналарының торышын тикшерү һәм прогноз ясау буенча барган планлы эшләр бозылды. Күп кенә предприятиеләр потенциалы банкротлыкка төште. Мондый шартларда алар төзелеш конструкцияләренә үткөрелә торган ремонт эшләрен фәнни нигезләннгән исәпләүләргә таянып тулы дәрәжәдә алып бара алмыйлар. Бу хәл авария һәм һәлакәтләрнең күбәюснә китерә, ө алар, үз чиратында,

күпсанлы кеше һәм матди югалтуларга кирәкләр, әйләнә-тирә мохиткә зыян салалар һәм атмосфераны агулы матдәләр белән пычраталар. Бу югалтулар диагностик, профилактик чараларга һәм кисәтү эшләренә кирәкле чыгымнарны кайбер очракларда йөзләрчә яки меңнәрчә тапкырга арттыра. Шунлыктан, сәнәгать предприятиеләренә төзелеш конструкцияләрен һәм биналарын хәвефсез куллану өчен аларның мөмкинлекләрен тикшерү һәм прогноз ясау буенча яңа ысуллар эшләү бик мөһим.

Конструкцияләренә вакытсыз тузу сәбәпләре билгеле:

а) житештерү жиһазларын куллану кагыйдәләренә бозылуы, цех биналарын һәм корылмаларны агрессив калдыклардан үз вакытында арындыра алмаучы вентиляция, аэрация һәм канализация системаларының канәгәтләнмәслек хәлдә булуы;

б) конструкцияләрдә тутыгуга каршы кирәкле дәрәжәдә нык тора алмаучы материаллар куллану;

в) төзелеш конструкцияләренә тузган буяу яки башка саклагыч катламнарының вакытында яңартылмавы;

г) системалы күзәтү эшләрен алып барылмау.

Коррозиядән тузу гел бөртерле бармый, ул материалларның төрләренә һәм тәэсир итүче факторларга бәйле. Төзелеш корылмаларының һәм биналарның күптөрле климат шартларында кулланылуы, эчке факторларның тәэсире белән бергә, төзелеш конструкцияләрен яңарту төрләрен һәм ремонт аралары вакытын исәпләп чыгаруны катлауландыра.

Төзелеш корылмаларының һәм биналарның озак хезмәт итүе әлеге мәсьәләләренә дәрәжә чышелүенә бәйле. Димәк, технологик һәм оештыру ягыннан дәрәжә чышелгән вариант икътисади факторларга бәйле һәм, үз чиратында, икътисади тикшеренү мәсьәләсе булып тора. Төзелеш конструкцияләрен отышлы куллануының төп икътисади максаты булып чыгымнарны мөмкин кадәр киметү һәм аларның озын гомерлеген тәмин итү тора.

Капиталь ремонт – экстремум табу мәсьәләсе ул. Дәрәжә карар кабул иткәндә зур күләмле информацияне эшкәртүгә туры килә, әлбәттә, компьютерсыз моны эшләү бик кыен булып иде.

Төзелеш конструкцияләренә мөмкинлекләрен тикшерү

Агрессив мохиттә хезмәт иткән төзелеш конструкцияләренә хәлән өйрәнү авария һәм һәлакәтләрдән арыну өчен кирәк. Төзелеш конструкцияләрен тикшерүнең максаты күптөрле:

а) аларның хәлән һәм ныклығын тикшереп чыгу;

б) бозылуларының төп сәбәпләрен ачыклау;

в) куллану мөмкинлекләрен исәпләп чыгару;

г) ремонт эшләренә күләмән билгеләү;

д) куллану мөмкинлекләрен арттыру һ.б.

Бу мәсьәләләр куллану шартларын һәм төзелеш конструкцияләрен тутыгудан саклап калу ысулларын комплекслы тикшерү нигезендә чишеләләр. Шунның белән бергә, алар эшләп чыгару технологиясенә барлык шартларын теркәүне, мәсьәләне конструктив рәвештә чишүне, төзелеш конструкцияләренә хәлән һәм жимерелү сәбәпләренә чыганаclarын өйрәнүне, технологик факторларны, һава торышының, дымлылык режимының, зарарлы газларның, тузанның, конструкцияләргә тутыктыручы башка кинетик процессларның тәэсирен лаборатор һәм табигый шартларда тикшерүне һ.б. мәсьәләләргә чишүне таләп итәләр.

Шушы юнәлештә тикшеренүләр Караганда металлургия комбинатында (Тимертау шәһәре), Лебединск тау-бае-ту комбинатында (Губкин шәһәре), Павлодар алюминий заводында (Павлодар шәһәре), Кузнецк металлургия комбинатында (Новокузнецк шәһәре) һәм “Нижнекамскнефтехим” акционерлык жәмгыятендә (Түбән Кама шәһәре) алып барылды. Мәсә-

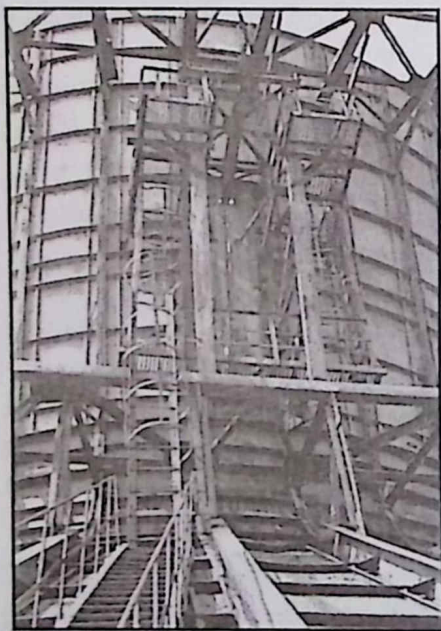

1 рәс.

лән, “Нижнекамскнефтехим” акционерлык жәмгыятенен градирияларын тикшерү түбәндөгә нәтижәләр бирде.

Андагы СК-1200 градириялары монолит тимербетон һәм металл конструкцияләргә хәтерләтә (1 рәс.). Авыш терәкләр куелган цилиндр рәвешендәге градиня монолит тимер бетоннан эшләнган. Аның панеле 4 мм табаклы тимердән ясалган һәм болтлар куелган фланецлар белән тоташтырылган. Катылык кабыргалары өчен стандарт швеллерлар һәм почмакчылар кулланылган.

Градирияда төрле үлчәмле тәрәзәләр, майданчылар һәм баскычлар бар. Бу

2 рәс.

жирләрдә конструкцияне ныгыту өчен төрле чаралар каралган (2 рәс.).

Зур күләмле градирияларны һәм аларның элементларының тузуын ачыклау өчен зур масштаблы тикшерүләр үткәрелде. Алар күрсәткәнчә, градирия элементларын эшләү шартла-

ры буенча ике зонага бүлгә мөмкин:

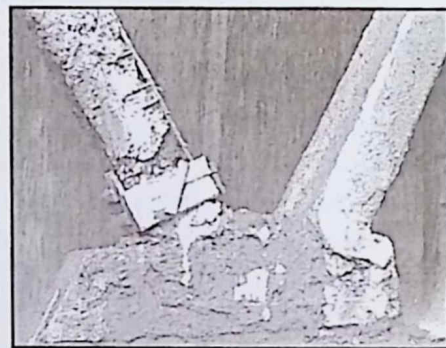
1. Завод шартларында файдаланылган конструкция элементлары һәм кисәкләре.
2. Агрессив су тәэсирендә файдаланылган конструкция элементлары һәм кисәкләре.

Беренче зонага градирияның тышкы элементлары керә. Атмосфераның пычраклыгы коррозия процессын арттыра. Тузан кисәкчекләре дә коррозияне арттыра. Натрий хлориды бетонга тәэсир итеп, арматурның һәм куелган детальләрнең коррозиясенә китерә.

Һаваның дымлылыгы уртача булганга, аның төзелеш материалларына тәэсире уртача агрессив, ә бетонга агрессив тәэсире булмавы ачыкланды.

Тимербетон баганалар һәм градирияның өске өлеше икенче зонага керә. Бу зонада һаваның чагыштырмача дымлылыгы 100%ка житә. Технологик суның водород күрсәткече $pH=6-8$, сульфат һәм хлорид концентрациясе 0,35 г/л тәшкил итә. Суның металл конструкцияләргә карата агрессивлыгы уртача, ә тимербетонга һәм бетонга карата (аскы якны дымлаткан чакта) 1 баскычка күтөрелә.

Тимер конструкцияләрнең тузуы берничә баскычтан тора. Авыш һәм цилиндр сыман тимербетон капламы бик каты тузган, авыш терәкләрнең тузуы төрлечә, кайберәүләре авария хәлендә (3 рәс.).

3 рәс.

Градирияның металлдан эшләнган жире шулай ук коррозиягә дучар булган. Лакланган жирләр тулысынча яраксыз хәлгә килгән, конструкция элементлары яргаланган, муенның өске өлешләре, катылык кабыргалары, панель тоташкан жирләр бик каты коррозиягә дучар булган. Күп жирдә панельләр “иләккә” әйләнгән. (4 рәс.) Торыпчалар да күпкә юкарган.

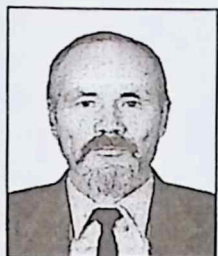
4 рәс.

Гомумән алганда, тикшеренү эшләре түбәндөгә нәтижәләр бирде:

1. Биналарның конструкцияләрен агрессив мохиттә куллану күп кенә аварияләргә һәм бәла казларга китергә мөмкин.
2. Ремонт эшләренең күләмен табу өчен иң башта корылмаларны жентекләп тикшерергә кирәк.
3. Сәнәгый корылмаларны коррозиядән саклау күләмле финанс чыгымнарын таләп итә.

МЕХАНИКА ТАРИХЫННАН

Абрик Камалов, Рәшит Шакиржанов

АБРИК ЗАКИР улы КАМАЛОВ – физика-математика фәннәре кандидаты, Казан дәүләт архитектура-төзөлеш университетының теоретик механика кафедрасы профессоры, татар телендә югары белем бирү юнәлешендә иң актив эшләүче һәм югары нәтижеләргә ирешкән галим. Югары мәктәпләр өчен татар телендә язылган «Теоретик механика» дәреслегә, 9 уку кулланмасы, күп кенә методик күрсәтмәләр авторы.

РӘШИТ ӘГЪЛӘ улы ШАКИРЖАНОВ – техник фәннәр кандидаты, Казан дәүләт архитектура-төзөлеш университетының корылма механикасы кафедрасы доценты, “ФӘН һәм ТЕЛ” журналының баш редакторы урынбасары.

Корылма механикасы фәне буенча русча һәм татарча лекцияләр укый, гамәли дәресләр алып бара. 75тән артык гыйльми һәм методик хезмәт, шулар арасында татарча 4 уку кулланмасы, “Русча-татарча төзөлеш атамалары сүзлегә”, “Төзүчеләр өчен русча-татарча сүзлекчә”, “Русча-татарча нефть сәнәгате сүзлегә”, “Татар телендә югары белем бирү концепциясе” бар.

Кереш сүз

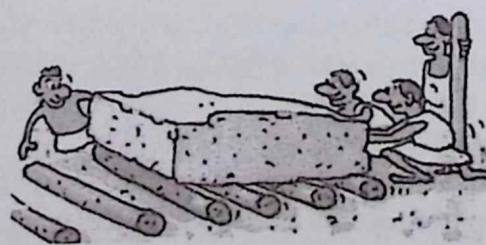
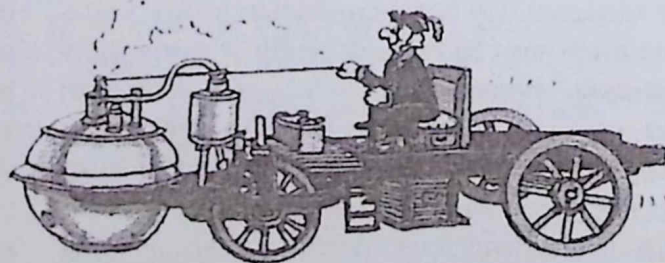
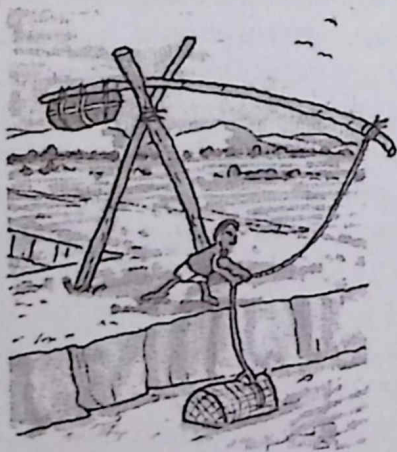
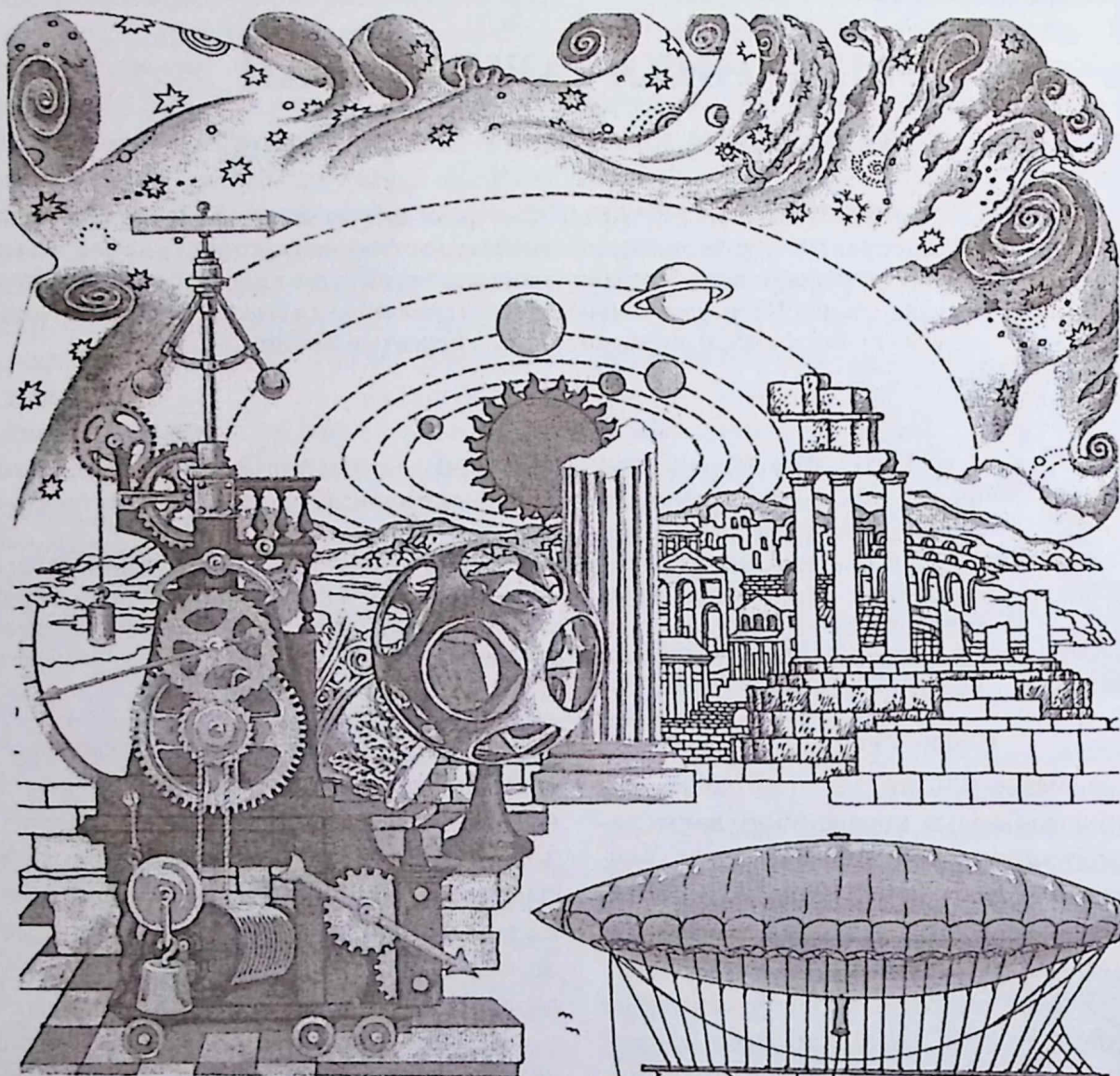
Әйдәгез, безне чолгап алган мохиткә күз салыйк. Андагы барлык күренешләр, вакыйгалар туктаусыз хәрәкәттә торалар. Сузылып-сузылып киткән юллар нечкә жепкә әйләнеп, офыкта югалалар. Бу юлларда нинди генә машиналар жилдерми! Урамнарда халык ыгызыгы килә. Еракта күренгән серле урманнар да я моңая, яисә бик төдәштәтле итеп аларда агачлар шаулый. Ә инде агач яфраклары нинди генә хәрәкәтләр ясамый! Елгалардагы сулар һаман ага да ага. Йомшак кына жил искәндә, инеш-күлләрдә төрле рәвештәге дулкыннар хасил була һәм йөгәрешә. Судагы тормышка баксаң, аның байлыгына, матурлыгына хәйран каласың. Су асты дөньясындагы балыклар һәм анда көн күрүче барлык жан ияләренең тышкы рәвешләренә карап, аларның хәрәкәт итү ысулларын күзәтеп сокланасың. Анда хәрәкәтнең нинди генә төре юк! Ә инде жәйнәң кызу көннәрендә яшел чирәмгә ятып, үләннәр урманына күз салсаң... Анда инде бөжәкләр дөньясы. Мөш киләләр. Һәммәсә дә хәрәкәттә. Һәркайсының хәрәкәтендә шундый гармония, шундый матурлык! Әйтерсең лә алар барысы да ниндидер бер сихри канунга буйсыналар. Ә бит дөрөстән дә бу шулай.

Хәзер инде машиналар, төрле механизмнар, корылмалар дөньясына игътибар итик. Аларның төрлелегә, катлаулыгы шулай ук сокландыра, га-

жәпләндерә. Болар барысы да кешенең техник, гыйльми ижат жимеше ич. Нинди генә механизмнар, автоматлар, роботлар юк. Меңнәрчә төр эшләренә кешегә караганда да тизрәк, төгәлрәк һәм сыйфатлы итеп башкаралар. Робот арымый да, ялгышмый да шул. Ул утгай кызган мич эчендә дә, боз кырында да, жир асында да, су төбөндә дә, ачык космоста да эшли.

Жентекләп караганда, безне чолгап алган дөнья күренешләре һәм жисемнәрнең бер-берсенә тәәсир итешүеннән, төрледән-төрле хәрәкәтләрдән килеп чыга. Әлбәттә, хәрәкәт – жисемнең төп сыйфаты. Хәрәкәт законнары белән таныш булмаган зат, һичшиксез, табигать серләрен дә аңламаячак. Бу сүзләренә киләчәк буыннар өчен бөек галим Галилео Галилей әйтеп калдырган. Хәрәкәт ул жисемнәрнең торышы үзгәрү генә түгел, әлбәттә. Жылылык, химик, биологик, электромагнитик һәм бик күп башка үзгәрешләренә дә үз эченә ала ул.

Механика дигән фән иң гади, иң жиңел күзәтелә торган хәрәкәт формасын, ягъни механик хәрәкәтне өйрәнә. “Механика” һәм “механизм” сүзләре грекча “механэ” дигән сүздән барлыкка килгән. Бу терминны борынгы заманның иң бөек фикер иясе Аристотель (безнең эрага кадәр 384-322 еллар) беренче булып үзенең фәнни эшләрендә куллана. Механика термины “корылма”, “машина”, “уйлап табу” дигән төшенчәләренә аңлата.

Шулай итеп, механика фәне – ул жисемнәр-
нең фәзадагы механик хәрәкәте турындагы
фән. Нәрсә соң ул механик хәрәкәт? Берәр
жисемнең башка жисемнәргә карата фәзадагы
торышы вакыт узду белән үзгәрү – механик
хәрәкәт дип атала. Ясалма иярченнәрнең Жир
тирәли хәрәкәте, сәгать карата йөреше, йөрәк
тибеше, күзгә күренмәс радиодулкыннар агы-
лышы һ.б. моңа мисал булып тора. Механик
хәрәкәтне өйрәнгәдә безне жисемнең ниниди як-
лары кызыксындыра соң? Беренчедән, жисем-
нең геометрик формасы. Икенчедән, жисемнең
массасы һәм ул массаның жисем күләмендә ур-
нашуы. Билгеле булганча, тик торыш
хәрәкәтнең аерым очрагы дип карала. Механи-
ка фәне жисемнең тигезләнеш шартларын һәм
турысызыклы тигез хәрәкәтне дә өйрәнә.

Без төрле биналар, машиналар, төрледән
төрле катлаулы техник корылмалар мохи-
тендә яшибез. Озын күперләр, үзен үзе тот-
торган цирк гөмбәзе, автомобиль, очу аппа-
ратлары, су өсте һәм су асты көймәләре, кат-
лаулы автоматик линияләр, турбиналар, гид-
роэлектростанцияләр һ. б. – болар барысы да
инженерча конструкцияләр дип аталалар. Ин-
женерча конструкцияләр бер-берсе белән
бәйләнештә булган бик күп өлешләрдән то-
ралар. Механиканың төп бурычы – бу катлау-
лы механик хәрәкәтләрне өйрәнү.

Механик хәрәкәт законнарын белү яңа
мәсьәләләр, проблемалар куя, механик
хәрәкәтнең ничек булганын киң мәгънәдә алдан
күрә белү мөмкинлекләрен ача. Яңа проблема-
лар һәм мәсьәләләр җәмгыятьнең, фәннең һәм
техниканың үсеш процессында килеп чыга. Ә
инде аларга җавап бирү ихтияҗы нәтиҗәсендә
гыйльми проблемаларның тагын да яңалары туа.

Яңа проблемалар туу һәм аларны механи-
ка законнары нигезендә ничек чишүне
күрсәткән тарихи бер мисал китерик. Бу хәл
XIX гасыр урталарында була. Француз галиме
Лаверье, Уран планетасы хәрәкәт итә торган
орбитаның бернинди исәпләүләргә туры килм-

әвен күрә, бик тә гажәпләнә. Чөнки планета
галим исәпләп чыгарган урынга түгел, башка
урынга күчкән булып чыга. Галим аптырап
кала. Уйлана. Яңадан-яңа хисаплаулар үткәрә.
Әмма һаман шул нәтиҗә. Шулкач аңа мондый
фикер килә. Мөгаен, бу Уран планетасына
өлгә кадәр билгеле булмаган ниндидер башка
бер планетаның тарту көче тәэсир итәдер,
аның орбитасын шул үзгәртәдер. Механика за-
коннары нигезендә Лаверье бу билгесез плане-
таны күк йөзенең кайсы урыныннан эзләргә
кирәклеге исәпләп чыгара. Шуннан соң күп
тә үтми, немец астрономы Галле телескоп аша
карап, бу планетаны күк сферасында нәкъ Ла-
верье күрсәткән урында таба. Шулай итеп,
“каләм очында” яңа планета ачыла, бу плане-
таны Нептун дип атыйлар.

Теоретик механика законнары нигезендә
Жирнең ясалма иярченнәренә орбиталарын
шулкадәр төгәл исәпләгәнгә күрә, бүген
ясалма иярченнәрнең күк сферасындагы коор-
динатлары Жир шарындагы барлык күзәтү
пунктларына берничә көн алдан хәбәр ителә.

Механика законнары нигезендә төзелгән
корылмалар нык була, машиналар ышанычлы
хәрәкәт итә, приборлар төгәл эшли.

Механика алга барышның, шул исәптән
киң ихтияҗның да, һәрвакыт үзәгендә булды.

Классик механика таңында ук механика
дөньяга карата яңа карашларның нигезе була,
фәнне схоластикадан арындыра, кешелек дөнья-
сының яңа мәдәни тарихы катламының башлан-
гычы булып тора. Классик механика, классик
электродинамика белән берлектә, хәзерге фәнни-
техник революциянең юнәлешен билгеләүче
классик булмаган яңа фән баскычын тәшкил итә.
Шунлыктан, классик механиканың тарихын бер-
кадәр күзалламыйча, яңа мәдәниятның үсү юнә-
лешен аңлау шактый кыен булачак. Шуңа күрә
механиканың барлыкка килүе, аның нигезе һәм
үсеше турындагы тарихи мәгълүматлар меха-
никларга гына түгел, укучы балаларга да, баш-
каларга да кызыклы булып дип уйлыбыз.

(Дөвәми бар.)

МӨХТӘРӘМ УКУЧЫЛАР!

«Фән һәм тел» журналына 2005 елның икенче яртысына язылырга онытмагыз!

Фәнни-хәбәри «Фән һәм тел» журналында тел, әдәбият, тарих; мәшһүр галимнәребез; татар телендә
белем бирү; фәннең төрле өлкәләре буенча һәм мәктәп балалары өчен популяр мәкаләләр басыла.

Журналның индексы – 16071.

Ярты елга язылу бәясе: ои адресына – 59 сум, абонент әржәсе адресына – 51 сум 20 тиен.

ФРОНТОВИК ГАЛИМНӘР

Шәрифжан Асылгәрәев

ШӘРИФЖАН НУРЛЫГӘРӘЙ улы АСЫЛГӘРӘЕВ – филология фәннәре кандидаты, доцент, Татарстан фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикология һәм лексикография бүлгә мөдире.

Хөрмәтле укучы! Бу рәсемдә сез күкрәкләрен орден-медаллар бизәгән бер төркем сугыш каһарманнарын күрәсез. Алар Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтының (хәзер Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать, Ш.Мәрҗәни исемендәге Тарих институтлары) фронтовик галимнәре: утырганнар, сулдан уңга – Ә. Кәримуллин, Я.Абдуллин, М.Мөхәррәмөв, Ш.Абильов, К.Сабиров, басканнар, сулдан уңга – И.Надиров, Ф.Гыйззәтуллин (Б.Гыйззәт), Р.Гайнанов, Ф.Фәсиев. 1982 елда, мин институтка эшкә килгәндә, бу каһарманнарның,

Каюм ага Сабировтан башкалары, бырысы да исән-сау, бай тәҗрибә туплаган, фәнне үстерүгә, фәнни тикшеренү эшләрен оештыруга, кадрлар тәрбиялүгә, гомумән институтның абруен күтәрүгә үзләреннән саллы өлеш керткән олпат галимнәр – фән кандидатлары, фән докторлары иделәр. Дөрес, институтка килгәнче үк, мин аларның барысын да күреп белә идем, әмма яқыннан танышуым бергә эшләү чорында булды. Алар тырышлар, дөһшәтле фронт юлларын үтеп, яу кырында ба тырлыклар кылып, дистәләгән илләргә бәйсезлек, миллионлаган халыкларга азатлык яулау-

да катнашкан солдатлар, офицерлар булсалар да, үтә дә гади иделәр, фронтовик булуларыннан файдаланып, үзеләренә ниндидер өстенлекләр таләп итмәделәр. Гадәти эш вакытында без аларның хәтта фронтовик булуларын да оныта идек. Ә Жиңү бәйрәме уңаеннан үткәрелә торган чараларга орден-медалләр тагып, парадный формадан килгәч, без аларга сокланып карый идек, алар белән горурлана идек. Мондый көннәрдә аларга сораулар аеруча күп була иде. Чөй табынында без алардан сугышка кадәргә тормышларын, сугыш эпизодларын, теге яки бу орден һәм медалнең нинди батырлык өчен бирелгәнән сөйләтә идек. Әмма үзләре турында, кылган батырлыклары турында аларның сүзләре кыска була иде. Бары тик Бөек жиңүне тәмин иткән геройлык, батырлык чыганакалары турында сөйләгәндә генә телләре ачыла иде. Ул чыганакалар турында фронтовик галимнәребезнең иң өлкәне Шакир ага Абилов горурланып, шул ук вакытта гади генә әйтә иде: “Без гаиләдә, мәктәптә, октябратлар, пионер һәм комсомол оешмаларында туган илгә, туган халкыбызга, Ватанга тугрылыклы булып үстек һәм тәрбияләнү буын вәкилләре буларак, дөһшәтле сугыш елларында туган илне саклаучылар сафына бастык. Ватан – безнең өчен иксез-чиксез урманнары һәм сулары, таулары һәм тигезлекләре булган, йөзләргә милләт кешеләренәң дус һәм тату булып яшәгән мәгърур Советлар иле иде. Без – беренче сулыш алган минутыбыздан ук газиз әнкәләребезнең, әбкәләребезнең бишек жыры белән, укытучыларыбызның дәрестә сөйләгән сүзләре белән, сонрак, берәз үсә төшкәч, бөек Ленин идеяләре белән аның кадерен белергә өйрәнгән буын. Халкыбызның меңнәрчә еллар буена тупланган акылы безне: “Ир егет үзе өчен туа, иле өчен үлә”, “Ватан өчен утка төшсәң, үлмисең,” – дип өйрәттә. Шуңа күрә без утта да янмадык, суда да батмадык. Чөнки без әти-әниләребезгә, туган халкыбызга яу кырында ант бирдек. 1943 елның язында безнең әти-әниләребез, татар халкы үзенең фронттагы улларына һәм кызларына сәләм хаты юллады. Андагы: “Без нык ышанабыз, сез дошманга тын алырга ирек бирмәсез, аны Көнбатышка куарсыз һәм немец басып алуучыларын беткәнчә кырырсыз,” – дигән сүзләр кемне генә битараф калдырыр икән. Без әти-әниләребезгә, туганнарыбызга “Дошман-

ны жиңәрбез,” – дип яу кырында ант бирдек. Безнең ант сүзләребез 1944 елның августында 1нче Украина фронтындагы, 1945 елның февралендә 2нче Белоруссия фронтындагы алты меңнән күбрәк татар сугышчылары кул куйган җавап хатларында теркәлгән:

“Өстебездә җилфердәгән Кызыл байракка карап, Ант итәбез, сугышчан ант, туганнар, сезгә кабат: – Үтәрбез сезнең наказы, антыбызда торырбыз, Ерткычларны өннәрендә бетергәнчә кырырбыз! – Үтәрбез без партиянең корычтай нык боерыгын: Кадарбыз Берлин өстенә соңгы Жиңү байрагын! “Шаһит бул, туган җир! Шаһит бул, якты кояш!”

Шакир ага сүзен “Безнең бөек жиңүебезнең чыганакалары әнә шунда, кадерле туганнар,” – дип тәмамлады. Бөек Жиңүнең 60 еллыгы якынлашып килгән бу көннәрдә ул сүзләр минем хәтердә тагын бер кат яңардылар һәм алар мине фронтовик галимнәребез турында мәкалә язарга этәрде.

Түшләренә таккан орден-медалләр фронтовик галимнәребезнең яу кырында батырлыклар күрсәтеп, жиңеп кайтулары турында сөйли. Әмма аларның тыныч тормыш шартларында кылган гамәлләре дә, башкарган фидакар хезмәтләре дә батырлыкка тин, ихтирамга һәм рәхмәتكә лаек. Сугыштан соңгы тормышларын һәм тынгысыз хезмәт елларын алар бөек әдип, татар әдәбияты классигы Галимҗан Ибраһимов исемен йөртә торган институт белән бәйләделәр. Бирегә аларның күбесе яу кырыннан кайтып, югары уку йортларында белем алганнан соң килделәр һәм аңа гомерләре бие турылыклы хезмәт ителәр, сугыш кырындагы кебек батырлык үрнәкләре күрсәттеләр.

20 елга якын шушы институтта директор урынбасары булып эшләү дәверендә миңа аның тарихын өйрәнү белән дә шөгыльләнәргә туры килде һәм аны шактый яхшы беләм дип исәплим. Күп санлы документлар, материаллар һәм басылып чыккан фәнни хезмәтләр күрсәткәнчә, институтның ике аягына нык басып торучы нәкъ фронтовик галимнәребез килеп эшли башлаган чорга карый. Чөнки сугышка кадәр институт кәгазьдә генә була. Ул 17 штат берәмлеге белән 1939 елның октябрь аендагына төзелә. Эшкә алынган хезмәткәрләр арасында доктор түгел, бер генә фән кандидаты да булмый. Ел ярым дигәндә Бөек Ватан сугышы башлана. Аның беренче көненнән үк фәнни

хезмәткәрләрдән А.Григорьев, С.Әмиров, Р.Вахитовлар фронтка алыналар, сугышка китәләр. Сугыш чорында хезмәткәрләр саны 3–8 арасында тирбәлә. Димәк, сугышка кадәр дә, сугыш чорында да институт чын мәгънәсендә фәнни оешма булып житешә алмаган. Аңа ныклап аягына басу өчен, фәнни продукция бирү өчен сугыштан соң тагын 10–15 ел вакыт кирәк була. Бу авыр йөкне дә безнең фронтовик галимнәребез үз жылкәләрендә күтәрәләр. Чөнки 50нче елларның урталарында, 60нчы елларның башларында аларның күбесе Л.Жәләй, М.Гайнуллин, Х.Ярми, В.Хангилдин, Г.Халит, Н.Воробьев, Н.Калинин, Һ.Йосыпов кебек тәҗрибәле галимнәр ярдәмендә кандидатлык һәм докторлык диссертацияләре яклый, бүлек, институт белән житәкчелек итә, кадрлар тәрбияләүдә катнаша. Кыскасы, 60нчы еллар урталарында фәнни тикшеренү эшләрен оештыру алар кулына күчә. Мәсәлән, 1963 елның октябрендә институт директоры итеп тарих фәннәре докторы М.К.Мөхәррәмов билгеләнә.

Мидхәт Кәрим улы Мөхәррәмовның фән өлкәсенә килүе, галим һәм институт директоры булып китүе алдан уйланылган эш булмый, ул – очраклы хәл. Чөнки аның теләге – Кызыл Армия командиры булу. Бу теләк бер аз тормышка да аша. Чөнки ул 1940 елда үз теләге белән хәрби хезмәткә китә, танк училищесында укый, офицер була. Аның данлы да,

фажигалә дә фронт юлы 1942 елның гыйнварендә авыр танклар рота командиры сыйфатында Сталинград өчен барган сугышлардан башлана. Шул ук елның сентябрь ахырларында каты яралана, чөнки аның танкы бронясын термитлы снаряд тишәп кереп, танк эчендә шартлый. Битләрә, куллары янган, аягы яраланган Мидхәт ага мөгҗиза белән генә исән кала. Госпитальдә дәваланып чыккач, капитан Мөхәррәмовны Воронеж фронтына жиберәләр һәм танк корпусына командованиенә элемент офицеры итеп билгелиләр. Әмма 1944 елның 25 гыйнварендә икенче тапкыр каты яралану

аның сугыш юлын гына түгел, Кызыл Армия командиры булу хыялын да өзә. Ике аягы да каты яраланган хәлдә аны Ташкент шәһәренә – госпитальгә озаталар. Хәленең гаять дәрәҗәдә авыр булуын врачлар яшереп тормыйлар, тормышын саклап калу бәрәбәрәнә ике аягын да кисәргә кирәк булачагын әйтәләр. 8 июль көнне 1 сәгать 45 минут дәвам иткән операциядә аның уң аягын кисәләр. Яшь офицерның үзенә ышанычы шулкадәр көчле була ки, аның организмының көчле һәм таза булуына хәтта врачлар да таң калалар. «Юк, үлмим, яшәячәкмен», – ди ул. Врачлар икенче аягын кисәргә базмыйлар, яшь организм жиңә, әмма Мидхәт аганың калган бөтен гомере култык таякларына таянган хәлдә уза. 1945 елның көзендә Бөек Ватан сугышында күрсәткән батырлык символлары булган өч ордены («Ватан сугышы», ике «Кызыл Йолдыз») һәм гвардияче билгесен күкрәгенә тагып, ул Казанга килеп төшә һәм шуннан беркай да китми, Казан юридик институтында югары белем алганнан соң, Тел, әдәбият һәм тарих институтына килә, аспирантура уза, кандидатлык һәм докторлык диссертацияләре яклый, институтның гыйльми сәркатибе, тарих бүлегә мөдире һәм, ниһаять, институт директоры була. Әлегә вазыйфаны аңа югарыдан тәкъдим итәләр, чөнки бу чорда институтның хәле бизгәк авыруы белән авырган кешенә хәтерләнә. Эш шунда ки, бер төркем җавапсыз, әмма әче тавышлы адәмнәр институт житәкчелегә һәм әйдәп баручы галимнәр өстеннән югары органнарда һәм оешмаларга шикаят артыннан шикаят яудыралар. Мондый шартларда М.Мөхәррәмовка, институт директоры буларак, нык характер, салкын кан, түземлек кебек сыйфатлар күрсәтергә, хезмәткәрләр арасында иҗади эш атмосферасы тудырырга, бер-беренә ихтибарлы һәм ихтирамлы мөнәсәбәт тәрбияләргә кирәк була. Ышанып әйтергә мөмкин, Мидхәт Кәримович боларның барысын да булдыра, 20 елга якын директор булып эшләве моңа дәлил.

Институтка килгән көннән үк ул үзенә фәнни юнәлешен билгели, шул юнәлештә эшләп 200дән артык монография һәм фәнни мәкаләләр бастыра. Ләкин аның фәнни эшчәнлегенә шом гына бармый, аяк чалучылар табыла. Бигрәк тә 1958 елда «Октябрь и национальный вопрос в Татарии (1917 – июль 1948

г.г.)” исемле монографиясе дөнья күргәч, аңа төрле гаепләр ташлана. Китап авторы “татар милли хәрәкәтенәң уңай якларын күпертеп, М.Вахитов һәм Мөселман социалистлар комитетының ролен арттырып” күрсәтүдә гаепләнә. Татарстан партия өлкә комитеты монографияне тикшерүгә куйдыра. Тикшерү ике көн буге СССР Фәннәр академиясе Казан филиалы конференцзалында ике көн буге бара. Мидхәт Кәримович, култык таякларына таянган хәлдә, үзен хәрбиләрчә горур тотып, һәр төрле гаепләүләргә документларга нигезләнеп кире кага. Дөреслек җиңә, галимнәр даирәсендә аның абруе тагын да арта, фән докторы, профессор була. Тыныч тормыш шартларында фәнни тикшеренү эшләрен оештыруга, фәнне үстерүгә керткән зур хезмәтләргә лаеклы бәйләнә, ул Ленин ордены белән бүләкләнә, аңа Россия Федерациясенәң һәм Татарстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе дигән мактаулы исемнәр бирелә.

1982 елның маенда институтта директор алышына. М.К.Мөхәррәмов урынына аның урынбасары, фронтовик галим Я.Г.Абдуллин килә.

Яхъя Габдулла улы Абдуллин да авыл баласы, беренче хезмәт адымын 1936 елда Теләче район газетасында ясый, берәздән Алабуга политемгариф мәктәбе студенты, Брянскида урнашкан хәрби-сәяси училище курсанты. Бөек Ватан сугышын Сталинград фронтының 62нче Армия составында башлый, яралана, госпитальдә дәваланып чыккач Ленинград блокадасын өзү, Польшаны азат итү өчен барган кораллы бәрелешләрдә, Берлинны штурмлау һөҗмнәрендә катнаша. Яу кырында күрсәткән батырлыклары өчен ул “I дәрәҗә Ватан сугышы” һәм ике “Кызыл Йолдыз” ордены белән бүләкләнә. 1945 елда гвардия капитаны дәрәҗәсендә отставкага чыга.

Сугыштан соң Яхъя ага партия эшендә – башта КПССның рай-

ком, аннан соң Казан шөһәр комитеты секретаре була, Казан юридик институтын тәмамлай, Мәскәүдә Иҗтимагый фәннәр академиясендә ас-

пирантура үтә, 1957 елда кандидатлык диссертациясе яклый, 1959 елда Казан ветеринария институтында берәз укыткач, көчен-сәләтен халкыбызның тарихын, мәдәниәтен өйрәнүгә багышларга кирәк, дигән фикергә килә. Бу теләк аны 1971 елда Г.Ибраһимов исемендәге институтка китерә. Биредә турыдан-туры аның тырышлыгы белән 1975 елда милли иҗтимагый фикер тарихын өйрәнү бүлегә төзелә, бүлек мөдире итеп Я.Абдуллин сайлана. Мөдир буларак, ул татар фәлсәфи һәм иҗтимагый фикер тарихын тикшерүгә яңалык алып килә. Ул, беренчеләрдән булып, Ш.Мәрҗани, Г.Курсави, Х.Фәезханов, К.Насыри, Ш.Күлтәсиләрнең мирасына социаль-фәлсәфи яктан фәнни бәя бирә, 1976 елда “Татар мәҗрифәтчелек фикере” дигән зур күләмле монографиясен дөньяга чыгара. Монографиядә татар мәҗрифәтчелегә күтәргән фәлсәфи һәм социологик проблемалар, кеше һәм аның бәхете, хатын-кыз азатлыгы, милли үсеш, дәүләт төзелеше, халык мәгарифе, сәнгатьнең табигате һәм иҗтимагый роле мәсьәләләргә бик җентекле фәнни яктыртыла. Аның нигезендә диссертация яклап, галим философия фәннәргә докторы дәрәҗәсенә иреште.

Гыйльми эшчәнлек никадәр биләсә дә, озак еллар буге җитәкчелек-оештыру эшләргә белән мәшгуль булган Яхъя ага Тел, әдәбият һәм тарих институтында да “саф галим” булып кына саналмады, фәнни оештыру талантының да “икенче сулышы” ачылды. Ул директорлык иткән елларда татар әдәбияты тарихының күптомлыгын хәзерләү җәелдерелде һәм 1984-86 елларда аның өч томы дөнья күрдә. Шулай ук күптомлы татар халык иҗаты тупланмасын хәзерләү һәм бастыру да дәвам иттерелде. Ф.Әмирханның дүрттомлыгы исә сиксәннәнчә елларда турыдан-туры аның катнашында хәзерләнде һәм нәшер ителде. Г.Тукай, Г.Ибраһимов, М.Гафури кебек әдипләрнең күптомлыкларын чыгару да аның директорлык вакытына туры килде. Татар халкының этнографик, диалектологик атласлары һәм Татарстанның археологик картасы өчен материал туплау дәвам иттерелде.

Яхъя аганың фәнни тикшеренү эшләрен оештырудагы һәм фәнне үстерүдәге хезмәтләргә югары бәйләнде. Аңа Россия Федерациясенәң һәм Татарстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе дигән мактаулы исемнәр бирелде. Ул – Татарстан Фәннәр академиясенәң шәрәфле академигы, Ш.Мәрҗани

исемендәге премия лауреаты.

Институт житәкчелегендә эшләгән фронтовик галимнәрнең тагын берсе – **Илбарис Нурислам улы Надиров**. Ул, 17 яшеннән фронтка китеп, фашист илбасарларга каршы кулына корал тотып көрәшә, ике тапкыр яралана, батырлыклары өчен дүрт сугышчан бүләк ала. Хәрби хезмәттән аны бары тик 1948 елның февралендә генә бушаталар. 1948-53 елларда Казан университетында укый, аны тәмамлагач, Тел, әдәбият һәм тарих институтында күренекле фольклорчы-галим Х.Ярми житәкчелегендә аспирантура уза. Ул кандидатлык диссертация-

сен Бөек Ватан сугышы чорындагы татар халык ижатын өйрәнәчкән. 1961 елда диссертациясе нигезендә “Халык һәм җыр” дигән монографиясен бастыра. Илбарис ага – татар халык җырларын аеруча җентекләп һәм нечкәләп өйрәнгән, алардагы хис муллы-

гын, шигъриятне, рухи сафлыкны һәм фәлсәфи тирәнлекне ачып, аңлатып бирә белгән олпат галим. Халык ижаты өлкәсендә 50 ел эшләү дәверендә ул Идел-Урал буйларындагы республикаларны һәм өлкәләренә аркылыга-буйга гизеп, халык авызыннан меңләгән җырлар, бәетләр, әкиятләр, мәзәкләр язып ала. Шулар нигезендә унлап китабы дөнья күрә.

И.Н.Надиров 10 ел дәвамында Институтның гыйльми сәркатибе, директор урынбасары булып эшләде, институтта фәнни тикшеренү эшләрен оештыруга, фәнни кадрлар, яшь белгечләр хәзерләүгә күп көч куйды. 1972-90 елларда халык ижаты бүлеген житәкләде, нәкъ шул чорда ул халык ижатының 12 томлык басмасын әзерләү эшен башлап җибәрде һәм аның белән турыдан-туры житәкчелек итте. Житәкчелек нәтижәле булды, күптомлык басма 1976-88 елларда дөнья күрде. Анда 300 әкият, 1169 мәзәк, 379 риваят һәм легенда, 27 дастан, 173 бәет, 45 мөнәҗәт, 4072 табышмак, 18405 мәкаль һәм әйтем, 5630 кыска җыр, 294 йола һәм уен, 585 тарихи һәм лирик җыр текстлары урын алган. Күптомлык фәнни даярлаларда югары бәя алды, аны төзүгә, әзерләп чыгаруга зур өлеш керткән бер

төркем галимнәр: И.Н.Надиров, Ф.В.Әхмәтова, Х.Ш.Мөхмүтов, Л.Ш.Җамалетдинов, Х.Х.Ярмөхәммәтов (үлгәннән соң) Татарстан Республикасының Г.Тукай исемендәге премиягә лаек булдылар (1989). Моңа кадәр И.Надиров Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре дигән мактаулы исем йөртә иде.

Илбарис аганың эшчәнлегенә күпкырлы. Ул татар халык ижатын өйрәнү белән бергә чит ил – Финляндия һәм Төркия татарлары белән дә эшлекле мөнәсәбәт урнаштырды, алар белән һәрвакыт аралышып яши. Аның тырышлыгы белән Финляндиядә Г.Тукай жәмгыяте төзелде, 1987 елда “Татарика” дигән күләмле җыентык дөнья күрде. 2004 елда аның тарафыннан төзелгән һәм редакцияләнгән 600 битле “Татарстан-Төркия: мәдәни багланышлар, 1992-2003” дигән тагын бер күләмле җыентык басылып чыкты.

Иң өлкән фронтовик галим – **Шакир ага Абилов**. Ул безнең институтка шактый соң, 1955 елда гына килә. Сугыш елларында фронт штабы сәяси идарәсенең экспедициясендә хезмәт итә. “Красная Армия” газетасы белән бәйләнештәге күп кенә эшләренә башкара. Сугыштан соңгы елларда ул үзенең туган якларында мәктәп директоры, район мәгариф бүлегенә мөдире булып эшли. 1955 елда Г.Ибраһимов исемендәге институтның аспирантурасына укырга керә. Кандидатлык диссертациясенең темасы итеп Казан ханлыгы чоры шагыйре Мөхәммәдъяр ижатын сайлый һәм 1962 елда фән кандидаты була. Аның диссертациясен заманында Н.А.Баскаков, Ж.Г.Киембаев кебек тюрколог галимнәр “күп томлык татар әдәбияте тарихына төгәлләнгән бүлек була алырлык монография”, дип югары бәя бирәләр һәм ул шулай була да. 1984 елда дөнья күргән алты томлык татар әдәбияты тарихының беренче томы – Шакир аганың хезмәт җимеше. Дөрес, бу томны башкарып чыгуда күп кенә әдәбият, тел, фольклор галимнәре дә катнаша. Ләкин җаваплы мөхәррир Ш.Абилов була. Урта гасыр әдәбиятын колачлаган бу тупланмага 36

фәнни мәкалә кергән. Шуларның 19ы Шакир аганың үткен каләме белән язылган, икесе башка авторлар белән берлектә эшләнгән. Ә бит бер фәнни хезмәт язар өчен никадәр беләм, фикер, ачыш, анализ сорала. Моңа тырыш хезмәт, озак еллар төрле шөһәрләрнең, илләрнең китапханәләрендә, архивларында эшләү, эзләнүләр нәтижәсендә генә ирешеп була. Бөек Ватан сугышының икенче группа инвалиды булуын да истә тотсак, аның тырышлыгы, тынгысыз хезмәте, фидакарлыгы алдында баш ияргә генә кала.

Соңгы елларда ул Мөхәммәдьяр әсәрләренә тулы җыентыгын төзү өстендә эшләде һәм ул 1997 елда “Нуры содур” исеме белән басылып та чыкты. Галим болгар-татар әдәбиятының олуг вәкиле Кол Гали ижатын да озак еллар өйрәнде. “Кыйссаи Йосыф”ның берничә кулъязмасы аның тарафыннан табылып, фәнни әйләнешкә кертелде. Әсәрнең идея эчтәлегә, поэтикасы, традицияләре хакында Шакир аганың берничә хезмәте бар.

Ул – гомумтөрки әдәби мирасны өйрәнүгә дә үзеннән өлеш керткән зыялы. Аның “Советская тюркология” журналындагы “Кутаду билиг” в болгаро-татарской литературе” мәкаләсе яңалыгы, тирәнлегә белән дөнья тюркологиясендә югары бәяләнә.

Татарстан фәннәр академиясе хакыйки әгъзасы **Әбрар Гыйбадулла улы Кәримуллин**. Бөек Ватан сугышында катнашып, өч тапкыр каты яралана, контузия ала, алты сугышчан бүләгә, шул исәптән чит илләрнеке дә бар. 1948 елда Казан университетына укырга керә, аны тәмамлаганнан соң Н.И.Лобачевский исемендәге гыйльми китапханәдә өлкән китапханәче, сектор мөдире, директор урынбасары булып эшли. 1964 елда Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтына эшкә килә, Институтның текстлар һәм кулъязмаларны өйрәнү бүлегә баш гыйльми хезмәткәре вазыйфасын башкара. 1968 елда кандидатлык, 1978 елда докторлык диссертацияләре яклай. Белгечлеге – “китап белеме”. Татарстан Республикасының

атказанган фән эшлеклесе, Г.Тукай исемендәге Татарстан Республикасы дәүләт премиясе лауреаты.

Бүгенге күзлектән караганда, Ә.Г.Кәримуллин фәнгә шактый соң килә, әмма эшләгән эшенең күләме ягыннан ул күпләрдән уздырды. Күпгасырлы кулъязма әдәбият һәм басма сүз тарихын тирәнтен өйрәнү нәтижәсендә ул беренче булып татар китабының катлаулы үсеш тарихын торгыза, шул рәвешчә татар филологиясе һәм әдәбиятында яңа юнәлеш ача, татар иҗтимагый фикере һәм мәдәнияте тарихын яңа яктан баета. Ул шулай ук татар мәдәнияте белән башка халыклар мәдәниятләре арасындагы багланышларның яңа сәхифәләрен ачтырта, беренче булып филология, сәнгать тарихы буенча милли библиографияне, туган ягыбызның күренекле галимнәре Н.А. Ливанов, Н.Ф.Катанов, мәгрифәтче галим К.Насыйри, язучы һәм шагыйрьләрдән М.Җәлил, Н.Исәнбәт, Х.Туфан персоналийләрен төзи. Бу библиография чит ил белгечләре ихтибарын да җәлеп итте. Ә.Г.Кәримуллинның хезмәтләре нигезендә Татарстан һәм Башкортстан югары уку йортларында татар китабы тарихы буенча махсус курслар кертелде. Галимнең басылып чыккан хезмәтләре дүрт йөзләп исәпләнә, шулар арасында татар китабы, әдәбият белеме, сәхнә сәнгате һәм фольклор буенча 32 монография бар.

Ә.Г.Кәримуллин – киң колачлы галим. Аның татар этногенезы, чит илләрдә яшәүче татарлар, Америка континентында яшәүче абориген халыклар һәм кабиләләр телләре турындагы хезмәтләре, шулай ук археография, топономия буенча үткәргән тикшеренүләре жәмәгәтчелек арасында зур кызыксыну уятты. Китап белгече буларак галимнең кызыксыну даирәсе төрле юнәлешләргә сузыла. Галим архивларда казыну, тарихи эзләнүләр белән генә чикләнәп калмады, РФ һәм ТР да бара торган иҗтимагый-сәяси процессларны анализлау белән дә актив шөгыльләнә. Татар халкының милли яңарышына булышуны ул үзенең изге бурычы итеп санады.

Ә.Г.Кәримуллинның хезмәтләре безнең илдә генә түгел, чит илләрдә дә киң танылды. “Кем ул кем?” энциклопедик сериясе басмаларын әзерләү буенча Халыкара биографик үзәк (Англия, Кембридж) фәнни киңәш советы хакыйки әгъзасы, Америка биографик инсти-

туты редакцион советы әгъзасы, Гуманизм һәм гаделлек өчен көрәш рыцарьлары конфедерациясе халыкара парламенты Дәүләт секретаре (Австралия, Сидней) булып торды. Бу парламент аңа Маркиз оф Туран дигән мактаулы исем бирде.

“1991 елның 15 декаберендә Татарстан тарих фәне зур югалту кичерде. Бу көнне озакка сузылган каты авырудан соң, 66 нчы яшендә Бөек Ватан сугышы ветераны, Татарстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе, Россия Федерациясесенең атказанган мәдәният хезмәткәре, профессор, тарих фәннәре докторы **Жәмил Ибраһим улы Гыйльманов** вафат булды”. Бу сүзләр хөкүмәт житәкчеләре һәм фән эшлеклеләре кул куйган некрологтан алынды.

Жәмил ага безнең институтка шактый соң, 1964 елда гына, озын тормыш юлы үтеп килә. Аның биографиясе башкаларныкыннан нык аерылмый. 1942 елда урта мәктәпне тәмамлый. 1943 елның февралендә хәрби хезмәткә чакырыла, хәрби пехота училищесында укый, 1944 елның декаберендә офицер буларак 4нче Украина фронтына жиберелә. Укчы рота командиры һәм батареядә өлкән офицер сыйфатында сугышларда катнаша. 1945-47 елларда хәрби хезмәтне Ерак Себердә давам итә. Бу елларда ул дүрт сугышчан бүләккә ия була.

1964 елда М.К.Мөхәррәмов аны институтның тарих бүлегенә мөдир итеп чакыра (бу вакытта ул фән кандидаты була) һәм ялгышмый. Жәмил ага бүлеккә 24 ел бие житәкчелек итте. Бу чорда бүлек хезмәткәрләре бик күп шәхси һәм күмәк монографияләр, тематик җыентыклар хәзерләп чыгардылар. Ж.И.Гыйльманов мөдир булгач бүлекнең басылып чыккан беренче зур хезмәте “Татарстан АССР тарихы” була, күләме 50 басма табак. Шуннан соң ике томлык “Казан тарихы”, 10 томлык “Совет Татарстаны Ленинианасы” дөнья күрә. Ул бу хезмәтләрнең житәкчесе генә түгел, авторы да, редакторы да иде. “Очерки истории татарской партийной организации”, “Борцы за счастье народное”, “Проблемы истории рабочего класса Татарии”,

“Летопись борьбы и свершений” (ике томда) дигән капитал хезмәтләрнең дөньяга чыгуында да бүлек мөдиренең өлеше зур булды.

Шәхсән, Ж.И.Гыйльмановның үз фәнни юнәлешенә килсәк, анда төп урынны Бөек Ватан сугышы тарихы алып тора. Ул вакытын, көчен кызганмыйча, татар милләтеннән булган Советлар Союзы геройлары турында материал җыйды, аларны анализлады, системага салып китап рәвешендә басарга әзерләде. Ләкин Татарстан партия өлкә комитеты аңа табу салды, китап бары тик Татарстан геройларын гына үз эченә алырга тиеш булды. 1977 елда аның “Татарская АССР в Великой Отечественной войне. 1941-45” исемле капитал хезмәте дөнья күрде, 1981 елда “Трудящиеся Татарии на фронтах Великой Отечественной войны” дигән икенче фундаменталь хезмәте басылып чыкты. 1989 елда бу китап “Без сугышта юлбарыстан көчлелез” исеме белән татар телендә нәшер ителде. Әлегә ике китапны ул докторлык диссертациясе итеп яклады һәм 1985 елда аңа тарих фәннәре докторы дигән гыйльми дәрәжә бирелде.

Рашат Габдерәшит улы Гайнанов – фронтовик галимнәр арасында иң яше, аңа 27 октябрдә 80 яшь тулган булыр иде. Ул Башкортстанның Салават районындагы Нәсибаш авылында дөньяга килә. Урта белемне үз авылы мәктәбендә ала. Хәрби хезмәткә 1943 елның март аенда чакырыла. 1943 елның 26 августында Донбас өчен барган сугышта каты яралана. Өч ай госпитальдә дөваланганнан соң, врачлар аны хәрби хезмәткә яраксыз дип табалар. 18 яше дә тулмаган татар егете, икенче группа инвалид буларак, култык таякларында туган авылына кайтып төшә. Белемгә булган омтылыш 1945 елның августында аны Казанга алып килә. 1945-50 елларда ул – Казан университеты студенты, 1954-57 елларда шунда ук аспирантура уза. Укуын тәмамлагач, 1957 елда янадан чыга башлаган “Азат хатын” (хәзерге “Сөембикә”) журналына аны җаваплы сәркатип итеп билгелиләр. Р.Гайнанов үзен үткен каләмле журналист итеп тә, формалаша баручы яхшы галим буларак та таныта. Ул тел, әдәбият мәсьәләләренә багышланган, күп кенә әдипләрнең тормышы һәм ижатына караган фәнни мәкаләләр яза. 1965 елның октябрь аенда Р.Гайнанов Тел, әдәбият һәм тарих институтына эшкә килә. Биредә

эшләгәндә галим XX йөз башында дөнья күргән газета-журналлардан гомере буе җыйган материалларга нигезләнеп, Г.Тукайның дүрт һәм биш томлыкларын, Г.Ибраһимовның сигез томлыгының алты томын хәзерләп бастырды. Ул аларда классикларның әсәрләрен төзүне, искәrmә-аңлатмалар бирүнең иң уңышлы системасын – фәнни концепциясен төзеп калдырды. Рашат Габдерәшит улы био-библиографик сүзлек өчен сигез йөзгә якин язучы, журналист турында мәгълүмат туплады. 1918 елга кадәр чыгып килгән газета-журналларны карап чыгып, зур карта төзде һәм бу материаллар “Татар вакытлы матбугаты” дигән китапка нигез булды. Һ.Такташ өчтомлыгының өченче томы да Р.Гайнановның фәнни редакциясендә дөнья күрдә, “Татар әдәбият тарихы”ның өченче томына хронология төзү кебек эшләр дә аның хезмәте.

Каюм ага Саби́ров сугыш башлану хәбәрән 1941 елның 22 июнендә, Казан педагогика институтында антик әдәбияттан имтихан тапшырып, тулай торакка шатланып кайтканда ишетә. 19 яшьлек Каюм туган авылына кайтып, әти-әнисе белән сабуулашырга да өлгермичә, Ватан азатлыгын саклаучылар сафына баса. Башта ул Саратов өлкәсенә күчеп килгән 2нче Киев артиллерия училищесында укый, лейтенант погоннары тагып, 1942 елның кышында Көнъяк фронтка җибәрелә. Биредә ул 23нче дивизия составына кергән артиллерия полкында взвод командиры булып хезмәт итә. Җиңү арты җиңү яулап, лейтенант Саби́ров Краснодар шәһәрән, Тамань ярымутравын азат итү өчен барган сугышларда катнаша. Берәздән аны Дала фронтындагы укчы полкка батарея командиры итеп билгеләләр. Киев шәһәрән азат итүдә күрсәткән батырлыгы өчен, ул “Кызыл Йолдыз” орденына лаек була. 1944 елның ахырларында 2нче Белоруссия фронтына артиллерия полкы дивизионының штаб начальнигы итеп күчәрелә. Варшаваны азат итү операцияләрендә, Берлин өчен барган сугышларда батырлык күрсәтүе өчен аның түшенә Беренче һәм Икенче дәрәжә “Ватан сугышы” орденаы кадыйлар.

Бөек Җиңү салотыннан соң хезмәткә, белемгә сусап кайткан капитан К.Саби́ров өзәлөп калган укуын дәвам итә. Югары белемгә ия бул-

гач, ул Г.Ибраһимов исемәндәге институтта эшли башлый, кандидатлык диссертациясе яклый.

Каюм ага фәнни эшчәнлеген татар телен укыту практикасы белән тыгыз бәйләп алып барды. Аны киң җәмәгәтьчелеккә “Татар телендә тыныш билгеләре” дигән зур хезмәте танытты. Басылып чыгуга ук бу китап нәшрия хезмәткәрләре һәм укытучыларның көндәлек кулланмасына әйләнде. Ул лексикология һәм лексикография өлкәсендә дә байтак хезмәтләр бирде. Аларның бер өлеше “Хәзерге татар әдәби теле” (1965) дигән күмәк хезмәткә кертелде. К.Саби́ров тел галимнәренә хезмәтләрен редакцияләп, төзеп матбугатта чыгаруга, дүрт томлы “Русча-татарча сүзлек”не, “Татар теленә аңлатмалы сүзлегә”н (өч томда) редакцияләүгә күп көч салды.

Фазыл Салих улы Фасиевнең биографиясе бик гади: Азнакай районының Әсәй авылында дөньяга килгән, агымдагы елның 18 октябрендә 80 яшен бәйрәм итәргә җыена. Бала һәм үсмер еллары Шөгәр районында үтә. Башлангыч белемне шул районның Каргалы мәктәбендә ала. Рус телен яхшырак үзләштерүе белән бер ел Ленинград шәһәрәнә барып укый. 1943 елның гыйнвар аенда хәрби хезмәткә алына, Житомир шәһәрәндә хәрби училищәда укый, су-

гышка керә, 1944 елның 27 июнендә каты яралана, 1945 елның 18 августында туган якларына әйләнеп кайта. Шул ук елны Казан университетына укырга керә, аны тәмамлагач, 1950 елны Г.Ибраһимов исемәндәге институтка аспирантурага кабул ителә һәм аз гына ва-

кытка аннан китеп торуын исәпләмәгәндә, лаеклы ялга чыкканчы шунда эшли.

Фазыл аганың күпкырлы фәнни эшчәнлегенә турында галимә Фирдәвес Гарипова 2005 ел календарендә бик матур язма урнаштырган. Урынга экономия ясау өчен мин шул язманы китерү белән чикләнәм.

“Ул – татар әдәби теле тарихы, язма ядкарлар теле һәм текстологиясе, шәжәрә, генеология, кабер ташы язмалары, лексикология, лексикография, ономастика, тарихи география һ.б.

өлкәләрдә зур эшчәнлек алып бара торган олпат галим. 1983 елда Татарстан китап нәшриятында Кол Галинең “Кыссаи Йосыф” китабы басылып чыкты. Аның төп текстын (транскрипцияне) әзерләүче, кереш мәкаләне, искәrmә һәм аңлатмаларны, кулъязмаларның тасвирламасын язучы Фазыл Фасиев иде. Бу хезмәтнең басылып чыгуы татар мәдәниятендә зур бер вакыйга булды. 1966 елда Мәскәүдә “Совет энциклопедиясе” нәшриятында 38 мең сүзгә эчәнгән алган “Татарча-русча сүзлек” басылып чыкты. Фазыл абый анда, “К” хәрефенә башланган сүз статьяларын язучы белән бергә, сүзлеккә ахырында рус телендә “Татар теленә кыскача грамматик белешмә”н урнаштырган. Галимнең дистәдән артык монографияләре, йөздән артык фәнни мәкаләләре тел белеменең алтын фондын тәшкил итә”.

Г.Ибраһимов исемендөгө Тел, әдәбият һәм тарих институты халкыбызның бай мәдәни мирасын, атап әйткәндә – театр сәнгатен, музыкасын, сынлы сәнгать тарихын һәм аларның бүгенге көн проблемаларын өйрөнү белән шөгыльләнә. Бу эшкә институтның 1968 елда төзелгән сәнгать бүлегә җитәкчелек итә. Аның беренче мәдире фронтовик галим, филология фәннәре кандидаты **Бәян Гыйззәт (Фәтхелбәян Нурлыгаян улы Гыйззәтуллин)** була.

Бәян Гыйззәт 1918 елның 16 июлендә крес-
тыян гайләсендә дөнья-
га килә. Алты класс бе-
лемне туган авылы
Талбазы мәктәбендә
ала, аннан Уфа медици-
на рабфагында укый,
аны төмамлагач, Казан
педагогика институты
студенты һәм аспиран-
ты. Ләкин аңа аспиран-
турада укырга насыйп
булмый, сугыш башла-
на. 1941 елның декаб-
рендә инде ул Ватанны
саклаучылар сафында була. Б.Гыйззәт Көнба-
тыш, Зиче Белоруссия фронтларында барган
сугышларда катнаша, яралана, госпитальдә
дөваланып чыккач, хәрби училищегә укырга
жибәрелә. Аннан – янә фронт. Курск дугасын-
дагы, Кенигсберг өчен барган мәгълүм сугыш-
ларда күрсәткән батырлыклары өчен ул ике
мәртәбә “Кызыл Йолдыз” ордены һәм берничә
медаль белән бүләкләнә. Армиядән 1945 елның

декабрдә кайта һәм Г.Камал исемендәге театрга бүлек мөдире булып эшкә урнаша. Шулу вакытта Г.Ибраһимов исемендәге институтның аспирантурасында да укый. 1951 елда “Гафур Коләхмәтовның ижаты” дигән темага диссертация яклый. 1953 елдан башлап ул – Тел, әдәбият һәм тарих институтның өлкән гыйльми хезмәткәре, ә 1968-81 елларда бүлек мөдире.

Бәян Гыйззәтнең фәнни эшчәнлегә тулысынча диярлек татар драматургиясә һәм татар театр сәнгате белән бәйле. Аның драматургия һәм театрға кагылышлы фәнни тикшеренүләре “Егерменче йөз башында татар әдәбияты” (1954), “Татар совет әдәбияты тарихы” (1960), “Заман сулышын тоеп” (1967), “Татар совет театры” (1975), Мәскәүдә рус телендә чыккан “История татарской советской литературы” (1965), “История многонациональной советской литературы” (1972) исемле китапларда урын алган. Тажи Гыйззәт ижатын яктырткан монографиясә 1957 елда аерым китап булып басылып чыга. Мәскәүдә Сәнгатьләр тарихы институтында әзерләнгән “История советского драматического театра” исемле алты томлык күмәк хезмәттә дә ул, авторларның берсә һәм редколлегия әгъзасы буларак, татар театрының үсеш этапларын яктырткан фәнни очерклары белән катнаша. Г.Камал, Г.Коләхмәтов, Г.Кариев, К.Тинчурин, М.Фәйзи, Х.Әбжәлилов, Г.Кутуй, Һ.Такташ, Г.Насрый һ.б. бик күпләргә багышланган ижади портретлар, аерым әсәр яки спектакльләр турында рецензияләр, сәнгатьнең шул чордагы актуаль мәсьәләләрен күтәргән тәнкыйть мәкаләләре – болар һәммәсә Б.Гыйззәтнең, галим һәм тәнкыйтьче буларак, ижат активлыгы турында сөйләләр.

Бөөк Жинүнөң 60 еллыгын бәйрәм иткән бу көннөрдә без – институтның бүгенге буын галимнәре һәм хезмәткәрләре – дәһшәтле яу кырында, сугышның иң авыр йөген үз жылкәл-әрәндә күтәрәп, туган илебезгә бәйсезлек, халкыбызга азатлык даулап көрәшкәннәре, тыныч тормышта фәнни тикшеренү эшләрен оештыруга, фәнне үстерүгә, Институтыбызның абруен күтөрүгә һәм аның күркәм традицияләрен пропагандалауга биргән фидакарь хезмәтләре өчен фронтовик галимнәребезгә зур рәхмәт әйтәбез. Бу Бөөк Жинүне безнең белән бергә бәйрәм итүче Яхъя Габдулла улы Абдуллинга, Илбарис Нурислам улы Надировка, Фазыл Салих улы Фасиевкә сәламәтлек, озын гомер, шатлык һәм бәхет теләп калабыз.

ТАТАР СӘНӘГАТЬКӘРЕНӘ ИМПЕРАТОР НИКОЛАЙ I БИРГӘН ИСТӘЛЕК МЕДАЛЕ

Марсель Әхмәтжанов

Казанда татар халкының бик күп атаклы кешеләре яшәп, үзләре хакында матур истәлекләр калдырганнар. Алар калдырган шөһрәт һәр шәхеснең эшләрендә чагыла.

Мәсәлән, XVI гасырда, Казан ханлыгы дәверендә тарихта Оста Касыйм исемле алтынчы яшәгән. Аның данлы эшләре Иван Грозный Казанны алгач хан сарайларыннан жыеп алынган алтын-көмеш савыт-сабаларда, бизәнү әйберләрендә, затлы коралларда, киём-салым, төхет һәм тажларда сакланган. Оста Касыйм үзенң ижат жимешләренә тамгасын да куйган күрәсәң, югыйсә урыс саклаучылары аның исемн кайдан белә алсыннар иде.

Казан иле басып алынганч, татар халкына төрле авыр чикләүләр, тыюлар һәм мәсхәрәләр татып яшәргә туры килгән. Шуңа да карамасган, татарның сәләтле балалары әсирлеккә ләккән ватаннарының икътисадын, хужалыгын торгызу юлында күп хезмәт иткәннәр. Алар сәүдә белән генә түгел, товар житештерүдә дә зур казанышларга ирешкәннәр.

Мәсәлән, Петербургта Петр Iнең флотын төзүгә бер татар инженеры житәкчелек итүе турында язучы Жәвад Тәржеманов сөйли иде.

Казанда һәм аңа якын авылларда татар сәнәгать оештыручылары көче белән сабын кайнату, кәгазь эшләү, комач яки кытат сугу, күн иләү, поташ житештерү белән шөгыльләнгәннәр. Шул дәвердә мануфактура оештыручылар арасында Муса Усманов, Корбангали Борнаев, Хәмзә Мамашев, Хәсән Апанәев, Габдулла Үтәмешев, Монасыйп Мәмәтов, Мөхәммәткәрим Кәримов, Сөләйман Хужасәйетов һ.б. мәгълүм.

Казандагы Иске Бистәдә князь Замановларның сабын кайнату һәм житештерү белән шөгыльләнүләре мәгълүм. Алар арасында Хәсән (Әсән) Заманов исеме тарихка ныграк кереп калган. Казанда бу затлы нәселдән бер 20 еллар элек Рабига ханым Заманова яши иде. Ул үзенң бабалары турындагы истәлекне бердәнбер саклап торучы булган дисәм дә ялгыш булмас. Рабига ханым үзенң моннан күп еллар элек яшәгән баба-

ларыннан калган китапханәне саклап торган. Аның саклаган кулъязма китаплары арасында татар әдәбиятының гүзәл әсәрләренә күчермәләре бар иде. Алардан аеруча «Кажарман китабы»н әйтеп узарга мөмкин. Шул вакытта Рабига ханым Г.Ибраһимов исемәндәге Тел, әдәбият һәм сәнәгать институты Мирасханәсенә әлегә бабаларыннан калган кулъязма китапларны һәм яхшы сәнәгать предприятиесә оештырган өчен Хәсән Замановка Русия хөкүмәте булэк итеп биргән истәлекле медальне тапшырган иде.

Медальның диаметры 4,1 см, бер ягына:

«Б.М. Николай I императоръ и самодержецъ всеросс.», икенче ягына: «За трудолюбие и искусство. Казан. куп. князю А.Заманову. 1831» дип сугылган.

Шулай итеп, тарих бер татар эшкуарының эшчәнлеген мәңгеләккә металлга уеп язып калдырган. Бу истәлекләр хәзергә көндә Г. Ибраһимов исемәндәге институтның Мирасханәсендә сакланалар.

Татарстан Фәннәр академиясендә

14 апрельдә Казан дәүләт университетының актлар залында Татарстан фәннәр академиясенең еллык гомуми жыелышы булды. Утырышта Татар-

стан фәннәр академиясенә кергән фәнни институтлардан һәм фәнни үзәкләрдән, Россия фәннәр академиясенең фәнни үзәгеннән, югары уку йортларыннан галимнәр һәм фән эшлеклеләре катнашты. Шулай ук, Татарстан Министрлар Кабинетыннан, Президент аппаратынан, Дәүләт Советыннан күп кунаклар килгән иде.

Утырышта ТФАнең президенты Мансур Хәсәнов 2004 елның нәтижеләре һәм Академиянең киләчәк бурычлары турындагы доклад белән чыкты. Академиянең баш гыйльми сәркәтибе Илдус Хәйбуллин узган елдагы гомуми жыелыш карарларының үтәлеше белән таныштырды. Башка чыгышлардан соң Академиянең исемле премияләрен, стипендияләрен тапшыру тантанасы үтте.

Гомуми жыелышның карарында Татарстан Хөкүмәте тарафыннан алып барылган гомуми юнәлешкә – тормыш сыйфатын күтәргә – ТФАнең өлешен кертү, фундаменталь фәнни тикшерүләргә давам итү һәм аларның рентабельлеген арттыру һ. б. мөһим бурычлар билгеләнде.

Татарстан Республикасы Дәүләт Советында

22 апрельдә ТР Дәүләт Советының Кече залында «Татар теленең терминологиясен камилләштерү проблемалары» дигән фәнни-гамәли конференция узды. Конференцияне түбәндәгә кереш сүз белән ТР Дәүләт Советының Мәдәният, фән, мәгариф һәм милли мәсьәләләр комитеты рәисе Разил Вәлиев ачты:

«Без, туган телебез турында сүз чыкканда,

татар теле иң борынгы телләрнең берсе, ул давамлы һәм нык үсеш кичергән тел, ЮНЕСКО раславы буенча дөньядагы һәр милләт кешесе белән аралашырга мөмкинлек бирә торган 14 телнең берсе дип расларга яратабыз, һәм бу чыннан да шулай. Рун язуы чорларыннан ук килгән язма әдәби телебез гаять камил, аралашырга жайлы, язу белән сөйләү арасында бик аз аермалы, күпчелек төрки милләт вәкилләренә аңлаешлы, халыкара яктан да күренекле милли тел. Бүгенге көндә дә безнең матур әдәбиятта, публицистикада, журналистикада, фәннең гуманитар өлкәләренә караган өлешендә, уку-укытуда һәм сәхнәдә туган телебезне куллану нигездә канәгатьләнەرлек, ә күп очракта югары бәягә лаек. Дөрес, бу өлкәләрдә дә әле, бигрәк тә яшә буынның туган телне куллануында эшлисе эшләребез юк түгел. Туган телне жәмгыятьнең бөтен өлкәләрендә дә уңышлы куллануга соңгы унбиш-егерме елда булып узган ижтимагый тормыштагы болгавырлык һәм сәяси ыгы-зыгылар да шактый комачаулык китергәндер. Шуңа да карамастан, югарыда санап кителгән өлкәләрдә татар теленең кулланылышы табигый үсеш кичерә дип расларга була.

Ә менә төгәл фәннәр, техника, икътисад, бигрәк тә дәүләт органнары, предприятиеләр, оешмалар арасында элементлар, эш кәгазьләре, яңа законнар эшләү, республика күләмдә күп халык катнашкан чаралар үткөрү, топонимия өлкәләрендә татар телен тулы күләмдә һәм сыйфатлы итеп файдалануның торышы безнең барыбызны да борчый.

Дөрес, Дәүләт Советы «Татарстан халыклары телләре турында» закон һәм аны тормышка ашыру буенча Дәүләт программасы кабул иткәч, бу өлкәләрдә дә мәгълүм күләмдә чаралар үткөрелде. Әйтик, шушы программаны тормышка ашыру өчен дәүләт бюджетында каралган акчага 1992-2005 елларда тормышыбызның бик күп өлкәләренә караган 146 тематик сүзлек нәшер ителде. Аларның барысы да теге яки бу яктан татар теленең терминологиясенә кагылышлы. Бу елларда дөнья күргән басмалар бүгенге конференциягә багышланган күргәзмәләрдә дә урын алды. Сөз аларны күргәнсездер, күреп өлгөрмәсәгез, тәһәммүс күргәзмәләр белән танышып чыгарга тәкъдим итәм.

Әмма, әйткәнемчә, бу өлкәдә әле без житәрлек эшләмбез, эшләгән кадресенең дә нәтижә-

се аз. Бер генә мисал. Менә без әле генә Татарстан Республикасы Дәүләт Советының 10 еллыгын бәйрәм иттек. Шушы ун ел эчендә Дәүләт Советы Татарстан Республикасының барлыгы 471 законы һәм 10 Дәүләт программасын кабул иткән. Ә бит бу законнарның һәм программаларның барысы да Дәүләт Советына тәкъдим ителер алдыннан бары тик рус телендә генә язылганнар. Оят булса да әйтим, шушы көнгә кадәр безнең юристлар һәм белгечләр тарафыннан татар телендә язылган бер генә законыбыз һәм программабыз да юк. Конституция таләбе буенча Дәүләт Советы һәр закон проектын ике дәүләт телендә генә кабул итә һәм эшли ала. Без шулай итәбез дә. Әмма закон проекты, инде әйткәнемчә, Дәүләт Советына кабул ителгәнче гел рус телендә генә эшләнә. Бу урында мин һич кенә дә закон проектын эшләүче авторларны гаепләргә жыенмыйм. Чөнки бүгенге көндә бездә закон проектларында кулланылырга тиешле татар терминологиясе бик аз эшләнгән, яки эшләнмәгән диярлек. Закон язу өчен кирәкле терминология булмагач, әлбәттә, татарча закон язу да бик катлаулы. Ә русча язылган закон проектын татарчага тәржемә итү зур кыенлык белән булса да тормышка ашырыла. Дөрес, әле бу өлкәдә дә терминология жәһәттеннән проблемалар байтак.

Балалар бакчасыннан башланып югары уку йорты белән төгәлләнүче эзлекле һәм бербөтен, төмәмланган милли мәгариф системабыз булмасы да турыдан-туры бүген без уртага салып сөйләшә торган терминология һәм дәрәслекләр проблемасына барып тоташа. Дөрес, соңгы унбиш-егерме елда фидакарь галимнәребез тарафыннан һөнәри урта һәм югары уку йортлары өчен туган телебездә берничә дистә дәрәслеке иҗат ителде, сүзлекләр эшләнә. Әмма дәүләт

теле статусына ия булган татар теле проблемалары аерым бер фидакарьлар эше генә түгел, ул — дәүләт дәрәжәсендәге проблема һәм аны хәл итүне дәүләт оешмалары тулысынча үз өсләренә алырга тиешләр. Дөрес, соңгы ун-унбиш елда бу өлкәдә һәрдаим дәүләт яклавын, дәүләт ярдәмен тоеп яшәдек. Ләкин бу эштә әле безгә эзлеклелек, уку йортлары һәм фәнни оешмалар белән кулга-кул тотышып, аңлашып эшләү житенкерәмәде. Мәгариф министрлыгы үзгәртеп корылып, аның вазифаларына фәнни оешмалар, югары уку йортлары белән бергәләп эшләү бурычлары да йөкләнгәч, татар теленә игътибар арта төшәр, туган телебез, ниһаять, югары уку йортларының да түренә узар дигән өметтә калабыз. Ә хәзергә аның әле ишек төбеннән ары китә алганы юк.

Бүгенге татар терминологиясен ничек законнар иҗат итәрлек, һөнәри урта һәм югары уку йортларында фәннәргә татарча укытырлык дәрәжәгә күтәрергә, киләчәктә ничек итеп дәүләт органнары, предприятиеләр һәм оешмалар үз эшләрендә татар телен файдалануны тәмин итәргә, авыл-шәһәрләребез, елгакүлләребез, районнарыбыз исемнәрен ике дәүләт телендә дә ничек дөрес әйтергә? Бүген без шушы мәсьәләләр хакында да тәфсилләп сөйләшербез, фикер алышырбыз, дип уйлыйм.

Дәүләт Советы 2004 елның 9 сентябрендә кабул иткән 2004-2013 елларда телләрне үстерү буенча Дәүләт программасында татар телен, аерым алганда аның терминологиясен үстерү буенча байтак чаралар каралган. Менә шуларның кайберләре генә. Татар теле терминологиясе өлкәсендә фәнни тикшеренүләр үткәрергә. Моның өчен программада дәүләт исәбеннән 624 мең сум акча каралган. Татар теле нормаларын стандартлаштыру концепциясен эшләү өчен 1

миллион 750 мең сум, диалектология, топонимия, этнография, фольклор, археография һәм эпиграфия буенча экспедицияләр оештыру өчен бер миллион сум, төрле сүзлекләр төзеп бастыру өчен 2 миллион 700 мең сум, республиканың барлык дәүләт югары һәм һөнәри уку йортларында Татарстан Республикасы дәүләт телләре кафедралары һәм фәннәренә татар телендә уку-ту буенча уку-методик кабинетлар оештырырга, аларның эшләренә ярдәм итәргә егерме миллион сум финанс чыгымнары каралган. Мин әле Программаның турыдан-туры татар теле терминологиясен үстерүгә караган өлешләрен генә әйтәм. Телне үстерүнең башка өлкәләрендә чаралар үткөрү өчен шактый күләмдә дәүләт ярдәме күрсәтү күздә тотыла.

Күрәсез, бүгенге конференциянең темасы булган терминология проблемаларын чишү өлкәсендә Дәүләт Советы һәм Министрлар Кабинеты хәл кадәренчә үз өлешләрен тәкъдим итәләр, ягъни, чараларны билгеләп, аларны тормышка ашыруга чыгымнарны үз өсләренә алалар.

Әмма, ни хикмәт, гамәли эшкә килгәндә бу өлкәдәге проблемаларны чишү бик акрын бара, сорауларның күбесе һаман җавапсыз кала бирә.

Моңың төп сәбәбе, безнеңчә, әлеге проблемаларны турыдан-туры тормышка ашыручы фәнни оешмалар, галимнәр, уку йортлары, гомуми мәгълүмат чаралары һәм бу эшкә катнашы булган башка бик күп оешмалар, җаваплы хезмәткәрләренң практик эшне акрын оештырулары, бүленгән финанс чыгымнарын максатчан итеп файдаланмаулары. Бүгенге конференциядә моны ачыктан-ачык әйтмичә булмый».

Татарстан Республикасындагы телләр турындагы законның һәм дәүләт программасының үтәлеше турында ТР Министрлар Кабинеты Аппаратының Татарстан халыклары телләрен үстерү бүлегә башлыгы Ким Миңнуллин сөйләде. Аннан соңгы докладларда (Дәрия Рамазанова, Рүзәл Юсупов, Фирәя Гаффарова, Жәүдәт Сөләйманов, Гафур Сөнгатов), күпсанлы чыгышларда (Малик Хәйруллин, Нурия Хәйруллина, Флера Тарханова, Рәшит Шакиржанов, Флера Иштирәкова, Илизә Бәширова, Альбина Вәлиева, Галим Хисамиев, Гомәр Сабиржанов, Казбек Гыйззәтов, Николай Максимов, Тәүзих Ибраһимов, Роберт Миңнуллин) татар терминологиясенә кагылышлы мөһим мәсьәләләр каралды.

Сөйләшү нәтижәсендә бу юнәлештә даими эш алып барырга тиешле учреждениеләргә йөкләнгән бурычларны төгәл атаган резолюция кабул ителде.

Бөтендөнья татар конгрессында

6 майда БТК Башкарма комитетының конференц-залында БДБ һәм Балтия илләреннән килгән Бөек Ватан сугышы ветераннары белән очрашу уздырылды.

Очрашуны БТК БК рәисе Ринат Закиров алып барды. Очрашуда катнашкан ветераннар, татар оешмалары активистлары Рәис Хасиятулла улы Насыйбуллин, Абдул Якуп улы Алтынбаев, Мәдинә Гыйльметжан кызы Мамедова (Азәрбайҗан Республикасы), Кашаф Гафиулла улы Миңголов, Нәсим Шакир улы Шакиров, Бәкер Мостафа улы Богданович, Фәнүзә Сәгыйт кызы Гыйльмуллина (Беларусь Республикасы), Ибраһим Билал улы Хисаметдинов, Мәжит Шаһи улы Бараисов, Миңгали Шәймәрдән улы Мусин (Казахстан Республикасы), Насыйбулла Минһаж улы Рәхмәтуллин, Һидият Гыйният улы Туфатуллин, Асия Габделхак кызы Маликова (Кыргызстан Республикасы), Фатыйх Хәләф улы Тимербулатов, Фахразый Барый улы Хәкимов (Латвия Республикасы), Әсгать Харис улы Харисов (Литва Республикасы), Хәмид Гариф улы Енелеев, Касыйм Әхмәтшин, Вазыйх Әсәт улы Кабаев (Үзбәкстан Республикасы), Фуат Ибраһим улы Мортазин, Рөстәм Габдулла улы Мортазин, Әфрүзә Газизулланы кызы Лисаковская, Сәлия Гали кызы Шәфиева (Украина Республикасы) Татарстан җитәкчеләгенә һәм БТК Башкарма комитетына рәхмәтләрен белдереп, сугыш хәтирәләрен искә төшереп, үзләренң һәм балаларының хәзергә хәленә бәйле күп кенә сораулар (туган җирләренә кайту, Казан югары уку йортларында уку мөмкинлекләре һ.б.) куйдылар. Сорауларга ТР президенты аппаратынан ТР Президентының Тышкы багъланышлар департаменты директоры Тимур Акулов һәм БТК БК рәисе Ринат Закиров канәгәтләндерерлек җаваплар бирделәр.

Мәшһүр галимнәребез

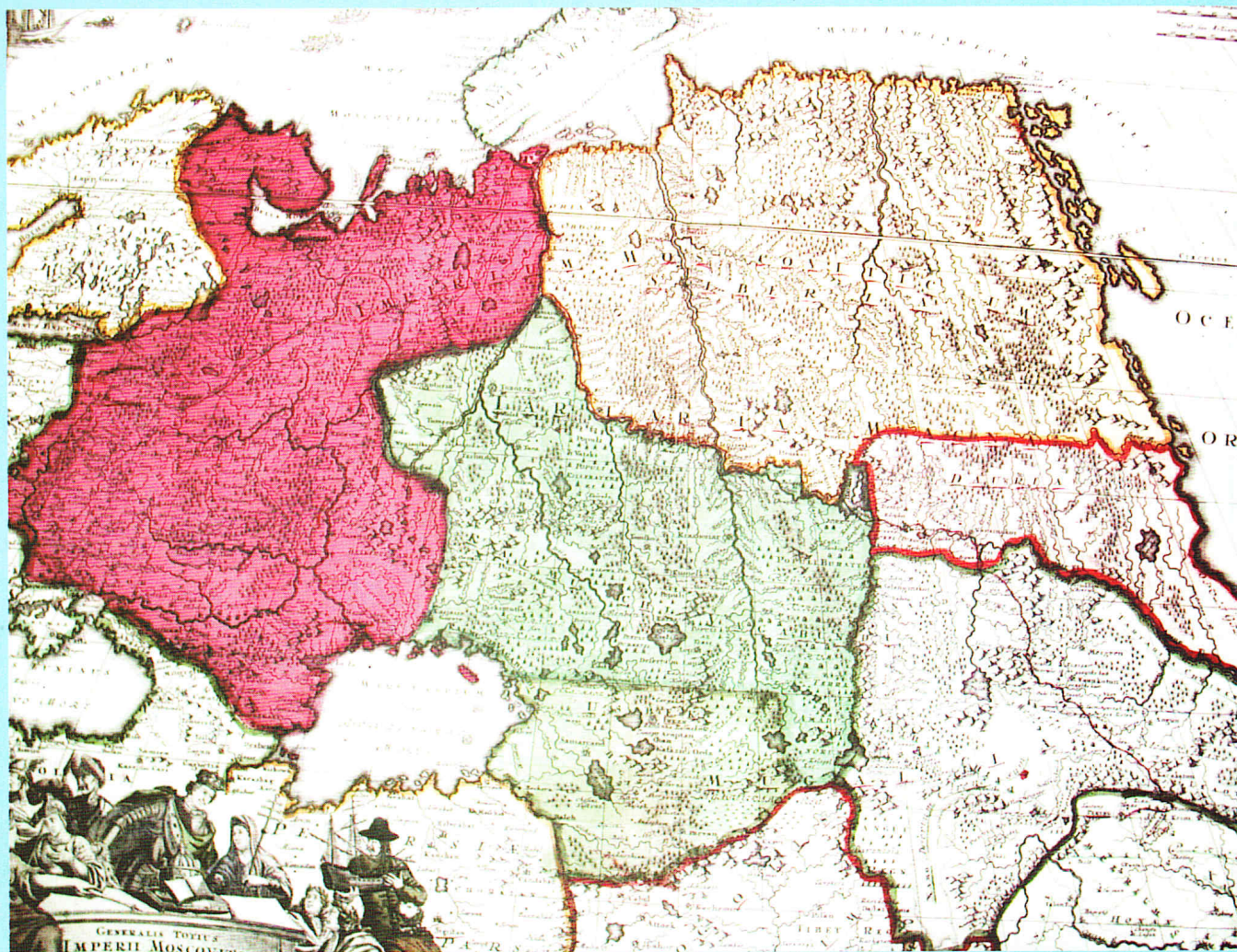

Габделмәңгыйм Әминов
1908-1968

БТК Башкарма комитетында ветераннар белән очрашу

"Московитлар империясе" картасы

Германиянең Нюрнберг шәһәрндә Иоханн Баптиста тарафыннан нәшер ителгән "Московитлар империясе" исемле бу картада бөтен Себер ягы Бөөк Татария ("Тартария") дип атала. Төньяк Боз океанында урнашкан Яңа Җир утравының көнчыгышындагы Карск диңгезе ул дәвердә европалылар тарафыннан "Татар диңгезе" дип аталганлыгын шушы карта раслап тора.

Каспий диңгезенә койган Идел елгасының сул ягында татар халкы өч исем белән күрсәтелә. Беренчесе — Кама елгасыннан көньякта Саратов шәһәре һәм Илек елгасы киңлекләренә кадәр "Уфа татарлары" дип бирелә. Икенчесе — Саратовтан көньякка таба тар гына урында "Башкирцы татары", ягъни башкорт сословиесенә кергән йомышлы татарлар, аларны тарихта соңрак казаклар ("татар казаклары") дип йөртәләр. Татар казакларының зур гына авыллары Оренбург өлкәсендә бүген күп күренә. Өченчесе — алардан көньякта "Ногайцы татары" дип күрсәтелә. Нугай урдасы татарлары Түбән Идел белән Урал (Җаек) елгасы арасында яшәгәннәр. Кама буенда Кунгур, Оса, Котельницк, Сарапул, Лаеш (Лайет), Идел буенда Тәтеш, Алатыр, Самара, Сенбер, Зоя (Свияжск) калалары һәм Сура, Ука, Уфа елгалары күрсәтелгән.

Географик пунктларны билгеләүдә картада кайбер кимчелекләр булса да, бу документ тарихыбыз өчен кыйммәтле чыганак булып саналырлык.

Марсель Әхмәтҗанов,
филология фәннәре докторы.